

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК 32-027.21: 316.3: 061.2] (477+438)(0433)

Волківський Микола Анатолійович

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В
УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність № 052 «Політологія»

Галузь знань № 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Микола ВОЛКІВСЬКИЙ

Науковий керівник: Хилько Микола Іванович, доктор філософських наук,
професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Волківський М. А. «Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні та Республіці Польща: порівняльний аспект». Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі соціальних та поведінкових наук за спеціальністю 052 «Політологія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2026.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю як теоретичного осмислення особливостей розвитку громадянських суспільств в Україні та Польщі, що пов'язано із певною складністю створення універсальної концепції інституціоналізації громадянського суспільства загалом, так і практичною необхідністю виявлення нестабільності, хвилеподібної динаміки формування громадянського суспільства в Україні, яке відрізняється від його ефективності в країнах розвиненої демократії. Саме тому порівняння суспільств України та Польщі, з огляду на їх близький економічний, енергетичний, політичний та інші потенціали, видається найбільш об'єктивним способом не лише виявлення ґрунтовних прогалин, але і пошуку методів виходу із затяжних кризових ситуацій за аналогією.

Аналіз наукової літератури, нормативно-правової бази та сучасних тенденцій розвитку громадського сектору обумовлюють нагальну необхідність осмислення принципів та підходів до формування і становлення громадянського суспільства враховуючи як тренди розвитку міжнародного середовища, так і національний контекст розвитку громадянських суспільств в Україні та Польщі. Концептуалізація спільних та відмінних тенденцій, а також ролі громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Польщі допоможе окреслити рекомендації щодо осучаснення і модернізації взаємодії політичних сил, органів державної влади, місцевого самоврядування із громадянським суспільством для узгодженого визначення найбільш

ефективних шляхів реалізації національних інтересів і досягнення стратегічних цілей України, що і обумовлює актуальність вибору теми дослідження.

Враховуючи особливості та глибину розробки досліджуваної проблеми **метою** дисертаційного дослідження є політологічний аналіз проблематики формування громадянського суспільства як ключового чинника розвитку сучасної держави, порівняння особливостей становлення та обґрунтування місця і ролі громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Польщі. **Об'єкт** дослідження - громадянське суспільство як суспільно-політичний феномен. **Предмет** дослідження - особливості розвитку громадянських суспільств України та Польщі: порівняльний аспект.

У процесі дослідження використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів політології, які відповідають меті та завданням дисертаційної роботи. Це, у першу чергу: принцип об'єктивності, системності, історичний, інституційний, статистичний, компаративний, структурно-функціональний та статистичний методи.

Результати дослідження мають наукову новизну, яка конкретизується у відповідних положеннях.

Так, у першому розділі «**Теоретико-методологічні засади дослідження громадянського суспільства**» уточнено класичні та сучасні теоретичні підходи до дослідження громадянського суспільства, що дозволило систематизувати еволюцію поняття.

Серед **класичних концепцій** визначено наступні: *антична* (Сократ, Платон, Арістотель) – громадянське суспільство як синонім цивілізованого суспільства, невід'ємного від держави; *ліберальна* (Дж. Локк, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль) – сфера автономних індивідів та асоціацій, що обмежує державну владу; *гегелівська* (Г. Гегель) – простір між родиною та державою, спрямований на розвиток особистості; *марксистська* (К. Маркс, А. Грамші) – поле ідеологічної гегемонії або класової боротьби.

Серед багатоманітності **сучасних концепцій** заслуговують на увагу: *неотоквіліанська* (Р. Патнем) – громадянське суспільство як соціальний капітал

демократії; *фукіанська* (М. Фуко) – аналіз через владні дискурси та біополітику; *глобалістична* (Д. Кін, У. Бек) – транснаціональні мережі громадських рухів; *цифрова* – вплив інтернету й соціальних мереж на громадянську мобілізацію.

У розділі уточнено, що *міжнародний досвід дослідження громадянського суспільства* засвідчує його як сукупність недержавних акторів, діяльність яких спрямована на захист спільних цінностей, забезпечення соціального, культурного й духовного розвитку. Доведено, що в умовах зовнішньої агресії громадянське суспільство набуває ключового значення у: зміцненні національної стійкості; мобілізації матеріальних і людських ресурсів; підтримці демократичних інститутів; протидії гібридним та інформаційним загрозам.

На прикладі країн Балтії, Грузії та України уточнено, що *ефективна взаємодія громадянських ініціатив, держави та міжнародних партнерів* сприяє соціальній згуртованості й формуванню стійкої національної ідентичності.

У другому розділі **«Особливості становлення громадянського суспільства в Україні та Республіці Польща»** визначені його ключові чинники.

Осмислення чинників формування громадянського суспільства в Україні та його ролі у становленні сучасної держави зазначено що ключовими серед них є: історичні традиції самоврядування та національно-визвольних рухів; пострадянська демократична трансформація й поява незалежних медіа та НУО; Майдани (2004; 2013–2014) як пікові етапи громадянської мобілізації; війна та зовнішня агресія, що актуалізували волонтерство, інформаційний спротив і підтримку армії; євроінтеграційний курс і вплив міжнародних партнерів.

Доведено, що *громадянське суспільство в Україні стало рушійною силою*: формування політичної суб'єктності суспільства; посилення громадського контролю та антикорупційних практик; зміцнення демократичних інститутів і правової держави; міжнародної підтримки та європейської інтеграції України.

У розділі розглядаються положення щодо специфіки становлення та сучасного стану громадянського суспільства *в Республіці Польща*.

Визначено, що його формування ґрунтується на: традиціях шляхетської демократії та русі «Солідарність» як чиннику демонтажу комуністичного режиму; демократичному переході 1990-х рр. (партійна система, НУО, незалежні медіа); євроінтеграції та вступі до ЄС (2004), що посилили інституційну спроможність громадянського сектору.

Показано, що *на сучасний стан польського громадянського суспільства впливають*: високий рівень громадянської активності та розвинена мережа НУО; суспільно-політична поляризація між консервативними та ліберальними силами; значний вплив Католицької церкви на публічний дискурс; нові виклики, пов'язані з війною в Україні та безпековою ситуацією в регіоні.

У третьому розділі **«Сучасні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні та Республіці Польща»** здійснено порівняльний аналіз формування громадянського суспільства в Україні та Польщі, який показав як спільні витоки, так і сучасні розбіжності його розвитку. Виявлено, що наприкінці 1980-х – на початку 1990-х обидві країни мали *подібні передумови громадянської активності*, зокрема це: досвід боротьби з авторитаризмом і утвердження демократії; революційні події як каталізатори мобілізації («Солідарність», Майдани); євроінтеграційний вектор розвитку громадянських інститутів; високу роль волонтерства у кризові періоди.

Водночас встановлено, що *сучасні відмінності* зумовлені не стільки реформами 1990-х рр., скільки: різним рівнем інституційної зрілості громадянського суспільства; специфікою взаємодії держави з громадянським сектором; характером політичної поляризації; впливом зовнішньої агресії, яка в Україні трансформує громаду в напрямі стійкості та обороноздатності.

З'ясовано, що *співпраця* громадянських суспільств України та Польщі *формує фундамент стратегічного партнерства*, сприяючи спільній безпеці, європейській інтеграції та регіональній стабільності. Встановлено, що зростаючий вплив громадянського сектору у двосторонніх відносинах реалізується через: дипломатію народів (культурний, освітній, науковий обмін); волонтерську та гуманітарну підтримку, зокрема у воєнний період; аналітичну

й адвокаційну діяльність щодо євроінтеграції та безпеки; економічну та транскордонну кооперацію; протидію дезінформації й історичним маніпуляціям.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів дослідження обумовлене сукупністю наукових положень, висновків та практичних рекомендацій, що уточнюють наукову новизну та можуть сприяти вирішенню практичних проблем щодо інституціоналізації громадянського суспільства, використання польського досвіду демократизації суспільних процесів під час осучаснення механізмів взаємодії політичних сил, органів державної влади, місцевого самоврядування із громадянським суспільством з метою визначення найбільш ефективних шляхів реалізації національних інтересів і досягнення стратегічних цілей України. Висновки дисертації можуть використовуватись в законотворчій (політичній) діяльності як теоретичний матеріал для напрацювання проєктів нормативно-правової актів щодо удосконалення регулювання різних сфер функціонування громадянського суспільства. У навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників, навчальних дисциплін, окремих тем з політичних наук.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянська ідентичність, організації громадянського суспільства, неурядовий сектор, нація, глобалізація, міжнародна комунікація, міжнародна політика України, міжнародна політика Польщі, співпраця України та Польщі, Євросоюз, права людини, свобода слова, демократія, соціальна держава.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

1. Volkivskyi M. (2018). Dixi education and new Ukrainian school: innovation implementation of the concept. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент*. 2018. № 16. С. 137-140. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piir_2018_16_13.

2. Волківський М.А. Порівняльний аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні та Польщі. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2023. Вип. 91. С. 316-327. DOI 10.17721/2415-88IX.2023.91.316-327.

3. Волківський М.А. Громадянське суспільство в Україні: особливості формування і роль у становленні держави. *Політичне життя: науковий журнал*; ДонНУ ім. Василя Стуса. Вінниця, 2023. № 4. С. 12-20. DOI 10.31558/2519-2949.2023.4.2.

4. Волківський М.А. Самоврядування як чинник розбудови громадянського суспільства в Республіці Польща. *Політичне життя: науковий журнал*; ДонНУ ім. Василя Стуса. Вінниця, 2024. № 1. С. 26-32. DOI 10.31558/2519-2949.2024.1.4.

Статті у зарубіжних періодичних виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах:

5. Volkivskyi, M. (2019). Formation of civil society in the Republic of Poland. *Sciences of Europe*. Науковий журнал, № 45. Т. 4, 60-63. <https://www.europe-science.com/wp-content/uploads/2020/10/VOL-4-No-45-2019.pdf>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Волківський М.А. Особливості впливу історичних та культурних факторів на формування громадянських структур в Україні та Польщі. «Дні науки філософського факультету – 2025», Міжн. наук. конф. (24-25 квітня 2025; Київ): [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2025. С. 956-959 [1049] с.

7. Волківський М. А. Щодо особливостей розбудови громадянського суспільства в Республіці Польща. I Міжнародна науково-практична конференція: *Європейське майбутнє: філософсько-освітні студії* (9-10 травня 2024 року, м. Херсон, м. Хмельницький): *Збірник тез і доповідей*. Ч. 1; за ред. Г. Д. Берегової та ін. Херсон: вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2024. С. 266-269 [438 с.].

8. Волківський М. А. Особливості формування громадянського суспільства в Україні. *Академічна міграція та рееміграція в контексті національної безпеки України: збірник наукових матеріалів Всеукраїнської наукової конференції* (м. Київ, 18 квітня 2024 року) / ред. кол. А.Є. Конверський, Л.В. Губерський [та ін.]. Київ: ВАДЕКС, 2024. С. 46-51 [132 с.].

9. Волківський М. А. Volkivskyi, M. Polish lustration. Historical report and classification. Results of modern scientific research and development. III International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain, 2021. P. 472-477.

10. Volkivskyi M. (2021). Transformation of Ukrainian-Polish political relations 1992-2000 in the format of European-Atlantic integration. Science and education: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Kyoto, Japan. P. 21-27.

11. Volkivskyi M. (2021). The problem of the development of bilateral relations between Ukraine and Poland. The world of science and innovation. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. P. 21-27.

ABSTRACT

Volkivskyi M. A. "Peculiarities of the Development of Civil Society in Ukraine and the Republic of Poland: A Comparative Aspect." Qualification research paper in manuscript form.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of Social and Behavioral Sciences, specialty 052 "Political Science". Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 2025.

The relevance of the research topic is due to the necessity of studying the development of civil societies in Ukraine and Poland both theoretically and practically. From a theoretical perspective, this stems from the complexity of creating a universal concept of civil society institutionalization. From a practical standpoint, it is prompted by the instability and wave-like dynamics of civil society formation in Ukraine, which differs significantly from the efficiency seen in developed democracies. Therefore, comparing Ukrainian and Polish societies-given their similar economic, energy, political, and other potentials-appears to be the most objective way not only to identify significant gaps but also to search for methods to overcome prolonged crisis situations by analogy.

The analysis of academic literature, legal frameworks, and current trends in the development of the civic sector demonstrates the urgent need to reflect on the principles and approaches to the formation and development of civil society, taking into account both international development trends and the national context of civil society formation in Ukraine and Poland. Conceptualizing common and divergent trends, as well as the role of civil societies in strengthening Ukraine-Poland cooperation, will help formulate recommendations for modernizing the interaction between political forces, government bodies, and local authorities with civil society to define the most effective ways of realizing national interests and achieving Ukraine's strategic goals-hence the relevance of this research topic.

Taking into account the features and depth of development of the issue under study, the purpose of this dissertation is a political analysis of civil society formation

as a key factor in the development of a modern state, a comparison of the peculiarities of its development, and substantiation of the role of civil societies in enhancing cooperation between Ukraine and Poland.

Object of the research – civil society as a socio-political phenomenon.

Subject of the research – peculiarities of the development of civil societies in Ukraine and Poland: a comparative aspect.

The study employs a combination of general scientific and special political science methods consistent with the goal and objectives of the dissertation. These include: the principles of objectivity and systematization, historical, institutional, statistical, comparative, structural-functional, and statistical methods.

The research results possess scientific novelty, which is specified in the relevant provisions.

Thus, in the first chapter “**Theoretical and Methodological Foundations of Civil Society Research**” classical and contemporary theoretical approaches to the study of civil society are refined, which made it possible to systematize the evolution of the concept.

Among the classical concepts, the following are identified: the *ancient tradition* (Socrates, Plato, Aristotle), which interprets civil society as a synonym for a civilized society inseparable from the state; the *liberal tradition* (J. Locke, T. Hobbes, J.-J. Rousseau, A. de Tocqueville), which understands civil society as a sphere of autonomous individuals and associations that limit state power; the *Hegelian tradition* (G. Hegel), which views civil society as a space between the family and the state aimed at personal development; the *Marxist tradition* (K. Marx, A. Gramsci), which conceptualizes civil society as a field of ideological hegemony or class struggle.

Among the diversity of contemporary concepts, particular attention is paid to the *neo-Tocquevillian approach* (R. Putnam), which interprets civil society as the social capital of democracy; the *Foucauldian approach* (M. Foucault), which analyzes civil society through power discourses and biopolitics; *globalist approaches* (J. Keane, U. Beck), which conceptualize civil society as transnational networks of social

movements; and the *digital approach*, which emphasizes the impact of the Internet and social media on civic mobilization.

In this chapter, it is clarified that international experience in the study of civil society demonstrates it as a set of non-state actors whose activities are aimed at protecting shared values and ensuring social, cultural, and spiritual development. It is proven that under conditions of external aggression, civil society acquires key importance in strengthening national resilience, mobilizing material and human resources, supporting democratic institutions, and countering hybrid and information threats.

Using the examples of the Baltic States, Georgia, and Ukraine, it is clarified that effective interaction between civic initiatives, the state, and international partners contributes to social cohesion and the formation of a resilient national identity.

In the second chapter “**Features of the Formation of Civil Society in Ukraine and the Republic of Poland**” the key factors of its development are identified.

In analyzing the factors shaping civil society in Ukraine and its role in the formation of the modern state, it is noted that the key ones include: historical traditions of self-governance and national liberation movements; post-Soviet democratic transformation and the emergence of independent media and NGOs; the Maidan movements (2004; 2013–2014) as peak stages of civic mobilization; war and external aggression, which actualized volunteerism, information resistance, and support for the armed forces; and the European integration course and the influence of international partners.

It is proven that civil society in Ukraine has become a driving force behind the formation of political subjectivity of society, the strengthening of public oversight and anti-corruption practices, the consolidation of democratic institutions and the rule of law, as well as international support and Ukraine’s European integration.

The chapter also examines provisions concerning the specifics of the formation and current state of civil society development in the **Republic of Poland**. It is determined that its formation is based on the traditions of noble democracy and the **Solidarity** movement as a key factor in dismantling the communist regime; the

democratic transition of the 1990s (multi-party system, NGOs, independent media); and European integration and accession to the EU (2004), which strengthened the institutional capacity of the civic sector.

It is shown that the current state of Polish civil society is influenced by a high level of civic activity and a well-developed network of NGOs; socio-political polarization between conservative and liberal forces; the significant influence of the Catholic Church on public discourse; and new challenges related to the war in Ukraine and the security situation in the region.

In the third chapter “**Contemporary Trends in the Development of Civil Society in Ukraine and the Republic of Poland**” a comparative analysis of civil society formation in Ukraine and Poland is conducted, revealing both common origins and contemporary divergences in their development. It is identified that in the late 1980s and early 1990s both countries shared similar preconditions for civic activity, including the experience of overcoming authoritarianism and establishing democracy; revolutionary events as catalysts of mobilization (*Solidarity*, the Maidans); a European integration vector in the development of civic institutions; and the prominent role of volunteerism during periods of crisis.

At the same time, it is established that contemporary differences are determined not so much by the reforms of the 1990s as by varying levels of institutional maturity of civil society, the specificity of state–civil sector interaction, the nature of political polarization, and the impact of external aggression, which in Ukraine transforms the community toward resilience and defense capacity.

It is clarified that *cooperation between* the civil societies of Ukraine and Poland *forms the foundation of strategic partnership*, contributing to shared security, European integration, and regional stability. It is determined that the growing influence of the civic sector in bilateral relations is realized through people-to-people diplomacy (cultural, educational, and academic exchange), volunteer and humanitarian support, particularly during wartime; analytical and advocacy activities related to European integration and security; economic and cross-border cooperation; and countering disinformation and historical manipulation.

The theoretical and practical significance of the research results lies in the combination of scientific conclusions and practical recommendations that enhance the scientific novelty and can contribute to solving practical problems of civil society institutionalization, applying Poland's experience in democratizing social processes, and updating mechanisms for cooperation between political forces, government bodies, and civil society for effective implementation of Ukraine's national interests and strategic goals. The dissertation findings can be used in legislative (political) activities as a theoretical basis for drafting legal acts on improving regulation of various aspects of civil society functioning. In education – for the preparation of relevant textbook sections, teaching materials, and political science course modules.

Keywords: citizen, civil society, civic identity, civil society organizations, non-governmental sector, nation, globalization, international cooperation, Ukraine, Poland.

LIST OF THE APPLICANT'S PUBLICATIONS

Articles in scientific professional journals included in the list of scientific professional publications of Ukraine

1. Volkivskyi, M. (2018). Dixi education and the New Ukrainian School: Innovative implementation of the concept. *Problemy innovatsiino-investytsiinoho rozvytku. Seria: Ekonomika ta menedzhment*, 16, 137–140. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piir_2018_16_13.
2. Volkivskyi, M. A. (2023). Comparative analysis of the development of civil society in Ukraine and Poland. *Politolohichni visnyk: zbirnyk naukovykh prats / Kyiv National Taras Shevchenko University*, 91, 316–327. <https://doi.org/10.17721/2415-88IX.2023.91.316-327>
3. Volkivskyi, M. A. (2023). Civil society in Ukraine: Features of formation and its role in state-building. *Politychne zhyttia: naukovyi zhurnal / Vasyl Stus Donetsk National University*, 4, 12–20. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.2>
4. Volkivskyi, M. A. (2024). Self-government as a factor in the development of civil society in the Republic of Poland. *Politychne zhyttia: naukovyi zhurnal / Vasyl Stus Donetsk National University*, 1, 26–32. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.4>

Articles in foreign periodicals indexed in international scientometric databases

5. Volkivskyi, M. (2019). Formation of civil society in the Republic of Poland. *Sciences of Europe*, 45(4), 60–63. <https://www.europe-science.com/wp-content/uploads/2020/10/VOL-4-No-45-2019.pdf>

Scientific works that confirm the approbation of the dissertation materials

6. Volkivskyi, M. A. (2025). Peculiarities of the influence of historical and cultural factors on the formation of civic structures in Ukraine and Poland. In A. Konverskyi et al. (Eds.), *Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2025: Proceedings of the*

International Scientific Conference (April 24–25, 2025, Kyiv) (pp. 956–959). Kyiv: Kyiv University Publishing and Printing Center. [1049 p.]

7. Volkivskyi, M. A. (2024). On the peculiarities of the development of civil society in the Republic of Poland. In *H. Berehova et al. (Eds.), European Future: Philosophical and Educational Studies: Proceedings of the I International Scientific and Practical Conference* (May 9–10, 2024, Kherson – Khmelnytskyi) (Part 1, pp. 266–269). Kherson: FOP Vyshemyrskyi V. S. Publishing. [438 p.]
8. Volkivskyi, M. A. (2024). Peculiarities of the formation of civil society in Ukraine. In *A. Konverskyi, L. Huberskyi et al. (Eds.), Academic migration and re-emigration in the context of national security of Ukraine: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference* (Kyiv, April 18, 2024) (pp. 46–51). Kyiv: VADEX. [132 p.]
9. Volkivskyi, M. A. (2021). Polish lustration: Historical report and classification. In *Results of modern scientific research and development: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference* (pp. 472–477). Madrid, Spain.
10. Volkivskyi, M. (2021). Transformation of Ukrainian–Polish political relations (1992–2000) in the format of Euro-Atlantic integration. In *Science and education: Problems, prospects and innovations: Abstracts of the 6th International Scientific and Practical Conference* (pp. 21–27). Kyoto, Japan: CPN Publishing Group.
11. Volkivskyi, M. (2021). The problem of the development of bilateral relations between Ukraine and Poland. In *The world of science and innovation: Abstracts of the 8th International Scientific and Practical Conference* (pp. 21–27). London, United Kingdom: Cognum Publishing House.

Keywords: civil society, civic identity, civil society organizations, non-governmental sector, nation, globalization, international communication, international policy of Ukraine, international policy of Poland, Ukraine–Poland cooperation, European Union, human rights, freedom of speech, democracy, social state.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	26
1.1. Класичні та сучасні концепції громадянського суспільства	26
1.2. Міжнародний досвід у вивченні процесів розвитку громадянського суспільства.....	47
Висновки до Розділу 1	80
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА.....	83
2.1. Основні чинники формування громадянського суспільства в Україні та його роль у державотворенні.....	83
2.2. Специфіка становлення та розвитку громадянського суспільства в Республіці Польща	105
Висновки до Розділу 2	124
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА.....	128
3.1. Спільні та відмінні тенденції в розвитку громадянських суспільств в Україні та Республіці Польща	128
3.2. Роль громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Республіки Польща	155
Висновки до Розділу 3	171
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	180
Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації	210

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВООЗ	-	Всесвітня організація охорони здоров'я
ГО	-	громадська операція
ECOSOC	-	Економічна і соціальна рада ООН
ІЕС	-	індекс економічної свободи
ІЛР	-	індекс людського розвитку
ІСП	-	індекс свободи преси
КСВ	-	корпоративна соціальна відповідальність
МВФ	-	Міжнародний валютний фонд
МНУО	-	міжнародна неурядова організація
НКО	-	некомерційна організація
НУО	-	неурядова організація
ОГС	-	організація громадянського суспільства
ОНР	-	організація низового рівня
ООН	-	Організація Об'єднаних Націй
РПР	-	Реанімаційний пакет реформ
СОТ	-	Світова організація торгівлі
ЦСЄ	-	Центральна та Східна Європа
ЮНЕСКО	-	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
GONGO	-	неурядові громадські об'єднання, створені з ініціативи та/або за участі влади
IFES	-	Міжнародна фундація виборчих систем
OPZZ	-	партійно-державні профспілки
PSL	-	Польська селянська партія
USAID	-	Агентство США з міжнародного розвитку
WPFI	-	індекс свободи преси

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження обумовлене необхідністю вивчення особливостей розвитку громадянських суспільств в Україні та Польщі, їх демократичного поступу. Теоретично це пов'язано як із певною складністю створення універсальної концепції інституціоналізації громадянського суспільства, а практична необхідність зумовлена нестабільністю, хвилеподібною динамікою формування громадянського суспільства в Україні, відрізняється від його ефективності в країнах розвиненої демократії. Саме тому порівняння суспільств України та Польщі, з огляду на їх близький економічний, енергетичний, політичний та інший потенціали, видається найбільш об'єктивним способом не лише виявлення ґрунтовних прогалин, але і пошуку методів виходу із затяжних кризових ситуацій за аналогією.

Аналіз наукової літератури, нормативно-правової бази та сучасних тенденцій розвитку громадського сектору обумовлюють потребу з'ясування принципів та підходів до формування і становлення громадянського суспільства враховуючи як тренди розвитку міжнародного середовища, так і національний контекст розвитку громадянських суспільств в Україні та Польщі. Концептуалізація спільних та відмінних тенденцій, а також ролі громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Польщі допоможе окреслити рекомендації щодо осучаснення і модернізації взаємодії політичних сил, органів державної влади, місцевого самоврядування із громадянським суспільством для узгодженого визначення найбільш ефективних шляхів реалізації національних інтересів і досягнення стратегічних цілей України, що і обумовлює актуальність вибору теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація є складовою наукової роботи філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка і виконана в

межах науково-дослідної теми 06БФ041-01 «Філософія та політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання».

Мета і завдання дослідження. Враховуючи стан та рівень розробки досліджуваної проблеми, у дисертаційному дослідженні ставиться за мету політологічний аналіз проблематики формування громадянського суспільства як ключового чинника розвитку сучасної держави, порівняння особливостей становлення та обґрунтування місця і ролі громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Польщі.

Вказана мета передбачає розв'язання наступних наукових завдань:

- узагальнити ключові класичні і сучасні концепції дослідження громадянського суспільства як суспільно-політичного феномену;
- проаналізувати міжнародний досвід у вивченні процесів розвитку громадянського суспільства;
- з'ясувати основні чинники формування громадянського суспільства в Україні та його роль у становленні державності;
- дослідити специфіку становлення та сучасний стан розвитку громадянського суспільства в Республіці Польща;
- виявити спільні та відмінні тенденції розвитку громадянських суспільств в Україні та Польщі;
- концептуалізувати роль громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Польщі.

Об'єкт дослідження – громадянське суспільство як суспільно-політичний феномен.

Предмет дослідження – особливості розвитку громадянських суспільств України та Польщі: порівняльний аспект.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано сукупність загальнонаукових та спеціальних методів наукового аналізу які сприяють розв'язанню основних завдань дисертаційної роботи. Зокрема, це: принцип

об'єктивності, системності, історичний, інституційний, статистичний, компаративний, структурно-функціональний, статистичний.

Так, принцип *об'єктивності* дозволив неупереджено проаналізувати наукові доробки українських та польських дослідників щодо предмету дослідження. Принцип *системності* допоміг встановити структурні компоненти системної діяльності у всій сукупності її взаємозв'язків формуванням громадянського суспільства а також визначити ієрархію впливу різних структурних елементів політики на ці процеси. *Історичний та порівняльний* методи дозволили співставити та порівняти особливості впливу однорідних та особливих специфічних явищ на темпи і глибину формування громадянського суспільства в Україні та Польщі. *Інституційний та структурно-функціональні* методи дозволили розкрити сутність політичних інститутів, партій, громадських об'єднань, третього сектору, інших суб'єктів політики як базової складової політики, з'ясувати їх ролі в інституціоналізації громадянського суспільства в Україні та Польщі. *Статистичний* метод був допоміжним і сприяв більш ретельному аналізу основних програмних документів різних суб'єктів політики.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є комплексним політологічним дослідженням специфіки становлення громадянського суспільства як інструменту посилення співпраці України та Республіки Польща у сучасних умовах. Під час дослідження були отримані результати, наукова новизна яких знайшла вираження у наступних положеннях:

Вперше:

- у вітчизняній науці було здійснено порівняльний аналіз особливостей формування громадянського суспільства в Україні та Польщі. Виявлено, що у кінці 1980-х – початку 1990-х років ситуація із громадсько-політичними рухами в Україні та Польщі були *схожими*. Це: 1) *історична боротьба за демократію* – обидві країни пережили авторитарне правління та вибороли демократичні свободи; 2) *вплив революційних подій* – «Солідарність» у Польщі (1980-ті),

Майдани в Україні (2004, 2014) як каталізатори громадянської активності; 3) *євроінтеграційний вектор* – розвиток громадянських інститутів під впливом європейських стандартів; 4) *волонтерство та соціальна мобілізація* – активність суспільства у кризові періоди (міграція, війна, реформи). Значні **відмінні тенденції**, що склалися на протязі останніх років пов’язані не стільки економічними реформами 90-х років, як з: 1) *рівнем інституційної зрілості* – у Польщі громадянське суспільство більш структуроване, тоді як в Україні воно все ще в процесі інституціоналізації; 2) *позицією держави* – у Польщі існують більш сталі механізми співпраці держави та громадянського сектору, в Україні держава часто чинить опір ініціативам активістів; 3) *політичною поляризацією* – у Польщі розкол між консерваторами та лібералами, в Україні – між прозахідними та проросійськими силами (до 2022 року); 4) *фактором зовнішньої агресії* – Україна переживає війну, що змінює функціональність громади із фокусом на обороноздатність і стійкість;

- з’ясовано, що співпраця громадянських суспільств формує міцний фундамент для стратегічного партнерства України та Польщі, сприяючи їх спільній безпеці, європейській інтеграції та регіональній стабільності. Виявлено, що **прогресуюча роль у розвитку двосторонніх відносин відбувається через**: 1) *дипломатію народів* – посилення культурного, освітнього та наукового обміну, що зміцнює взаєморозуміння; 2) *волонтерську та гуманітарну підтримку* – активна допомога українським біженцям у Польщі та взаємодія у сфері безпеки; 3) *аналітичну та адвокаційну діяльність* – вплив на політику урядів щодо євроінтеграції України та спільних безпекових ініціатив; 4) *економічну кооперацію* – сприяння розвитку малих і середніх бізнесу, транскордонного співробітництва та інфраструктурних проектів; 5) *протидію дезінформації* – боротьбу з історичними маніпуляціями та російською пропагандою.

Уточнено:

- ключові класичні та сучасні концепції дослідження громадянського суспільства. Серед **класичних концепцій** виділяємо наступні: 1) *антична*

(Сократ, Платон, Арістотель) – вводиться в науковий обіг термін «societas civilis», що нині перекладається як громадянське суспільство і трактується як синонім цивілізованого суспільства, невід’ємного від держави; 2) *ліберальна традиція* (Дж. Локк, Т. Гобс, Ж. Ж. Руссо, А. де Токвіль) – громадянське суспільство як сфера автономних індивідів та асоціацій, що обмежує владу держави; 3) *гегелівська традиція* (Г. Гегель) – громадян – громадянське суспільство як простір між державою та родиною, що забезпечує розвиток особистості; 4) *марксистська традиція* (К. Маркс, А. Грамші) – громадянське суспільство як ідеологічний інструмент гегемонії буржуазії або арена класової боротьби. *Серед сучасних концепцій* зазначимо: 1) *неотоквілянський підхід* (Р. Патнем) – громадянське суспільство як соціальний капітал, що сприяє ефективному демократичному врядуванню; 2) *фукіанська традиція* (М. Фуко) – аналіз громадянського суспільства через призму владних дискурсів і біополітики; 3) *глобалістичні підходи* (Д. Кін, У. Бек) – громадянське суспільство в умовах глобалізації як транснаціональна мережа громадських рухів; 4) *цифрова концепція* – роль інтернету та соціальних мереж у розвитку громадянської активності;

- що міжнародний досвід вивчення розвитку громадянського суспільства свідчить, що воно представляє множину недержавних організацій, чия діяльність зосереджена на спільних інтересах і цінностях, в забезпеченні гідного соціального культурного та духовного життя, а в умовах зовнішньої агресії демонструє його *ключову роль у зміцненні національної стійкості, мобілізації ресурсів та підтримці демократичних інститутів*. В таких умовах громадянське суспільство стає критичним елементом гібридної війни, інформаційного спротиву та гуманітарної підтримки. Досвід країн Балтії, Грузії та України демонструє, що ефективна взаємодія громадянських ініціатив, міжнародних партнерів та держав сприяє посиленню соціальної згуртованості та формуванню стійкої національної ідентичності.

Набуло подальшого розвитку

- з'ясування основних чинників формування громадянського суспільства **в Україні** та його роль у становленні сучасної української держави. Виявлено, що **основними чинниками є**: 1) *історичні передумови* – традиції козацького самоврядування, рухи за національне відродження та дисидентство; 2) *пострадянська трансформація*, демократичні реформи 1990-х, поява незалежних медіа та НУО; 3) *майдани та революції* – Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013–2014) як ключові етапи громадянської мобілізації; 4) *війна та зовнішня агресія* – з 2014 року громадянське суспільство змінює роль у волонтерському русі, інформаційному спротиві, допомозі армії; 5) *євроінтеграційний курс* – вплив міжнародних партнерів, розвиток правозахисних організацій, посилення громадянської активності. *Громадянське суспільство в Україні стало рушійною силою демократичних змін*, національної стійкості та є ключовим фактором у протистоянні зовнішнім загрозам. **Це сприяло**: 1) формування політичної суб'єктності суспільства; 2) посиленню контролю за владою, боротьба з корупцією; 3) зміцнення демократичних інститутів та правової держави; 4) міжнародній підтримці та інтеграції України до європейського простору;

- положення про специфіку становлення та сучасний стан розвитку громадянського суспільства **в Республіці Польща**. Серед **найважливіших особливостей становлення** зазначимо: 1) *історичний контекст* – традиції шляхетської демократії, рух «Солідарність» (1980-ті) як ключовий чинник демонтажу комуністичного режиму; 2) *демократичний перехід* – 1990 - ті роки: розвиток багатопартійної системи, правозахисних організацій, незалежних ЗМІ; 3) *євроінтеграція* – вступ до ЄС (2004) стимулює зміцнення інститутів громадянського суспільства, зокрема у сфері прав людини, екології, гендерної рівності. Виявлено, що польське громадянське суспільство залишається сильним фактором демократичного розвитку. На **сучасний стан його розвитку впливає**: 1) *достатньо високий рівень громадянської активності*, розвиненості мережі НУО, профспілок, місцевих ініціатив; 2) *поляризація суспільства* через конфлікти між консервативною владою та ліберальними рухами (судова

реформа, права жінок, медіа свобода тощо); 3) *вплив католицької церкви* на громадський дискурс; 4) *виклики в контексті війни в Україні*: активна допомога українським біженцям, зміцнення безпекового сектора.

Практичне значення отриманих результатів обумовлене сукупністю наукових положень, висновків та практичних рекомендацій, що уточнюють наукову новизну та можуть сприяти вирішенню нагальних проблем розвою громадянського суспільства, використання польського досвіду демократизації суспільних процесів під час осучаснення механізмів взаємодії політичних сил, органів державної влади, місцевого самоврядування із громадянським суспільством з метою визначення найбільш ефективних шляхів реалізації національних інтересів і досягнення стратегічних цілей України. Висновки дисертації можуть використовуватись в законотворчій (політичній) діяльності як теоретичний матеріал для напрацювання проєктів нормативно-правової актів щодо удосконалення регулювання різних сфер функціонування громадянського суспільства. У навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників, навчальних дисциплін, окремих тем з політичних наук, а також при проведенні науково-дослідницьких робіт.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою, яка характеризується авторським підходом до дослідження особливостей формування сучасного громадянського суспільства. Проаналізовані численні матеріали, статистичні дані, систематизовані знання, проведене методологічне дослідження, надано власні зауваження, прогнози, рекомендації, опитування, висунення гіпотез і пропозиція прогнозів. Усі теоретико-методологічні, науково-аналітичні висновки та рекомендації автором зроблено самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації обговорювались на засіданнях і наукових семінарах кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Концептуальні ідеї та положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на: VIII Міжнародній науково-практичній конференції «*The world of science and innovation*» (Лондон, Великобританія, 14-16 січня 2021 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «*Science and education: problems, prospects and innovations*» (Кійото, Японія, 03-05 березня 2021 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «*Results of modern scientific research and development*» (Мадрид, Іспанія, 29-31 травня 2021 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «*Європейське майбутнє: філософсько-освітні студії, присвячені Дню Європи*» (м. Херсон, м. Хмельницький, 9-10 травня 2024 року); Всеукраїнській науковій конференції «*Академічна міграція та рееміграція в контексті національної безпеки України*» (м. Київ, 18 квітня 2024 року; Міжнародній науковій конференції «*Дні науки філософського факультету-2025*» (м. Київ, 24-25 квітня 2025 року).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені у 3 публікаціях у вітчизняних періодичних наукових фахових виданнях з політичних наук і 3 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які поділені на 6 підрозділів, висновків, списку використаних джерел на 30 сторінках (318 найменувань) та додатків. **Загальний обсяг дисертації** становить 211 сторінок, з яких основного тексту – 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Класичні та сучасні концепції громадянського суспільства

Поняття громадянського суспільства має тривалу та багатогранну історію, яку можна умовно поділити на дві великі частини – від античності до середини ХХ ст. і від середини ХХ ст. до наших днів. Інтерес до участі особистості в суспільному житті європейського континенту налічує понад дві тисячі років [175, с. 125]. Перший період зазвичай називають “класичним”. Давньогрецькі та римські філософи по різному аргументували інститут громадянства, застосування різноманітних механізмів голосування чи обіймання політичних посад, з кінцевою метою – утворення держави.

Громадянське суспільство загалом визначається як сукупність громадян, які виявляють себе як спільнота через громадську думку, оскільки в класичній ліберальній думці поняття громадянина еквівалентне поняттю власника [227]. Є також сучасні теоретики, які, на відміну від Гегеля, для якого громадянське суспільство є сферою антагоністичних конфліктів, схильні виключати з громадянського суспільства всіх суб’єктів, які створюють лінії розмежування та конфлікти.

Багато в чому різний зміст поняття громадянського суспільства є вираженням різних ідеологічних і політичних традицій, хоча межі між ними досить складно розрізнити. Ліберальна традиція спочатку пов’язує громадянське суспільство з ринком і приватною власністю, консервативна приділяє увагу сім’ї, тоді як марксистська традиція, що основоположником якої у даному контексті є А. Грамші, розглядає її як щось відмінне і відносно автономне як від ринку і приватної власності, так і від сім’ї та приватної сфери. У будь-якому випадку, всі схильні наголошувати на ролі різних неурядових організацій, і це загальна сфера, в якій переплітаються різні розуміння громадянського суспільства [240, с. 15].

Сократ започаткував дискурс про те, як індивід може узгоджувати свої потреби з потребами суспільства. Філософ очікував, що аргументи особистості будуть легітимізовані у суспільстві й у цьому діалозі буде знайдено баланс. Конфлікти мають вирішуватись шляхом публічної дискусії – раціонального діалогу, керованого методом діалектики, через який досягається істина. За Сократом, турбота про суспільство є громадянською чеснотою, яка забезпечує достойне життя людей у полісі [1, с. 221].

Платон вважає [127, с. 160], що суспільство буде справедливим якщо: по-перше, громадяни займатимуться тією справою, для якої вони найкраще підходять, по-друге, діятимуть мудро, сміливо, помірковано й справедливо, і, по-третє, присвятять себе загальному благу. Визначальною чеснотою громадянина є його здатність до самоконтролю і слідування закону у своїй повсякденності. Якщо існує природне середовище, в якому громадяни можуть розвивати свої особисті та соціальні чесноти, це означає, що ідея ідеальної держави реалізована.

За Арістотелем, прагнення до об'єднання (в родинах, селах, полісах) закладено в природі людей. Це означає, що в будь-якому суспільстві можна одночасно спостерігати численні форми взаємодії, асоціації та групового життя. Держава є кінцевою точкою цього цілком природного процесу об'єднання, а поліс є асоціацією асоціацій. Щоб вести цивілізоване життя, індивід залежить від спільноти та є частиною держави. Особисті інтереси окремих громадян повністю підпорядковуються суспільним інтересам, а держава є спільнотою громадян, очолюваною середнім класом [19, с. 59].

Арістотель був першим, хто використав словосполучення «*politike koinonia*» (політична спільнота), запозичене слово якого в латинській мові «*societas civilis*» – сьогодні перекладається як “громадянське суспільство”. Уявлення про те, що виконання громадянських обов'язків є громадянською чеснотою особистості, також поширюється на Античний Рим, де від людини очікується участь у суспільній сфері. Так формується “добре суспільство”, яке забезпечує мир і порядок між людьми. Загальновідомо, що у класичний період

людей вважали раціональними та здатними колективно формувати характер суспільства, у якому вони жили. Вони могли добровільно об'єднуватися для досягнення спільного блага та підтримання порядку [8, с. 53].

Загалом до нашої ери роздуми про громадянське суспільство ґрунтувалися на інтересі до ідеї громадянства. На той момент вважалося, що громадянство доступне тим представникам населення, хто має виборчі права та необхідний майновий ценз і «не піддається спокусі використовувати свою політичну владу для пограбування багатих» [192, с. 33]. Проте держава не може дозволити собі мати занадто багато громадян, оскільки збільшення їх кількості унеможливить їх взаєморозуміння та можливість мирного вирішення конфліктів. Філософи обговорювали тезу про те, що громадянська поведінка виключає так звані «негромадянські мотиви» – участь у суспільному житті заради особистої вигоди. Мотиви такої участі мають бути цілком альтруїстичними. За Арістотелем поняття «хороший громадянин» є найвищою людською чеснотою. Таким чином, у класичний період громадянське суспільство було синонімом цивілізованого суспільства і було невіддільним від держави.

На переході від четвертого до п'ятого століття нашої ери святий Августин критикував віру класичної традиції щодо розумння людини та її здатності до справедливого самоврядування. Згідно з ним, основою громадянської моралі, правопорядку в суспільстві є страх Божий, а природний лад суспільства ґрунтується на божественному законі. Святий Августин уособлював громадянське суспільство як розумну множину, захищену Богом, яка підпорядковується божественному закону, відображеному в рішеннях і політиці церкви, і об'єднана любов'ю до Бога [73].

Через вісім століть після нього тлумачення змісту громадянського суспільства в дусі християнського віровчення продовжив Тома Аквінський [2; 215]. Він вважав, що крім того, що людина є християнином, людина має усвідомлювати себе ще й як добропорядний громадянин. Тобто якщо в управлінні своєю приватною власністю індивід отримує надлишок, він повинен

віддати його бідним або використати його для загального блага. Так Тома Аквінський трактував Божу заповідь «Люби ближнього свого» [83, с. 58]. Щоб створити місто, необхідно заохочувати природне людське прагнення до чесноти, і кожен повинен присвятити себе спільному прагненню до вищої мети.

У період XVI-XVII ст. класична концепція громадянського суспільства на деякий час практично зникла зі сфери тем, що обговорювалися філософами. Це тривало приблизно до часу Тридцятилітньої війни (1618-1648), наслідки якої були настільки серйозними, що спонукали мислителів оскаржити ідею про важливість регулювання суспільних відносин так званим “природним правом” [68, с. 40].

Томас Гоббс зазначав, що людиною керує не стільки розум, скільки її власні інтереси та емоції. Через це люди постійно воюють один проти одного і в результаті живуть “самотнім, бідним, огидним, жорстоким і коротким життям” [301]. Для досягнення миру громадянам потрібна згода, а також інституція, яка охороняє цю згоду – держава. Поряд з вертикальними відносинами особистості з державою Гоббс говорить і про горизонтальні відносини між людьми, в яких він розпізнає громадянське суспільство. Щоб не зашкодити правам інших, люди повинні погодитися на обмеження власних природних прав, і таким чином природний стан поступається місцем громадянському суспільству. Становлення громадянського суспільства веде до створення влади, законів і держави, а держава в свою чергу захищає природні права і свободи людини.

Джон Лок розвинув ідеї Гоббса [45], ввівши концепцію суспільного договору. На думку Локка, консолідація політичної влади може призвести до появи автократичного режиму. Тому він пропонує укласти двосторонній контракт між фізичними особами та державою. Люди повинні погодитись бути підпорядкованими загальнодержавній владі, яка має право видавати та слідкувати за виконанням законів. Держава добровільно зобов’язується дотримуватися певних обмежень – вона не має права ставити під сумнів природні права людини: право на життя, свободу і власність. Таким чином, Лок

розділяє державу та суспільство, щоб завадити правителям ставити під загрозу права особи, і протиставляє громадянське суспільство як природному стану, так і державі.

Таким чином Томас Гоббс та Джон Лок запропонували систему, за якої мирне співіснування громадян забезпечувалося не природним законом, а суспільним договором. На їх думку, громадянське суспільство існує разом із державою і є сферою реалізації громадянських прав і чеснот. Відродження інтересу до громадянського суспільства після Середньовіччя проходить два основні етапи і охоплює період XVIII – XIX ст. Перша хвиля пов'язана з епохою Просвітництва, головною метою якого є «звільнення людського розуму від рабства упереджень і забобонів... і використання його для справи соціальних і політичних реформ» [47, с. 450-451; 222], а друга – з творчістю деяких найвидатніших англійських і німецьких філософів першої половини XIX ст.

У теоріях суспільного договору Локка і Руссо [46; 140] громадянське суспільство стало розглядатися як проміжна стадія розвитку між природним станом людей і до появи державних утворень. На цій стадії з'являються гроші та приватна власність, що призводить до конфліктів, які породжують потребу в державі. Громадянське суспільство є сферою свободи і приватної власності, але необмежена свобода власників призводить до протиріч між ними, вимагаючи появи держави, яка стримує протиріччя, та навіть дещо обмежує свободу. У класичній ліберальній думці оформиться протилежність між громадянським суспільством і державою, яка знайшла особливо яскраве вираження у Томаса Пейна, згідно з яким громадянське суспільство розглядається як щось позитивне, а держава як “необхідне зло”, що регламентується публічною сферою [126; 243].

У свою чергу, під публічною сферою розуміють, насамперед, сферу суспільного життя, в якій формується громадська думка. Доступ до публічної сфери має бути відкритий для всіх громадян. Громадяни стають частиною громадянського суспільства тоді, коли вони займаються питаннями спільного

інтересу без примусу. Це означає, що існують гарантії того, що вони можуть вільно збиратися та об'єднуватися, висловлювати та оприлюднювати свої думки.

Мислителі епохи шотландського Просвітництва (1740-1790) працювали в галузі історії, моральної та політичної філософії, політичної економії та вивчали те, що вони називали “прогресом суспільства”. Серед головних внесків цієї школи є практичне вивчення політичної економії, яка надає виняткове значення економічному розвитку. Переймаючи ідею Адама Сміта про чотири стадії, через які розвивається суспільство – полювання, скотарство, землеробство і торгівлю, вони зосереджуються на останньому (комерційному) періоді.

Адам Фергюсон у своєму «Нарисі історії громадянського суспільства» (1767 р.) [201; 238] висловив побоювання, що зростаючий апетит до приватного багатства та корупція можуть загрожувати громадянським чеснотам. Це відволікає людей від участі в державних і громадських справах і накладає на уряд більший тягар щодо забезпечення безпеки, а отже, створює небезпеку появи деспотизму. Для Фергюсона проблема полягає не в тому, як створити громадянське суспільство як основу добре функціонуючої держави, а в тому, як запобігти його занепаду під тиском спокус безпеки, загального вдосконалення та пошуку приватної вигоди. Він підтвердив ідею чесноти і наполягав на тому, щоб її підкріплення здійснювалося шляхом створення громадянської міліції. На думку шотландського філософа, громадянське суспільство виникає на певному етапі соціального, політичного та економічного прогресу. Трансформація від “дикуна” до громадянського суспільства може бути здійснена через освіту, накопичення знань, розвиток і державну політику.

Фергюсон вважав, що, по-перше, громадянським суспільством можна назвати лише суспільство, в якому люди користуються громадянськими свободами, які захищає уряд, і, по-друге, що громадянське суспільство – це економічне суспільство, яке практикує республіканські чесноти. До цього етапу розвитку концепції громадянського суспільства воно, як правило, сприймалося

як модель державного управління, що виникає в результаті переходу від природного стану до суспільства, заснованого на суспільному договорі та гарантованого урядом, який захищає громадянські права та свободи.

Адам Сміт започаткував принципову зміну поглядів на громадянське суспільство. Він стверджував, що кожна людина має внутрішню тенденцію поважати правила, а також покращувати власний добробут. Це завдання здійсненне за наявності приватних свобод володіння ресурсами та справедливості (у сенсі утримання від порушення прав інших). Тому роль держави полягає не в придушенні, а в гарантуванні свобод індивідів. У своїй «Теорії моральних почуттів» (1759 р.) Адам Сміт критикував спроби нав'язати умовний ідеальний план правління, який не враховував би інтересів людей і класів, що утворюють громадянське суспільство. Навпаки, ліберальне комерційне (тоді визнане громадянським) суспільство вимагало і заохочувало практику громадянських чеснот [258; 282].

На той час вважалося, що торгівля між громадянами створює не лише багатство, але й невидимі зв'язки між людьми на основі довіри та соціального капіталу. Сміт вважає, що громадянське суспільство виникає як сфера, в якій люди можуть реалізувати свою людяність і показати, що комерціалізація не зіпсувала їхню природу. Громадянське суспільство є джерелом економічних можливостей та суб'єктом безпеки, а також полем альтруїстичної діяльності, сполучною ланкою якої є мораль. Внесок Адама Сміта полягає в тому, що він не заперечуючи взаємозв'язку держави і громадянського суспільства, він виділив їх і розглядав останнє як економічне (комерційне) суспільство.

Праці А. Сміта [145] та А. Фергюсона [201], перекладені німецькою мовою, розширюють територію інтересу до ідеї громадянського суспільства і в Німеччині. Там вона також стали популярними через вже відомі напрацювання Іммануїла Канта. У 1785 році великий німецький філософ сформулював в «Основах метафізики моралі» свій категоричний імператив – завжди мати добру волю і ставитися до іншої людини як до самоцілі, а не як до засобу досягнення власних цілей [260].

У своїх працях Кант не відділяв громадянське суспільство від держави та розмірковував про перевагу моралі над політикою. Він вважав, що головним завданням суспільства має бути примус людей до поваги прав інших, а баланс між владою держави та свободою особистості досягається прийняттям політичної влади для формування моральної основи громадянського суспільства – власності та суспільного договору.

Першим філософом, який розвинув більш сучасну ідею громадянського суспільства, був інший великий німець мислитель – Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Як і представники шотландського просвітництва, він досліджував ймовірні конфлікти між індивідуальною автономією та громадою. Гегель визнає важливість прав індивідів, але підкреслює, що ці права процвітають лише тоді, коли вони належать до справжнього етичного порядку.

Він розвинув свою ідею про те, що багатогранна природа людини реалізується в трьох мережах відносин, заснованих на різних принципах. Перша мережа – сімейна, заснована на прояві альтруїзму по відношенню до конкретних індивідів. Другою мережею є громадянське суспільство, яке Гегель називає сферою універсального егоїзму. У рамках громадянського суспільства людина вступає у відносини з усіма людьми (без членів своєї сім'ї) з приводу реалізації власних інтересів. Тому одні індивіди прагнуть максимально захистити особисті бажання та потреби, а інші розглядаються як засіб досягнення цілей. Таким чином, громадянське суспільство постає як специфічна арена економічної діяльності. Для регулювання ринку необхідно створити набір правил і універсальних принципів, а це означає появу законів і судів для забезпечення їх дотримання. Цей механізм громадянського суспільства Гегель називає «зовнішнім станом» [232].

Третя мережа – це держава, яка побудована за принципом універсального альтруїзму. Вона є об'єктивним гарантом загальної свободи і є синтезом сім'ї та громадянського суспільства. Держава потрібна для того, щоб регулювати громадянське суспільство, тому що є загроза, що воно стане хаотичним і нерівним. Останні дві мережі залежать одна від одної, їхні стосунки досить

напружені та вимагають складних дій для їх балансування. На думку Гегеля, громадянське суспільство включає всі форми об'єднань поза державою та сім'єю, а його учасники мотивуються колективним благом або приватною вигодою. Цікавим моментом є те, що економічні інституції (підприємницькі фірми) та органи державної влади, які охороняють безпеку власності та людей, також є частиною громадянського суспільства. На сучасному етапі деякі автори знову повертаються до думки, що господарські товариства є специфічною частиною громадянського суспільства, які захищають економічні права та інтереси.

У цей же період французький політолог, соціолог та історик Алексіс де Токвіль розглядав роль громадянського суспільства не стільки в ринковому, скільки в політичному аспекті. Розчарувавшись у деспотизмі Франції, він дослідив і описав американське суспільство у своїй двотомній «Демократії в Америці» (1835-1840) [150]. Як представник класичної ліберальної традиції, Токвіль розвивав ідею панування індивідуалізму в демократичному суспільстві. Його прояви знаходяться на двох рівнях – на рівні індивідуального розуму і на рівні орієнтації на особисті цілі, засновані передусім на егоцентризмі. Атомізація демократичного суспільства може призвести до того, що держава «виявиться єдиним джерелом соціальної організації та ініціатором колективних дій». У цьому надзвичайно індивідуалізованому стані суспільства Токвіль бачив небезпеку «нового роду деспотизму» – настирливої благодійності з боку держави, здатної послабити навіть волю до свободи [151; 266].

Противагою як ліберальному індивідуалізму, так і державній централізації може бути система громадських і політичних об'єднань. За словами Токвіля, добровільні асоціації та соціальні мережі, такі як професійні асоціації, хорові товариства, бридж-клуби, сімейні пікніки тощо можуть виконувати ряд корисних функцій, зокрема: вони висловлюють думки та інтереси, які не мають іншого шансу бути почутими; стимулюють колективну взаємодопомогу та перешкоджають повній залежності від держави; долають соціальну ізоляцію між людьми; діють як громадянська школа, що допомагає

громадянам усвідомити, що вони мають широкі суспільні обов'язки. Як частину громадянського суспільства Токвіль приймав те, що ми зараз називаємо некомерційними організаціями, а також діяльність сімей.

У той же час він відкидає включення асоціацій, які мають суто приватні та комерційні цілі (наприклад, компанії). За його словами, найважливішою формою добровільного об'єднання є політичні партії, а необхідною передумовою ефективності системи об'єднання є вільна преса. Загалом, для Токвіля громадянське суспільство (на відміну від традиційного) є захисною протипагою можливостям сучасної держави. Він забезпечує сферу, в якій громадяни конструктивно взаємодіють із державою – не для того, щоб її зруйнувати, а для того, щоб покращити її дії та підвищити її ефективність. Щоб підкреслити важливість об'єднання громадян, Токвіль стверджував, що «в демократичних країнах знання для об'єднання є «матір'ю усіх форм знання» [151].

Протилежними є ідеї Карла Маркса. Певною мірою він підтримує ідеї Гегеля про те, що громадянське суспільство стоїть окремо від держави і сім'ї, але бачить в ньому базу, в якій реалізуються продуктивні сили і соціальні відносини, тоді як надбудову представляє політичне суспільство. Німецький філософ і економіст стверджує, що в громадянському суспільстві людина стала атомізованою – замкненою за своїми приватними інтересами та примхами та відділеною від спільноти. Отже, громадянське суспільство є природним наслідком і захисником роздроблених інтересів класу буржуазії [285].

Маркс повністю заперечує необхідність збереження автономного простору для економічної та соціальної діяльності від держави, оскільки вона є радше ширмою класової нерівності, надаючи лише формальні свободи. У своїх публікаціях Маркс чітко відстоює ідею про те, що поділ “держави – громадянське суспільство” має бути повністю подоланий і що останнє зникне разом із встановленням диктатури пролетаріату. Водночас зростаюча могутність держав і ставала очевидною невідповідність між ідеалізованою концепцією, описаною Гегелем, і реальним функціонуванням держав. Через цей

комплекс причин поняття громадянського суспільства повністю зникло з-під уваги філософів, науковців, дослідників і політиків протягом майже століття.

Короткий історичний огляд ідей деяких головних авторів, які розвивали тему громадянського суспільства, охоплює майже 24 століття, проходить через різні епохи, але зосереджений у географічному просторі Європи. Перш за все справляє враження періодична поява, захист чи критика концепції громадянського суспільства у віддалені одна від одної в часі епохи та в країнах, що характеризуються різними типами економічного та політичного устрою.

В Античній Греції та Античному Римі громадянське суспільство було поміщено в контекст теми громадянства та очікування полісу від неурядових суб'єктів практикувати різні громадянські чесноти [135, с. 55]. Це можливо завдяки раціональному характеру мотивів, що ведуть індивідів, і наявності вільної волі до об'єднання за інтересами. Деякі провідні християнські автори ототожнюють громадянське суспільство з безліччю людей, які підкоряються Божому закону [239]. У середні віки виникла ідея громадянського суспільства як платформи для створення суспільного договору, який у свою чергу призвів до створення держави.

Мислителі епохи Просвітництва підкреслювали економічну функцію громадянського суспільства, яке через механізми торгівлі створювало невидимі відносини довіри та підтримувало практику громадянської чесноти. У XVIII ст. інтерес перемістився до форм взаємовідносин між людьми на різних рівнях – у сім'ї, у громадських об'єднаннях, по відношенню до держави. Громадянське суспільство розглядається як місце для прояву більш-менш егоїстичних інтересів і як механізм згладжування проблем, викликаних атомізацією суспільства. Марксистська позиція повністю відкидає громадянське суспільство, вбачаючи в ньому інструмент гасіння соціального невдоволення і зміцнення гегемонії правлячого класу. На абсолютно протилежному полюсі знаходиться погляд де Токвіля на конструктивну та стимулюючу природу громадянського суспільства для захисту місця голосу окремого громадянина від механізму держави та політики. Додаткова перспектива в аналізі

громадянського суспільства з'явилася в 1930-х роках, коли Грамші підкреслив його ідеологічну та культурну роль.

Другим цікавим аспектом, який можна простежити в історичній ретроспективі, є зміна мислення про те, де громадянське суспільство може бути “розміщене” в соціальній системі. Оскільки класичні філософи античності прагнули окреслити параметри поведінки громадянина та досліджувати практику громадянської чесноти та її вплив на стабільність уряду, громадянське суспільство було абсолютно невіддільним від ідеї держави і швидше прирівнювалося до цивілізованого суспільства.

У період XVI-XVII ст. поступово нав'язувалося розуміння певного ступеня відокремлення держави від громадянського суспільства. Це результат ідеї, що на природне право не можна покладатися суспільний договір – добровільна угода між громадянами та державою, з якої випливає легітимність уряду. Нові елементи вносять ідеї А. Фергюсона та А. Сміта про те, що громадянське суспільство є комерційним, оскільки в ньому реалізуються економічні відносини та створюються економічні можливості. На цій же основі Гегель відносить навіть класичні бізнес-організації до громадянського суспільства. Поступово приходять розуміння того, що громадянське суспільство можна виокремити (незалежно від того, виконує воно чи ні економічні функції) як сполучник сім'ї та держави. На думку різних авторів, до нього можуть входити такі інститути, як церква, організації, такі як опозиційні партії, вільна преса тощо. Ця відсутність згоди щодо меж і складу громадянського суспільства продовжується на наступному етапі завершення набору концепцій, визначень і розуміння в цій сфері.

Довгий шлях у розумінні змісту та місця громадянського суспільства ще більше розгалужується в останні десятиліття XX ст. Очевидно, що в історичний період відправною точкою формування різних концепцій став пошук пояснення ролі поведінки та чеснот громадян у формуванні громадянської (у сенсі цивілізованої, політичної) сучасного суспільства; соціальна, етична чи

економічна природа громадянського суспільства; місце громадянського суспільства як у загальній суспільній системі, так і по відношенню до держави.

На сучасному (його ще називають постмодерністським) етапі розвитку поглядів на громадянське суспільство морально-етичні міркування відходять на другий план. Досягається умовний мовчазний консенсус, що громадянське суспільство саме по собі є чимось корисним і характерним для прогресу та демократичного розвитку. Через це воно виділяється як самостійна галузь дослідження, і пошуки спрямовані більше на окреслення кордонів та аналіз національних особливостей його функціонування.

Перший етап сучасного розвитку поглядів на громадянське суспільство охоплює період з 1960-х до середини 1980-х років ХХ ст. Юрген Габермас критикував з позицій Франкфуртської школи тенденцію капіталістичних суспільств віддавати пріоритет економічному зростанню, що ставило під загрозу моральний порядок, від якого вони фактично залежали. Водночас, хоч він і був представником так званого напрямку «нових лівих», він відкидав ортодоксальне марксистське уявлення про привілейовану роль пролетаріату і зосереджувався на проблемах, пов'язаних з раціоналізацією суспільства [32; 177].

Роботи Габермаса вважаються своєрідною «конституцією» значущості інститутів громадянського суспільства. Автор вважає, що громадянське суспільство складається з більш-менш спонтанно створених організацій, асоціацій і рухів, які «виявляють, поглинають, згущують і підсилюють резонанс соціальних проблем у приватному житті та передають його в політичне поле чи публічну сферу». Співвідношення між громадянським суспільством і публічною сферою окреслює роль першого, вважає Габермас. Як сфера публічної влади держава необхідна через складність сучасних методів прийняття публічних рішень і необхідність підтримувати певний рівень ефективності. Громадянське суспільство не може керувати, але воно може впливати на державу або робити її більш чутливою, захищаючи автономний розвиток громадської думки [155].

Таким чином, громадянське суспільство постає як сфера публічного представництва приватних інтересів. Загальною характеристикою першого етапу сучасного відродження інтересу до громадянського суспільства є саме провідне місце уявлення про його роль у політології. Воно знаходить практичне вираження в політичній боротьбі опозиції в деяких країнах колишнього радянського блоку і як теоретична зброя проти диктатури в країнах Латинської Америки.

У другій половині 1960-х років перша і дуже коротка сучасна поява концепції громадянського суспільства відбулася в Японії, де з'явилися так звана школа громадянського суспільства японського марксизму. Його основні погляди представлені в роботах Йосіхіко Учіді та Кьоакі Хірата, які критикують тенденцію японської соціології за запозичення європейських методів та концепцій. Аналізуючи японський капіталізм, вони вказують на надмірну прихильність партійним традиціям та підпорядкованість особистості владі (комуналізм). Це послаблює громадянське суспільство (з його притаманним індивідуалізмом, асоціаціями чи мережами) і знеособлює будь-який соціальний опір капіталізму. Ці ідеї є суперечливими, але вони залишаються помітними в японській політичній думці [302].

У 1970-х роках у країнах Центральної та Східної Європи з'явилася перша публічна критика влади, яка зазвичай включала ідею необхідності функціонування громадянського суспільства як природного елементу сучасної демократії. Це відбувається в Чехословаччині, Польщі, Югославії і найчастіше матеріалізується через нелегальний друк і розповсюдження різноманітних опозиційних текстів (так званий самвидав) [285].

Автори цього періоду вважали, що розвиток громадянського суспільства висвітлить слабкі сторони тоталітарної держави та надихне людей на радикальні зміни. Зазначені ідеї були відображені у прагненні профспілки "Солідарність" у Польщі створити не партію, а стимулювати появу захищеної соціальної сфери – добровільно створених громадських об'єднань, які б набували суспільної ваги та змушували б держава звільнити простір для

незалежного громадянського суспільства. Ця ідея відроджує точку зору Токвіля про те, що між особою та державою потрібні міцні незалежні асоціації.

В останнє десятиліття минулого століття практики громадянської активності стрімко зросли та урізноманітнилися за формами. Це закономірно призводить розширення концептуальних поглядів на громадянське суспільство новими ідеями та нюансами. Перш за все, до нерівномірного розподілу концепцій громадянського суспільства в часі. У 1990-х роках додався ще один феномен – їх досить широке географічне поширення. Традиційно пов'язане з розвиненими країнами європейського континенту, громадянське суспільство стало актуальним питанням для нових демократичних країн Центральної та Східної Європи. Водночас воно поширилося як об'єкт дискусій і в інших частинах світу [247, с. 432].

Так, у Латинській Америці, поряд із опором авторитарним (бюрократичним і військовим) режимам, актуальності набули механізми реалізації регіонального економічного та політичного співробітництва, а також кампанії проти тероризму та торгівлі наркотиками. Для країн Африки на південь від Сахари питання відносин між державою та громадянським суспільством також значно актуалізувалось. Зазначені держави дійшли до розуміння, що забезпечення плюралізму в суспільному житті зміцнює державну владу та допомагає їй бути ефективнішою.

У деяких країнах Східної Азії точаться дискусії щодо перекладу терміну «громадянське суспільство» таким чином, щоб він відповідав особливостям відповідних культур, а не європейській традиції. У Китаї з'явилося формулювання «суспільство громадян», у Тайвані – «народне, цивілізоване, міське суспільство». Навіть у мусульманському світі аналіз відносин між державою та громадянським суспільством дедалі актуалізується. Деякі ісламістські мислителі заперечують ідею про те, що про громадянське суспільство можна говорити лише в країнах із світським і демократичним правлінням. Як приклад наводиться Туреччина, яка буде «постсекулярне громадянське суспільство, структуроване відповідно до нових етичних та

естетичних кодексів» – густу мережу приватних шкіл, медіа, клінік, мечетей, культурних закладів, комп'ютерних компаній та інших підприємств [179; 249].

Описане десятиліття характеризувалося також зміною загального розуміння громадянського суспільства, яке починає сприйматись як так званий «третій сектор» – мережу некомерційних і неурядових організацій й ключову арену для стратегічних дій щодо побудови альтернативного соціального та світового порядку.

Тенденція переходу між двома тисячоліттями ототожнювати громадянське суспільство та «третій (який різними дослідниками називають неурядовим або некомерційним) сектор» також виникає через важливість свободи об'єднань з огляду на підвищення якості громадського життя. Передбачається, що наявність складного та різноманітного асоціативного життя, структурна спеціалізація організацій на місцевому, регіональному та національному рівнях, разом із практикою цінностей, заснованих на громадянській участі, демократичних практиках і соціальному капіталі, також означають наявність сильного та здорового громадянського суспільства.

Підтримку ідеї громадянського суспільства як сукупності різних типів громадянських організацій також можна знайти в книзі Ернеста Гелнера 1994 року «Умови свободи: громадянське суспільство та його противники» [212]. У ній автор ґрунтовно узагальнює сучасні уявлення про відносини держави та громадянського суспільства, пропонує своє визначення останнього. Відповідно до Гелнера, громадянське суспільство – це набір: «... інституцій, які достатньо сильні, щоб збалансувати державу і не перешкоджати їй виконувати її роль охоронця миру та арбітра між основними інтересами; може запобігти домінуванню та атомізувати суспільство». Ідея вченого полягає в тому, що громадянське суспільство є наслідком модернізації економік і базується на відокремленні політики від економічного та соціального життя. Його значення впливає з того факту, що він підтримує складні та різноманітні моделі соціального устрою і може бути визначений як сфера свободи – складна та динамічна. Ернест Гелнер зазначає, що громадянське суспільство стимулює

боротьбу за самовдосконалення. Це: “...дозволяє багатьом людям повірити в себе й у те, що вони можуть досягти вершини, оскільки існує багато соціальних ліфтів, і кожна людина може вважати, що те місце, де вона знаходиться, є дійсно важливим” [214].

Незважаючи на позитивне ставлення Гелнера до місця та ролі громадянського суспільства, його критикували за те, що він пропонував цілком західний погляд на його роль. Сам автор стверджує, що не потрібно використовувати це поняття для соціально-політичного аналізу за межами Заходу. За його словами, африканськими та ісламськими суспільствами керують радикально різні мотиви ритуалу та сильних внутрішньогрупових та родинних зв'язків. Як це не парадоксально, але паралельно Геллнера вважають відповідальним за те, що деякі міжнародні агенції розвитку намагаються нав'язати своє західне бачення громадянського суспільства країнам, що розвиваються [211; 213].

Накопичення документальних і статистичних даних разом із глибшим розумінням конкретних форм прояву громадянського суспільства чітко окреслює наявність відмінностей між багатими країнами і країнами, що розвиваються. Обговорюється диференціація Північ-Південь: у економічно розвинутих країнах Європи та Північної Америки інтерес зосереджений переважно на громадських організаціях як самостійному громадському секторі. Основні пошуки спрямовані на пояснення існування “третього сектору”, аспектів реальної практики та зосереджені безпосередньо на особливостях функціонування таких організаціях. Розробляються конкретні питання управління – формування політики, організаційна структура, роль соціальних організацій, надання послуг.

Водночас у країнах Африки, Латинської Америки та Азії (названих не дуже точною географічною назвою Південь), що розвиваються, порядок денний кардинально інший. Постійно зростаюча кількість досліджень зосереджена на специфіці діяльності громад та соціальних змінах. За мету передусім ставиться пошук можливостей покращення роботи громадських організацій у сфері

розвитку та наданні гуманітарної допомоги. Структури громадянського суспільства розглядаються як один із багатьох учасників відносини з державою, бізнесом тощо.

Розмежування поглядів на громадянське суспільство на основі регіональних та національних історичних традицій, культури, економічного розвитку і державного устрою у 1990-х роках супроводжувалось появою наднаціональних форм прояву громадянської ініціативи. Вони, з одного боку, зумовлені тенденцією до формулювання, обговорення та перевірки на наднаціональному рівні все більшої кількості різних політик. Процеси демократизації, що відбувалися в різних частинах світу, сприяли тому, що голос громадян та їхніх об'єднань став більш відчутний, що активно сприяло зростанню громадянського суспільства та його участі в державному управлінні [217].

Відсутність глибших концептуальних пояснень природи та ролі громадянського суспільства на сучасному етапі його розвитку є наслідком комплексу факторів. Перш за все, це географічне розширення ідеї громадянського суспільства як інструменту розбудови демократичного суспільства. Завдяки відображенню специфічних національних і регіональних умов, у яких виникають відповідні суспільства, вони відповідно можуть окреслювати різні моделі функціонування громадянського суспільства. Незважаючи на відсутність повної згоди щодо бачення таких моделей, все ж багато концептуальних компонентів повторюються [237].

Передусім існує консенсус щодо *основних принципів*, на яких побудований цей сектор, до головних керівних принципів якого відносять:

- *плюралізм*. Громадянське суспільство – це сфера, яка має багато центрів влади і, таким чином, набагато повніше, ніж держава та бізнес, відображає реальне розмаїття життя. Їй не вистачає домінуючого набору інтересів, особливо тому, що членство в різних асоціаціях не обмежується окремими особами, а може включати різномірну плеяду стейкхолдерів;

- *конфіденційність*. Застосування цього принципу перетворює громадянське суспільство на місце саморозвитку особистості, практики громадянських чеснот і морального вибору;

- *законність*. Незважаючи на іноді напружені відносини з державною владою, громадянське суспільство вписується в структури загального законодавства. Вона поважає, і водночас *гарантує основні права та свободи людини*. Канадський Інститут Північ-Південь описує громадянське суспільство через поняття “територія” – місце, де взаємодіють держава, люди та ринок”[193; 205].

Другою особливістю сучасного етапу є *прирівнювання громадянського суспільства до ідеї Третього (некомерційного, неурядового) сектору*. Як видно з порівняльного огляду, визначення відрізняються в основному залежно від того, які типи організацій вони приймають або виключають за межі громадянського суспільства. Серед безперечно визнаних учасників – неприбуткові та неурядові організації. Радикально протилежне ставлення спостерігається до таких елементів, як медіа, релігійні організації, партії, профспілки. Так само деякі міжурядові установи визнають неформальні об’єднання та групи як представників громадянського суспільства, а інші категорично відкидають їх.

Деякі з наведених сучасних поглядів повертаються до класичної ідеї важливості індивідів (громадян, інтелектуалів, місцевих лідерів тощо) у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства, але вони, здається, нехтують подальшим аналізом. Те саме стосується комунікаційних платформ, таких як медіа та соціальні мережі. Динаміка розвитку цієї сфери свідчить про необхідність розвитку моделей та концепцій громадянського суспільства і в даних напрямках.

По-третє, *дезінтеграція концептуальних пошуків стримується зростаючою критикою надто оптимістичних очікувань*, якими громадянське суспільство було обтяжене останніми роками. Посилення антиглобалістських рухів, критика західних країн за невідповідність культурним та історичним

моделям країн, що розвиваються, країн з перехідною економікою, використання громадських організацій як прикриття для сепаратистських і терористичних угруповань – усе це приносить негативні тенденції у розвиток концепту громадянського суспільства.

Завдання категоризації окремих сегментів сучасних суспільств також ускладнюється все більшим розмиванням меж між секторами. Наприклад, нове публічне управління передбачає прийняття структурами державного управління ділової поведінки з метою досягнення більшої ефективності. У світі некомерційних організацій поширюється ідея соціального підприємництва. З іншого боку, очікується, що підприємства будуть практикувати корпоративну соціальну відповідальність і звітність. Через цілий комплекс характеристик суспільних систем, які також притаманні сучасній економіці, доцільніше трактувати громадянське суспільство як платформу для інших секторів.

На сучасному етапі розуміння поняття громадянське суспільство можна розглядати як складну структуру, що містить декілька основних компонентів [160; 168]:

а) громадяни з певними правами, які не порушуються державою, а також суб'єкти ринку, яким надають певну автономію у ставленні до них. Сюди можна включити всі покоління прав, від громадянських і політичних до соціально-економічних і культурних, від індивідуальних до колективних.

б) «ідеологічні апарати» (за Грамші) та ідеологічна гегемонія, що здійснюється ними. Зазначене включає всі системи ідеологічного впливу, що нав'язують певні переконання та цінності, недержавні навчальні заклади, приватні школи та університети, церковні організації, медіа, індустрії культури, аналітичні підрозділи та центри, соціологічні агентства тощо. Усі вони мають ключове значення у формуванні громадської думки з різних питань, без чого неможливе функціонування громадянського суспільства як чогось іншого, автономного і, в певних випадках, протилежного державі та ринку (суб'єктів господарювання), але лише в тій мірі, в якій її функціонування має суспільні

наслідки, представляє суспільний інтерес, а не в тій мірі, в якій воно пов'язане з індивідуальним життям і приватною діяльністю.

в) етнічні, культурні, расові, релігійні, національні спільноти, з якими людина ототожнює себе і які часто вважаються “природними”;

г) функціонування т.зв. інституту «громадянської освіти» .

Зауважимо, що термін «громадянська освіта» є запозиченням з англійського «civic (democratic) education», що вживається для позначення поняття сучасної педагогічної практики формування громадянських чеснот населення, передусім молоді. Головна ідея громадянської освіти як гуманітарної технології полягає в тому, що громадянин як носій системи громадянських прав і обов'язків у сучасних демократичних суспільствах є неповноцінним, через що його слід «активізувати», зробити з нього «хорошого громадянина» (good citizen).

Усюдисущість терміну «громадянське суспільство» – це сьогоднішній тренд, який виражається у великому попиті на критичність й інноваційність розвитку суспільства, процесів його формування, а також природи і шляхів вирішення соціальних конфліктів. Новий погляд на реальні проблеми суспільного розвитку був примусово поміщений у транснаціональний вимір, що призвело до зміщення контекстів суспільно-політичних наук на користь вирішення прикладних проблем.

Отже, огляд філософсько-політичних, інституційних та практично орієнтованих концептуальних пояснень сутності, механізмів і ролі громадянського суспільства на різних етапах історії людства окреслює точки подібності та розбіжності. Побудова сучасної концептуальної основи громадянського суспільства передбачає наступне:

- позначення місця громадянського суспільства в соціальній системі;
- виведення базових засад, яким воно підпорядковується;
- окреслення його основних складових і акторів.

Оскільки це робоча конструкція, яка може сприяти подальшим комплексним дослідженням громадянського суспільства, вона не передбачає однозначного і категоричного визначення громадянського сектору.

Таким чином, ідея громадянського суспільства функціонує у трьох різних вимірах: теоретичному, аналітичному і нормативному. З одного боку, це певна аналітична категорія, через яку можливо пояснити соціальні явища. З іншого боку, це така нормативна модель, де перебувають держава, цінності та загалом соціальна реальність, у якій громадяни мають певні права та об'єднуються в різноманітні асоціації [68].

Розглядаючи приклади цих відмінностей, можна констатувати, що сьогодні не існує загальновизнаного та остаточного визначення громадянського суспільства і його складових. В окремих випадках до нього відноситься все, що не є державою і системою ринкових економічних відносин. В інших випадках, крім держави та економічної сфери, до нього відносять або політичні партії, або сім'ї. По-третє, це всі організації та спільноти, які будують мости між людьми, пов'язані з публічною сферою особистості, тобто, зі сферою, яка є загальнодоступною для всіх і підтримує реалізацію колективних інтересів і цінностей.

1.2. Міжнародний досвід у вивченні процесів розвитку громадянського суспільства

Ідея громадянського суспільства проходить три основні етапи, що відповідає змінам соціальних реалій і, насамперед, ускладненню та диференціації соціальних структур (формацій). До середини XVIII ст. термін «громадянське суспільство» використовувався для опису певного типу політичної спільноти, яка існувала у рамках певних законів, забезпечувала стабільне управління та мирне співіснування у соціумі. До недавнього часу європейська наукова думка ототожнювала поняття «громадянське суспільство» та «держава». Бути членом громадянського суспільства означало бути членом держави, зобов'язаним підкорятися її законам і не шкодити іншим. Ця

термінологічна взаємозамінність громадянського суспільства та держави відображає реалії спільноти, в яких складно розділити відносини політичної та економічної влади, власності та влади загалом [280, с. 111].

Саме тому громадянське суспільство розглядається як сфера, відмінна від ринку та економічних відносин, де панує принцип прибутку, власного інтересу. Водночас, на відміну від сфери державної політики, де панують владні відносини, вона сприймається як арена, на якій вони формулюються і ідентифікуються певні колективні та громадські занепокоєння і ведеться боротьба за їх захист.

Відповідно для аналізу міжнародного досвіду у вивченні громадянського суспільства доцільно використовувати метод політико-правового аналізу, який відноситься до якісних методів політичних досліджень [294]. Він уособлює поступ в сучасних умовах нормативно-інституційного методу, який став ключовим у методології політичної науки Інституціонального періоду (до початку ХХ століття). Найважливішою особливістю політико-правового аналітичного методу є те, що в його рамках здійснюється реалізація нормативного підходу, притаманного класичному нормативно-інституціональному методу, який оперує ціннісною оцінкою об'єктів і результатів дослідження та здійснюється за допомогою критеріїв такої оцінки, представлених у вигляді правових норм [129].

Ціннісна оцінка у свою чергу є результатом аналізу відповідності нормам міжнародного права, що встановлюють права і свободи людини, а також конституційні норми країни. Це дає інформацію, необхідну для переведення дослідження в практичний контекст функціонування аксіологічних стандартів. Водночас операціоналізація, у цьому випадку, підлягає перевірці теоретичної гіпотези. Дані, отримані в результаті спостережень, аналізуються та інтерпретуються. У поетапному здійсненні наукового дослідження формулюються теоретичні гіпотез та їхня операціоналізація.

Наукова і практична цінність гіпотези, що підлягає перевірці, залежить від того, наскільки точно і коректно вона сформульована. Зазначене

досягається шляхом аналізу офіційних документів (програми і плани, протоколи, циркуляри, офіційні довідки, відповіді на запити та звернення), тобто це те, що визначає «норми поведінки» об'єкта. Одиницею аналізу є правова норма та її офіційні документи.

Кількісні результати національних досліджень можуть бути використані як основа емпіричних даних політологічних досліджень за допомогою методу «порівняльний інституціональний аналіз». Сутність методу полягає у порівнянні різних інститутів держави як єдиного політичного цілого з метою усвідомлення взаємозв'язків і тенденцій впливу, які існують між ними [77].

При застосуванні методу порівняльного інституційного аналізу гіпотеза дослідження повинна спочатку визначити, які саме особливості держави підлягають аналізу, щоб виявити характер взаємозв'язків і тенденції впливу, а по-друге, визначити причинно-наслідкову модель держави та оцінити, які характеристики будуть залежною змінною, а які – незалежними. Методи обираються окремо для конкретної країни.

Кількісні результати зазначених досліджень складаються, як правило, формулюються у вигляді рейтингів (індикатори якості державного управління, індекс сприйняття корупції, індекс економічної свободи, індекс політичних прав тощо). Індикатори є узагальненими показниками, які варіюються залежно від змісту певних характеристик держави й можуть бути використані для оцінки у тому числі ступеню розвитку громадянського суспільства. Адекватний аналіз більшості особливостей і характеристик сучасних держав вимагає як кількісної статистики, так і якісної експертної оцінки. Прикладом може слугувати Індекс людського розвитку (ІЛР), який базується на дослідженнях ООН. Цей індекс визначається виключно за статистичними даними. Водночас, станом на сьогодні, досить складно адекватно оцінити справжній людський потенціал держави без урахування якості освіти, яку отримують її громадяни. Тому зазначені оцінки все ж є досить умовними [71].

Так, метою порівняльного інституційного аналізу є виявлення, а не порівняння рівня корупції, тенденцій впливу адміністративної системи на рівень корупції, роль громадянського суспільства у масштабах держав тощо.

Валідність вимірювання нерозривно пов'язана з валідизацією результатів дослідження, тобто встановленням ступеня надійності, точності та обґрунтованості. У порівняльному інституційному аналізі в цьому сенсі самі дослідники, як правило, не проводять прямих вимірювань і можуть використовувати лише кінцевий набір результатів. Це результати остаточного дослідження, що проводяться міжнародними та неурядовими організаціями. Тобто це зумовлює, з одного боку, наявність об'єктивних обмежень із застосуванням методів порівняльного інституційного аналізу, а з іншого боку, важливо підбрати таких експертів, якіб глибоко розуміли контекст досліджуваної проблематики і могли б більш-менш об'єктивно оцінювати ступінь розвитку громадянського суспільства конкретної країни.

Відбір найбільш валідних індикаторів – це творчий науковий процес і певною мірою мистецтво. І все ж таки можна сформулювати деякі загальні рекомендації щодо здійснення такого вибору. По-перше, такі рекомендації стосуються впровадження використання низки індикаторів та різних методологій для визначення подібних показників, придатних для конкретного проекту. Прикладами таких незалежних один від одного індикаторів є Індекс свободи преси (ІСП), що визначається незалежною неурядовою організацією Freedom House, та індекс свободи преси (WPI), що визначається міжнародною неурядовою організацією репортери без кордонів [204].

У другому випадку – частина дослідження національної політики, результати якої будуть використані для порівняльного інституційного аналізу. Тому урядові дослідження мають бути вичерпними і забезпечуватися лише більш-менш комплексною оцінкою, а не сукупністю оцінок різних характеристик досліджуваної держави. Одним з таких прикладів є порівняльний інституційний аналіз щодо рівня сприйняття корупції, який відображає рівень економічної свободи як елементу стійкості громадянського

суспільства. У цьому випадку використовується Індекс сприйняття корупції (CPI), що визначається міжнародною неурядовою організацією Transparency International, Індекс економічної свободи (ІЕС) визначається Heritage Foundation, Wall Street Journal, Інститутом Катона та канадським Інститутом Фрейзера [156].

Найбільш повна оцінка адміністративної системи було запроваджена всесвітнім індикатором врядування (Worldwide Governance Indicator, WGI), – показником громадської думки та підзвітності (Voice and Accountability) органів державної влади, що визначається Світовим банком. В якості додаткової оцінки зазначена методика використовує сукупність факторів, що впливають на характеристику предмета дослідження, ключовим з яких є соціальний капітал.

К. Ньютон виділив три елементи, від яких залежить соціальний капітал: норми та цінності, соціальні мережі та їх наслідки. З одного боку, ми маємо певні норми та цінності співпраці та довіри; по-друге, соціальний капітал передбачає здатність швидко і легко створювати соціальні відносини між багатьма людьми з різним ступенем близькості; з третього боку, маємо деякі результати дії норм і соціальних взаємозв'язків у вигляді зниження злочинності, послаблення дезінтеграції суспільства, зниження рівня аномії [310].

Соціальний капітал присутній у різних формах і ступенях в окремих громадських організаціях і спільнотах. Ключове значення для формування соціального капіталу мають малі добровільні асоціації, які формують різні культури та суспільства. Більше того, наявність соціального капіталу в суспільстві та генерація соціального капіталу в ньому залежать не стільки від вертикальних зв'язків між людьми в різних особистісних спільнотах, скільки від наявності між ними активних горизонтальних зв'язків, у які вони вступають на рівних.

Соціальний капітал є ключовим для функціонування громадянського суспільства: він зменшує витрати на координацію між індивідами, які в іншому

випадку мають бути реалізовані за допомогою ринкових засобів, насильства або через бюрократичну ієрархію. Соціальний капітал – це фактор солідарності в суспільстві, здатність людей працювати разом заради спільних цілей, груп, організацій і спільнот у гармонійних взаємовідносинах, створення ефективних каналів комунікації і норм. Він пов’язує людей зв’язками довіри, перетворюючи їх із егоцентричних істот, якими вони є у сфері ринку, капіталістичної економіки, у людей із почуттям взаємного обов’язку, членів спільнот, об’єднаних спільними інтересами, та почуттям загального блага.

Чим щільніша мережа громадських об’єднань будь-якого виду, тим більше обов’язків, які люди беруть на себе, і відносин, якими вони пов’язані, що у свою чергу є вираженням наявності значного обсягу соціального капіталу, який створює передумови не лише для сильного громадянського суспільства, а й для сильної економіки та держави. Високий рівень соціального капіталу сприяє керованості суспільства та робить ефективнішим функціонування як держави, так і економіки. Тому перспективи розвинених суспільств четвертої індустріальної революції, в яких людський фактор відіграє ключову роль, дедалі більше залежать від рівня соціального капіталу в них, що нерозривно пов’язане з питанням так званих «постматеріалістичних» цінностей і природи моральних взаємозв’язків [193].

Розвиток капіталізму стає передумовою для другого етапу ідеї громадянського суспільства, коли вона стає чимось відмінним від ідеї держави. Для того, щоб відмежувати громадянське суспільство від держави як самобутньої реальності, відокремлення економіки від політики тощо необхідні певна незалежність індивіда в економічній сфері від його прав, можливостей, обов’язків у політичній сфері та у відповідній державній організації [134, с. 58]. Таким чином формується полярна схема єдиного соціокультурного поля із різними сферами відповідальності. Це також відображено у відповідних змінах термінів і понять у європейській філософсько-політичній традиції у XVIII-XIX ст.

Влада в державі має бути обмежена за рахунок громадянського суспільства, тобто приватних власників. У громадянському суспільстві всі формально рівні перед законом, люди існують як громадяни, що володіють певними невід'ємними правами, які держава повинна гарантувати. У «Філософії права» Гегель робить вичерпний підсумок цього розуміння громадянського суспільства, по суті, як «буржуазного суспільства», сфери соціально-економічних відносин, у яких громадяни взаємодіють один з одним як власники, виробники, споживачі, покупці та продавці товарів, будучи формально рівними перед законом. Гегель зауважує, що люди в громадянському суспільстві знаходяться в антагоністичних протиріччях один з одним, оскільки кожен переслідує свої егоїстичні інтереси, які вступають у суперечність з інтересами інших. Ці протиріччя неможливо усунути, але їх дезорганізуючі наслідки можуть бути подолані вищою соціальною формою, такою як держава, яка бере на себе і підпорядковує собі громадянське суспільство. І держава загального добробуту в розвинених країнах у ХХ ст. справді намагалася це зробити. Тому з середини ХІХ ст. проблема громадянського суспільства як чогось відмінного від буржуазного суспільства зникає із політологічної теорії [119, с. 235-236].

Третій етап розвитку громадянського суспільства умовно розпочався у 70-х роках ХХ ст., коли воно почало розумітися як щось відмінне не лише від держави, а й від економіки, від соціально-економічних відносин, від ринкової логіки і поступово почало пов'язуватися із самоорганізацією громадян. З того часу громадянське суспільство починає сприйматися як проміжна структура між державою та економічною сферою й певний механізм протистояння державі в країнах «реального соціалізму» і зростаючій бюрократичній кейнсіанській державі загального благоденства на Заході.

Якщо в ХVІІІ-ХІХ ст. громадянське суспільство розумілося як еквівалент буржуазного суспільства приватних власників, вступаючи в стосунки один з одним, що призводило до антагоністичних конфліктів і зіткнень, то наприкінці

XX ст. дане поняття почали розуміти як таке, що не включає ні державу, ні ринок як арену вираження групових інтересів.

У першій половині XX ст. відновлення інтересу до концепції громадянського суспільства як серед марксистів, так і серед західних радикальних мислителів безпосередньо пов'язане із записниками італійця Антоніо Грамші, написаними під час його перебування у в'язниці в період 1929-1935 роки. Він має дещо амбівалентне ставлення до громадянського суспільства, оскільки сприймає його, з одного боку, як місце, де підтримується існуючий гегемонний порядок, але, з іншого боку, він бачить його як місце соціальної творчості, з якої може виникнути новий соціальний порядок. Грамші заперечує те, що громадянське суспільство має будь-яке відношення до будь-яких матеріальних відносин, і відносить його до сфери культури та ідеології, інтелектуального та духовного життя [29, с. 320].

У результаті цього погляду до громадянського суспільства можна віднести різні об'єднання, що стоять між економічною структурою та державою. Він активно підтримував асоціації роботодавців, профспілки, партії (якщо вони не є частиною уряду), некомерційні організації. До елементів громадянського суспільства, на думку А. Грамші, слід також віднести такі механізми соціалізації, як церква та медіа. За нормальних умов держава може використовувати громадянське суспільство для збереження своєї гегемонії або досягнення консенсусу. Але Грамші закликає марксистів не зосереджуватися лише на економіці й приділяти більше уваги культурі. Громадянське суспільство – це місце, де через боротьбу ідей може відбутися зміна свідомості мас.

За Грамші, громадянське суспільство займає автономне місце в соціальній системі. Це складна сфера, що стоїть в одному ряду не тільки з природним станом і громадянською державою, а й з церквою і політичним суспільством. Короткий виклад поглядів Грамші на громадянське суспільство можна знайти в його синтезованій ідеї про те, що це: «... набір соціальних дій та інституцій, які не є частиною уряду, судової системи чи репресивного апарату

(поліція, армія). ... Громадянське суспільство – це сфера, в якій соціальна група організовує згоду та гегемонію, на відміну від політичного суспільства, де воно керується примусом і прямим пануванням» [17, с. 358-359].

Провідні діячі в розвитку концепції громадянського суспільства зазначеного третього етапу стали постмарксистами, такі як Джон Кін, Джин Коен та Ендрю Арато. Громадянське суспільство, на їхню думку, пов'язане передусім із волонтерською діяльністю й охоплює різноманітні організації, створені окремими особами для реальних потреб захисту своїх інтересів і цінностей, і включає як малі групи і рухи без значної структури, так і великі ієрархічні організації, такі як профспілки. Вони порівняно слабо пов'язані з державою та економікою. І Кін, і Коен, і Арато запозичили свій концептуальний апарат у Грамші та розглядали громадянське суспільство як арену поглиблення демократії. Вони наполягали на тому, що публічну сферу громадянського суспільства необхідно розширити, щоб стримати постійно зростаючий бюрократизований державний апарат [125].

Тож в 70-х роках ХХ ст. ідея громадянського суспільства була пов'язана з працями деяких науковців, у яких відчувається реакція нової форми антидержавного лібералізму, що народився у часи кризи кейнсіанської держави. Через це неоліберали швидко монополізують таку зрозумілу ідею громадянського суспільства [304, с. 128].

Елементи громадянського життя, такі як творчість, автономія, свобода, безпека, самореалізація, прагнення до нових знань стають факторами поведінки соціальних верств та передумовою посилення ролі морального тиску в суспільстві як щодо політики, так і щодо бізнесу. Це пояснює кампанії за політичну коректність і потужний моральний тиск на американську політику у 80-90-х роках, а також посилення морального тиску на транснаціональні корпорації, що призвело до швидкого розвитку та інституціоналізації бізнес-етики в розвинених країнах. З цього приводу Тоффлер писав: «Поведінка, яка колись вважалася нормальною, тепер раптово виглядає переоціненою, корумпованою, аморальною або скандальною» [157, с. 310].

Великі хвилі морального обурення через діяльність корпорацій безпосередньо впливають на систему цінностей суспільства. Корпорації все частіше сприймають як “виробників” моральних цінностей на заміну громадянському суспільству.

Водночас громадянське суспільство за своєю природою є плюралістичним. Кожна з багатьох спільнот та організацій громадянського суспільства переслідує власні інтереси. Різні інтереси можуть вступати в конфлікти між собою та у тій чи іншій мірі партикуляризують суспільство як ціле. Чим більш політизоване суспільство, тим більше напруги і конфліктів між громадськими організаціями та складніше набуття соціального капіталу. Цілі, які переслідують недержавні організації як головні суб’єкти громадянського суспільства в жодному разі не можна однозначно ототожнювати із суспільним благом і мораллю.

Поступово ідея громадянського суспільства як обмежувача держави, що виросла у ХХ ст., стала у 1980-1990-х роках одним із центрів консенсусу між ліберальними, консервативними та соціал-демократичними політичними силами розвинених західних країн. Розуміння масштабів, змісту, взаємодії громадянського суспільства має нюанси. Якщо після Другої світової війни «великий консенсус» між ліберальними, консервативними соціал-демократичними партіями в Західній Європі та США стосувався соціальної держави, то тепер він стосується необхідності підтримки і розвитку громадянського суспільства. Щодо зазначеного існують суперечки, оскільки залежно від політичної та ідеологічної орієнтації різних акторів, різні елементи включаються або виключаються в (з) нього, починаючи від приватної сфери приватних осіб і закінчуючи ринковою та економічною сферами.

Загалом можна виокремити три типи орієнтацій при визначенні громадянського суспільства. До першої відноситься, поряд з різними громадськими та неекономічними організаціями, приватна сфера. Так, наприклад, на думку Джина Коена та Ендрю Арато, громадянське суспільство – це «сфера соціальної взаємодії, що виявлена між економікою і державою, і яка

складається переважно з приватної сфери (насамперед сім'я), сфери об'єднань (насамперед добровільні асоціації), та сфери публічних комунікацій». Роль громадянського суспільства по відношенню до політичної системи полягає в тому, щоб впливати на неї через демократичні асоціації та не обмежуватись дискусією у просторі [253].

Друга група визначень включає, поряд із громадськими (неурядовими) організаціями (далі – НУО) також приватний сектор власників. Типовим у цьому відношенні є Томас Чаротс, який зазначає: «Власне кажучи, громадянське суспільство є більш широким поняттям, у тому числі це всі організації та об'єднання, які існують за межами держави (включаючи політичні партії) і ринок» [173, с. 15]. Він включає низку організацій, які дослідники політики традиційно називають групами інтересів: не лише неурядові організації, що займаються захистом прав, а й профспілки, професійні організації (наприклад, лікарів та юристів), торгові палати, етнічні асоціації тощо.

Третя група визначень виключає з громадянського суспільства як приватну сферу сім'ї, так і сферу суб'єктів господарювання та ринку. Наприклад, Ларрі Даймонд визначає громадянське суспільство так: «Громадянське суспільство є проміжним по відношенню до приватного сектору та держави» [224, с. 291]. Ось чому він не включає особистість і сім'ю, діяльність певних груп (наприклад, відпочинок, розваги або духовну діяльність), прибуток від діяльності зайнятих бізнесом фірм і політичну діяльність, спрямовану на встановлення контролю над державою. Необхідно, щоб незалежність і свобода дій учасників громадянського суспільства були захищені інституціоналізованими цивільними нормами.

Водночас важливу роль у ефективності взаємодії інститутів громадянського суспільства відіграють сучасні комунікаційні можливості та технології, які дозволили швидко і дешево поширювати ту чи іншу інформацію. Так активізується формування нетрадиційного партнерства між представниками різних інституційних секторів – некомерційними

організаціями, профспілками, релігійними групами, місцевою адміністрацією, бізнес-компаніями, дорадчими органами тощо [298].

В останнє десятиліття минулого століття зростає увага до структур громадянського суспільства з боку різноманітних глобальних міжурядових утворень. Цей процес заохочується Організацією Об'єднаних Націй (ООН), яка усвідомлює, що громадські організації можуть бути надзвичайно ефективним механізмом забезпечення комунікацій між установами та реальними місцевими чи локальними проблемами, а також дає можливість до подолання таких проблем. Через власний розмір і складність ООН та її відділи по-різному визначають своє розуміння громадянського суспільства. Зокрема:

– програма розвитку ООН (ПРООН) вважає громадянське суспільство недержавними об'єднаннями, основною метою яких є не отримання прибутку або не отримання влади, за умови, коли такі організації діють одночасно поза ринком і державою. До них не входять політичні партії, армія, компанії, профспілки, церкви, медіа.

– науково-дослідний інститут університету ООН вважає, що представники громадянського суспільства – це всі актори – організовані чи неорганізовані – які підтримують цілі сталого розвитку. Групи, які захищають інтереси бізнесу, виключені з громадянського суспільства.

– рада експертів ООН з державного управління стверджує, що організації громадянського суспільства включають неурядові організації, професійні асоціації, асоціації приватного сектора та профспілки. Серед них сім'ї, церкви, соціальні та робочі групи.

Як бачимо, розуміння громадянського суспільства переорієнтовується з побудови категоріальних визначень на описові визначення, концентруючись на яких форми громадянської ініціативи сприймаються як представники громадянського суспільства. Зазначене було характерною рисою більшості публікацій останніх двох десятиліть. Незважаючи на розбіжності, навіть у широких рамках такої універсальної міжнародної організації, як ООН, вона зазначала у своїх керівних документах ще у 2004 року, що «громадянське

суспільство є такою ж частиною сучасного глобального управління, як і уряди. Щоб адаптуватися до цієї багатосторонності, ООН має продовжувати трансформувати свою організаційну культуру... від закладу, орієнтованого всередину, до відкритої, мережевої організації» [289].

Д. Волтер зауважив, що ООН визнала зростаючу потребу та можливість тісної співпраці з громадянським суспільством. Некомерційний сектор відіграв важливу роль у формуванні цілей сталого розвитку. Тому представники ООН неодноразово зазначали, що партнерство з неурядовими організаціями це вже необхідність [251].

Деталізуємо проблематику та сучасні тенденції функціонування НУО.

Згідно з даними ООН, НУО представляють собою «... організації, що не мають на меті отримання прибутку, створені громадянами на добровільних засадах, які діють на локальному, національному або міжнародному рівні з метою вирішення актуальних проблем та сприяння благу суспільства. Вони об'єднують людей зі спільними інтересами для виконання різноманітних служб та гуманітарних завдань, представляють інтереси громадян перед урядами, спостерігають за впровадженням політик та програм, а також сприяють залученню громадськості до участі на рівні місцевих спільнот. Вони надають аналітичні та експертні послуги, виступають як механізми для раннього попередження, а також допомагають у моніторингу та реалізації міжнародних угод. Деякі з них зосереджені на специфічних темах, таких як права людини, довкілля або охорона здоров'я. Їхні взаємовідносини з органами та установами системи Організації Об'єднаних Націй (ООН) різняться в залежності від їх географічного розташування та компетенцій» [297].

Всі НУО вважаються некомерційними установами, що користуються пільгами з оподаткування. Проте, не кожна неприбуткова організація може або є НУО. Для відповідності критеріям, некомерційна установа має представляти достовірні фінансові звіти, існувати як юридична особа не менше двох років, мати чітку місію, забезпечувати демократичний та прозорий процес прийняття рішень (через статут, вибори керівництва та членів наглядових рад), а також

має бути здатною розповсюджувати інформацію про свої діяльності. Статус НУО перевіряється кожні чотири роки.

НУО, відомі як елемент «третього сектора» у сфері громадянського життя, виконують низку позитивних функцій. Вони активно впливають на міжнародну політику, формуючи об'єднання на широкому фронті. Представників НУО часто запрошуюють на засідання уряду у якості експертів у тих чи інших сферах. Неурядові організації відомі під різними скороченнями, які часто застосовуються з певною суб'єктивністю та можуть використовуватися як взаємозамінні терміни. Серед них є НКО (некомерційні організації), ОГС (організації громадянського суспільства), ОНР (організації на базовому рівні), МНУО (міжнародні неурядові організації), SNGOs (неурядові організації Південного глобального регіону) та NNGOs (неурядові організації Північного глобального регіону).

Універсальна класифікація всіх форм НУО розділяється на дві головні групи. Ті, що надають послуги іншим (і володіють значними фінансовими активами), відомі як посередники, а ті, кого обслуговують ці посередники, відомі як громадські організації (ГО) або базові організації (ГНО). Посередниками зазвичай є відомі міжнародні недержавні організації (наприклад, Greenpeace, Human Rights Watch, OXFAM, World Relief та CARE), які розташовані у розвинутих країнах і провадять свою роботу в країнах, що розвиваються. Вони розпоряджаються розгалуженою інфраструктурою та здатні визначати як довготривалі, так і короткотривалі мети [306].

З іншого боку, неурядові організації часто мають менші обсяги, сфери впливу та фінансові можливості, але відрізняються великою кількістю членів. Вони переважно слугують отримувачами продукції та послуг від посередницьких структур. Здебільшого ці організації зосереджені на досягненні короткотермінових задач. Міжнародні неурядові організації зазвичай поділяються на дрібніші підрозділи залежно від їхньої цільової спрямованості. Так, наприклад, Світовий банк може взаємодіяти з Oxfam International, посередницькою організацією, для надання допомоги країнам, що

розвиваються, а також працювати з місцевими громадськими угрупованнями для розподілу допомоги по районах або громадам у цих країнах.

Громадянське суспільство має багато визначень, і деякі вчені називають його сукупністю всіх НУО, які працюють разом з урядами та приватним бізнесом. Громадянське суспільство також можна визначити як поєднання соціального капіталу, активності громадянського суспільства та громадської асоціації – публічної сфери, де можуть обговорюватися громадянські спільноти, ідеї та ідеології. Громадянське суспільство відрізняється від політичного сектору і комерційного бізнесу. Проте Роллін Тусалем зазначає, що всі інститути громадянського суспільства різноманітні і не всі сприяють кращій інституційній ефективності [276]. Крім того, деякі організації громадянського суспільства (ОГС) настільки малі або розташовані в сільській місцевості, що вони фактично втрачені для громадянського суспільства.

Останнім часом ми спостерігаємо зростання чисельності НУО по всьому світу, їхній вплив у сфері громадянського суспільства посилюється, адже вони відстоюють широкий спектр глобальних та регіональних викликів. Нині вони здатні конкурувати з урядовими структурами, міжнародними організаціями та представниками бізнесу. Припинення процесу надання статусу НУО було би «революційним» кроком у сучасному громадянському суспільстві.

У сучасних умовах громадянське суспільство вимагає більшої адаптивності в адвокації та програмній підтримці від НУО. Важливо створювати якісні, взаємодоповнюючі альянси, а не просто накопичувати організації, які задовольняються існуючим порядком, не маючи при цьому суттєвого впливу. Встановлення обмежень для статусу НУО та проведення більш ретельного перегляду могли б значно збільшити їхній вплив на громадянське суспільство, залучаючи потужніших прихильників і спонсорів, на яких не звертають увагу уряди або приватний сектор.

Проте враховуючи зазначене потрібно розуміти, що країни «третього світу», які сподіваються на зовнішню допомогу як на ключовий елемент свого економічного розвитку, можуть опинитися у пастці залежності. Така залежність

знижує інвестиції, обмежує громадянські свободи та підтримує режими, що мають корупційну історію, без будь-яких наслідків. Уряди, у свою чергу, стають залежними від іноземних донорів і втрачають зв'язок з власним народом. Тому західні цивільні організації з «найкращими намірами» мають переглянути свої підходи до надання допомоги за кордоном [116].

Завдяки своїм розмірам, фінансовій підтримці та доступу до широкого спектру ресурсів та систем балансу та стримувань, деякі НУО-посередники можуть бути надзвичайно ефективними. Проте, багато малих громадських організацій стикаються з проблемами ефективності через обмежений склад членів, нестачу фінансування, урядові обмеження, відсутність доступу до матеріальних ресурсів, а також через внутрішні системи стримувань і противаг. Однак, коли НУО набувають міжнародного визнання від будь-якої міжнародної організації, зусилля з перевірки їхньої ефективності за допомогою механізмів стримування та балансування залишаються недостатніми.

Стаття Ролліна Тусалема «Благо чи прокляття?..» обговорює, чи буде вплив громадянського суспільства прокляттям чи благом. Внесок громадянського суспільства у підзвітне управління широко стверджувався, але причинно-наслідкові механізми, які визначають моделі впливу громадянського суспільства щодо горизонтальної підзвітності не були чітко визначені. 20 глобальних тенденцій на 2025 рік – занепокоєння щодо майбутнього НУО вже виникло, про що свідчить звіт Національної ради розвідки «Глобальні тенденції на 2025 рік – змінений світ», який розвідувальна спільнота (агенти зі збору розвідданих США, науковці, окремі особи) у всьому світі використовують для передбачення глобальних тенденцій до 2025 року. Одним із важливих прогнозів є зміна ваги недержавних акторів, які можуть взяти на себе ініціативу у вирішення глобальних проблем людства [290].

Найзначнішою подією серед НУО стало зростання кількості, розміру і складності організацій, які є базовими для розвитку країн. Це зростання набуло кількох закономірностей, з якими слабо пов'язані географічні регіони.

Узагальнення щодо відносин НУО та уряду ускладнюються багатьма орієнтаціями НУО на уряд, навіть в межах однієї країни. Також є відмінності між урядами як у прихильності до плюралізму, так і в здатності виконувати їхню волю. На одному кінці спектру ставлення НУО до уряду знаходяться ті НУО, які створені урядом для обслуговування його інтересів. Ці громадські організації можуть очолюватися державними службовцями або членами їхніх сімей й іноді згадуються зневажливо як «урядові» неурядові організації (GONGO). Інші НУО на проурядовому кінці спектру можуть позиціонувати себе переважно як некомерційні підрядники уряду [315].

На іншому кінці спектру знаходяться НУО, які виступають проти будь-яких контактів або співпраці з урядом. Деякі з більш консервативних релігійних організацій бачать свою роль як неполітичну та уникають контактів з урядом на цих підставах. Інші вважають уряд корумпованим і неефективним. Деякі громадські організації мають анархістську спрямованість, розглядаючи державу як невід'ємну протипагу інтересам громадянського суспільства або навіть як активного ворога народу. Ще інші НУО можуть бути пов'язані з лівими революційними рухами, які прагнуть замінити існуючі структури марксистською державою.

НУО як з розвинених країн, так і з країн, що розвиваються, приходять до визнання, що дії, спрямовані на покращення життя бідних верств населення та виправлення екологічних зловживань мусять обов'язково залучати уряд. У деяких випадках НУО можуть досягти домовленостей з урядом, згідно з яким НУО беруть на себе відповідальність за представлення певних послуг, можливо, з державним фінансуванням, або для реалізації певних аспектів програми.

Важливо зазначити, що соціально-політичні інститути значно відрізняються за способом організації та функціями, які вони виконують. Водночас вони пов'язані із єдиною культурою та універсальними соціокультурними зв'язками (наприклад, інститути сім'ї як складові елементи громадянського суспільства), створюючи єдину основу для інституційних

відносин у суспільстві. Кожен соціальний інститут вписаний в загальну систему державного управління, перетинається з іншими соціальними інститутами та функціонально доповнює один одного. Це дозволяє інститутам виживати навіть тоді, коли вони перестають бути ефективними [60, с. 16-17].

Окремої уваги заслуговує наступне визначення громадянського суспільства світовим банком: неприбуткові організації та групи особливих інтересів, які можуть бути формальними чи неофіційними та працюють над покращенням життя своїх бенефіціарів. Банк знаходить в організаціях громадянського суспільства потенціал для того, щоб надати голос бідним і маргіналізованим верствам населення, щоб їх почули уряди і, таким чином, впливати на прийняття рішень у розробці різних стратегій. Важливість громадських організацій також визначається їхньою здатністю будувати спільні бачення національного розвитку. Вони пропонують технічну експертизу та інноваційні рішення, а також специфічну діяльність у наданні соціальних послуг на місцях. Через усе це Світовий банк докладает цілеспрямованих зусиль, щоб трансформувати свої відносини зі структурами громадянського суспільства від надання інформації через діалог, консультування щодо різноманітних програм чи політики до побудови співпраці та реального партнерства [110].

Відтак міжнародний валютний фонд (МВФ) використовує термін «ОГС» як загальний термін для широкого спектру організацій громадянського суспільства, які надають послуги та політичний вплив певним громадським групам. За даними МВФ, до цієї групи входять бізнес-форуми, релігійні організації, профспілки, місцеві групи, некомерційні організації, благодійні фонди, експертні групи. З групи організацій громадянського суспільства категорично виключаються органи державної влади (державні органи та судові органи), а також компанії, політичні партії та медіа. МВФ розпочав співпрацю з представниками громадянського суспільства у 1980-х роках на глобальному рівні у відповідь на тиск правозахисних груп і тих, хто працює у сфері

економічної та соціальної справедливості. Сьогодні відносини розвиваються в напрямку співпраці національному рівні в країнах, що розвиваються [187].

МВФ стверджує, що прагне до культури «слухання та навчання». Термінологія громадянського суспільства також з'являється в різних аналізах стану громадянських прав та обов'язків у Європейському Союзі [273]. Нав'язана думка про те, що «третій сектор» дає Європі можливість побудувати організаційну інфраструктуру для розвитку європейського громадянського суспільства. Зазначене штучно створює соціальні очікування, що поряд із звичайними політичними інституціями та ринком існуватиме густа мережа приватних організацій, які діють поза національними кордонами, перестаючи бути частиною лише однієї країни, правової системи, політики чи культури – так звана Європа громадян.

Наразі Європейський парламент, економічний і соціальний комітет і комітет регіонів підтримують тісні відносини з громадянським сектором, надаючи консультативний статус різним некомерційним організаціям або їх представницьким структурам – альянсам, мережам тощо. Це також стимулює застосування принципів нового публічного менеджменту – вирішення проблем у державному секторі через підходи приватного сектору.

Окрім зростання впливу громадських організацій на світовій арені, нове століття також принесло їм активнішу участь у міжнародній діяльності в різних формах. Перш за все, слід згадати міжнародні громадські організації, які мають глобальні амбіції та охоплення аудиторій. Це незалежні організації, в яких рішення на глобальному рівні приймаються їх міжнародними керівними органами. Розроблені політики реалізуються секретаріатами або представницькими органами виконавчої влади [274]. У зазначеному контексті міжнародні громадянські організації можуть:

- 1) унітарними структурами, такими як Human Rights Watch;
- 2) централізованими асоціаціями, такими як Greenpeace, в яких рішення приймаються на глобальному рівні, але більша автономія надається національним структурам;

3) федераціями, в яких рішення приймаються глобальними керівними органами, що представляють країни-члени організації із застосуванням принципу субсидіарності. Як приклад глобальної федерації можна навести Amnesty International [223].

Другий тип присутності громадських організацій на глобальній арені – це формування мереж – угод про співпрацю, які забезпечують партнерство між організаціями зі схожими ідеями чи позиціями. Мережі створюються на тривалі періоди часу або з нагоди здійснення певної діяльності. Деякі з них обирають власні міжнародні керівні та виконавчі органи (секретаріати), але зазвичай повноваження приймати більшість рішень і здатність їх виконувати залишаються за окремими членами мережі [293]. Якщо після утворення мережа набуває постійного статусу (через юридичне закріплення), вона зазвичай розробляє формальні загальні правила роботи, конкретно вказуючи межі незалежності, які зберігають учасники мережі.

У зазначеному контексті концепція громадянського суспільства включає різноманітні фонди, асоціації, організації, спілки, які тією чи іншою мірою є відносно незалежні від держави та не сприймають її як основного гравця у бізнесі. Тобто це організації, які діють як групи тиску на державу для вирішення тієї чи іншої проблеми.

Для цього використовуються найрізноманітніші засоби: акції протесту, акції громадянської непокори, матеріали в пресі, розсилка листів тощо. Це так звані громадські організації та громадянські (громадські) рухи. Серед них є й такі, які не схильні або значно менш схильні виступати групами тиску на державу, оскільки загалом мало потребують участі держави для реалізації своїх конкретних цілей. Усі вони є частиною того, що сьогодні часто називають «третім сектором», «неурядовими організаціями», «волонтерським сектором», «неприбутковим сектором», «цільовими організаціями», «благодійним сектором» [228].

Різні партії та політичні організації, а також саме політичне суспільство найчастіше розглядається як щось відмінне від громадянського суспільства, але

водночас воно також пов'язане з ним, особливо коли йдеться про партії, які не перебувають у державній владі.

Характер зв'язку між цими елементами громадянського суспільства є надто динамічним, оскільки це робота зі встановлення між ними жорстких меж. Змінюються самі межі, а ступені взаємодії та взаємозалежності між ними не завжди дають змогу виявити де починається автономія. У різних суспільствах або періодах межі між ними часто нечіткі, існує тенденція ігнорувати одні з них за рахунок інших. Проте в їхній специфічній ролі є відмінності, які не можна ігнорувати. Однак громадянське суспільство не відокремлене непроникними стінами від інших соціальних реалій, тим більше, що на різних етапах розвитку ми маємо різний ступінь індивідуалізації окремих соціальних сфер. У деяких випадках їх елементи більшою чи меншою мірою залежать від держави, економічної реальності та ринкових відносин [272].

Громадянське суспільство забезпечує засоби для прояву різноманітних складних потреб суспільства. Воно розглядається як виконання функцій контролю над політичним суспільством, державою, ринком, а також інструментом формування політичної культури, створення простору для вираження громадської думки, підготовки та вирощування нових політичних лідерів, поширення незалежної інформації, впливу на громадян, формулювання та захисту суспільних інтересів і цілей, легітимізації існуючої політичної системи. Це спонукає громадян діяти активно, а не залежати від державної влади, зміцнювати плюралізм у суспільстві та реалізовувати прояви різних ідентичностей. Це також створює альтернативу державним органам у наданні різноманітних послуг суспільству. На думку Пітера Друкера, найбільшою мірою роль громадянського суспільства характеризує те, що неурядові, некомерційні організації, маючи певну ідеальну мету, прагнуть змінити людей. Це «інституції людських змін» [203].

У даному контексті це породжує певні відмінності між громадськими організаціями та громадськими рухами, хоча межі між ними в багатьох випадках досить умовні. Загалом, громадські організації пов'язані з тією чи

іншою конкретною метою чи інтересом, для реалізації якої створюється відповідна організаційна структура. Коли вони збільшують масштаби своєї діяльності, вони відповідно утворюють представницькі органи та функціонують як ієрархічні структури з відповідним мандатом, наприклад, спілки письменників. Громадські організації впринципі не спрямовані проти держави, а доповнюють її або реалізують ті інтереси та цілі, які не можуть бути реалізовані державою, особливо в культурній, науковій, освітній сфері та охороні здоров'я. Традиційним типом громадської організації, навіть у докапіталістичних суспільствах, є церква.

На відміну від організацій, громадські рухи зазвичай прив'язані до якоїсь справи, до набору цінностей, а не до інтересів їх учасників. Люди втягуються в них через те, що вони чимось глибоко незадоволені, а не зневірені й недовірливі, бо відчай і зневіра породжують апатію й пасивність. Рух надає ціль і сенс їхнім діям, тому ступінь самодіяльності, ініціативи, стихійності та масовості завжди більший, а ступінь організованості та бюрократизації, відокремленості політичної еліти від маси, як у партій, менший. Що стосується будь-якої подібної організації, то вона має бути гнучкою, адаптивною, існувати без посередницьких підрозділів. Лідерство формалізоване, а коли є інший лідер, то він будує свій авторитет не за допомогою бюрократично-правової раціональності, а на основі харизми [70].

Часто існує не інституційне керівництво, а кілька центрів прийняття рішень. Значна частина з них не має чітко визначеного ядра, та поєднує різні спільноти, мінливі коаліції різних груп, які з'єднуються одна з одною різними каналами та перебувають у координації, а не підпорядкуванні. Вони не мають стабільних структур і постійних центральних керівних органів. Їх перевага полягає у прямій дії, у різних формах громадянського опору, а не в репрезентативності, яка є типовою для партій і парламентів. Пряма демократія і пряма дія мають ключове значення: не централізація, а децентралізація рішень, не поділ на більшість і меншість, а консенсус у їх ухваленні мають особливе значення. Спільним для всіх рухів є те, що вони захищають певну справу, вони

несуть у собі моральний пафос, використовують силу моралі та невдоволення існуванням тієї чи іншої несправедливості, їхня сила не в організації, а в моральному прикладі.

Більшість суспільних рухів прагнуть не до державної влади, а до певної автономії від держави. Їх створення пов'язане із реакцією на соціальну несправедливість або із тим, що існуючі політичні та економічні сили непідвладні народу. Водночас історично існує багато прикладів, коли соціальні рухи все ж спрямовані на ліквідацію існуючого статус-кво та елементів діяльності держави [38].

Починаючи з повстання Спартака, хрестових походів, сільських рухів Томаса Мюнцера, чартистського руху в Англії та закінчуючи сьогodнішніми екологічними, антивоєнними, молодіжними, феміністськими, альтернативними тощо. Насправді жодна серйозна суспільно-політична зміна не відбувалася без відповідних суспільних рухів. Водночас, у більшість рухів все ж мають захисний характер: вони захищають, наприклад, природне середовище, мир чи певні права. Інші мають ескапістський характер, треті намагаються змінити реальність. З кожною ситуативною кризою в суспільстві виникають передумови для соціальних рухів, і чим всеосяжніша криза, тим більше передумов для більш масових і всеосяжних соціальних рухів, пов'язаних з особливостями соціальної структури та цілями відповідної епохи [38].

У XIX – першій половині XX ст. в розвинених країнах провідне значення мали різноманітні рухи промислового робітничого класу і, зокрема, профспілкові рухи. Зі зменшенням чисельності і занепадом промислового робітничого класу, провідну роль відігравали рухи, в яких значне місце займав середній клас і різні меншини. У «третьому світі» в 50-60-х роках XX ст. поширеними були національно-визвольні рухи, а потім різні релігійні, етнічні, локальні: ісламські, індуїстські, сикхські, тамільські тощо. Вони виникли там, де існуючі організаційні структури, партії й держава видаються неспроможними впоратися з проблемами, важливими для людей та

сприймаються як неефективні і навіть ворожі великим соціальним групами, які змушені шукати відповідні альтернативи [187; 191].

У 1980-х роках відбулася зміна парадигми участі неприбуткового сектора у суспільному житті. Адміністрації США і Великобританія заохочувала громадянську співпрацю. Тому США, Світовий банк і Міжнародний валютний фонд (МВФ) збільшив допомогу некомерційному/приватному сектору, а не сектору урядів, які вважалися корумпованими та неефективними. Зазначене стимулювало швидке зростання некомерційного сектора та появу волонтерських організацій.

У 1985 році до діяльності у складі добровільних асоціацій громадянського суспільства в США було залучено близько 37 млн. осіб, у Канаді – 3 млн., у Великій Британії – 5 млн., у Франції – 4 млн., при чому відсоток учасників серед різних соціальних груп змінювався залежно від доходу та соціального статусу: люди з високим доходом та з вищим соціальним статусом набагато активніші [190].

За словами Пітера Друкера, наприкінці 1980-х років кожен другий дорослий американець, або загалом 90 мільйонів осіб, працював волонтером принаймні три години на тиждень у некомерційній організації, виконуючи роботу, еквівалентну 7,5 мільйонам людино-днів, і ці установи були найбільшим роботодавцем в Америці. Якби їм платили, це становило б 150 мільярдів доларів на рік, і це певною мірою пояснює, чому податки в США нижчі, ніж у Європі [283].

При цьому громадські організації у США були пов'язані в одну гігантську мережу. На той час існувало 1 370 000 компаній, які підтримували взаємні контакти з понад 90 000 школами та університетами, 330 000 церквами та 13 000 національними організаціями. На початку 90-х років у США кількість волонтерських організацій становила вже 1 млн 400 тис., в яких було залучено понад 94 млн осіб [107].

Станом на сьогодні волонтерською громадською діяльністю займаються близько третини американців з доходом до 40 тис. доларів, понад 60% з

доходом від 40 до 100 тис. У віковому розрізі найбільша частка учасників у віці від 35 років і до 54 років, а найнижчий серед наймолодших 18-24 років і старше 75 років [107].

Наприкінці 1990-х років неурядові організації забезпечували значну кількість робочих місць, впливаючи на рівень зайнятості у своїх країнах. У США в неурядових організаціях працюють майже 9 мільйонів людей, в Європейському Союзі майже 6 мільйонів людей, в Японії понад 2 мільйони людей, у Бразилії 1 мільйон, в Аргентині 350 тис., у Колумбії 270 тисяч. Кошти, якими вони оперують, у США становлять 566 мільярдів доларів, у Японії 264 мільярди доларів, у Великій Британії 78 мільярдів. Загалом для країн, що розвиваються, їхній бюджет становить майже 1,2 мільярда доларів, а лише в Мексиці понад 200 мільйонів. У Східній Європі найбільше коштів вони мали в своєму розпорядженні в Угорщині понад 1,4 мільярда доларів і близько 900 мільйонів доларів у Чехії. Існує пряма залежність: чим відсталішою є країна в соціально-економічному плані, тим менша кількість організацій громадянського суспільства у цій країні [227].

Після 1989 року в Центральній Європі почалося швидке зростання громадських організацій. В Угорщині в 1989 році їх було близько 800, а вже у 1992 році – 8000. У Чехії та Словаччині на той час вони становили близько 9000, а в Польщі між 5000 і 6000. Проте переважній більшості громадських організацій на той час не мали достатню кількість коштів для реалізації своїх програм. Невелика частина з них виконувала роль донорів для решти. Найбільшими були Фонд Сороса в Угорщині та Фонд Стефана Баторі у Варшаві [303].

За правовим статусом значна частина організацій «третього сектору» в Європі була асоціаціями або кооперативами [228]. Громадські організації стали особливо активні у сфері соціальних послуг (це їхня домінантна діяльність у Франції та Італії), охорони здоров'я (у Німеччині), освіти (у Великій Британії).

Втім кінець ХХ ст. був часом великих геополітичних потрясінь у Східній Європі. Падіння Берлінського муру в листопаді 1989 року поклав кінець

Холодній війні та розбіжностям, що виникли до того часу після Другої світової війни. Економічні та військові структури, такі як РЕВ (Рада економічної взаємодопомоги) і Варшавський договір були розформовані у 1991 році. Події кінця 1980-х ознаменували початок поліпшення відносин між двома частинами континенту, що тривалий час був насильно розділений [80].

Політичні та економічні реформи проводилися по всій Європі, забезпечуючи сприятливі умови для створення ринкової економіки та утвердження плюралізму парламентських демократій, заснованих на верховенстві права.

Рушійною силою змін було прагнення до прозорості і верховенства права, яке втілює Європейський Союз – за цим паттерном і відбувалася трансформація країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ). У червні 1993 року на засіданні Європейської Ради в Копенгагені було офіційно оголошено запуск розширення Європейського Союзу. Цей процес був унікальним в історії ЄС через кількість країн-заявників і значний розмір їхнього населення.

Політичні події та економічні зміни у Східній Європі наприкінці 1980-х радикально змінили геополітичну ситуацію в Європі та трансформувало існуючі інституції та структури. Прагнення до свободи, демократії та захисту прав людини, які довго придушувались авторитарними режимами радянського блоку, були виражені більш відкрито, зокрема завдяки реформам, запровадженим у Радянському Союзі Михайлом Горбачовим і його політиці поступового відкриття Заходу.

Незважаючи на популярність на Заході, Горбачов був набагато менш популярним у своїй країні, де його реформи мали системні порушення централізованої системи планування без впровадження будь-яких реальних ринкових механізмів. Це призвело до скорочення виробництва, дефіциту і соціального невдоволення. Зняття табу, накладених комуністичним режимом, з якого повною мірою скористалися інтелектуали та звільнені дисиденти, дозволило критично осмислити історію Радянського Союзу, його політичну, економічну та соціальну структуру [279, с. 40-43].

До середини 1980-х років Москва придушувала будь-які рухи, які вважалися «націоналістичними». Коли процес демократичних реформ, розпочатий Горбачовим, підірвав центральну владу СРСР, націоналістичні рухи цитували статті 70 і 72 Конституції 1977 року, щоб підтримати їхні вимоги щодо більшої автономії чи навіть незалежності.

Водночас з наукової точки зору про стан громадянського суспільства можна говорити лише у його прямому зв'язку із транзитивністю суспільства, яке відходило від диктатури до демократії. Відтак стан громадянського суспільства, права і свободи громадян, політичний процес прямо і повністю залежав від демократизації. Східноєвропейські країни у 1990-х роках знаходилися десь між першим і другим переходами. Поки влада була передана від старого авторитарного режиму до демократично обраних політичних сил (перший перехід), демократію ще необхідно було інституціоналізувати як консолідовану політичну систему (другий перехід) [257, с. 349]. Тому новоутворені незалежні республіки стали перехідними демократіями.

Можемо констатувати, що чотири фактори пояснюють послаблення громадянського суспільства в період після першого переходу. Перші два є загальними для логіки процесу демократизації. Другі два характерні для посткомуністичних трансформацій.

Погоджуємось із твердженням Ф. Фармера, який зазначав, що громадянське суспільство набуло значного значення в розвитку співпраці в середині 1980-х рр. Воно також збільшило участь волонтерських організацій/НУО у цьому напрямку. Держава активно сприяла приватизації державного майна та зміщенню у бік недержавного сектору таких напрямів як освіта, охорона здоров'я та соціальний сфера тощо [186, с. 180].

Першою групою інститутів, ефективність яких можна більш-менш точно виміряти, є економічні та політичні інститути. Вони якраз і призначені підвищувати ефективність громадянського суспільства.

Друга група інститутів (сім'я, релігія, освіта, охорона здоров'я тощо) не піддаються прямому аналізу з точки зору ефективності їх функціонування,

оскільки їх діяльність спотворюється своєрідною «мімікрією». Такі інститути важко піддаються кількісному вивченню, оскільки вони прагнуть інституційного ізоморфізму, а не ефективності (наприклад, в інституті сім'ї ізоморфізм проявляється в тому, що новостворені форми шлюбу, такі як гомосексуальні сім'ї, намагаються бути «схожими» за своєю формою, хоча їм бракує багатьох функцій нуклеарної сім'ї). Легітимність цих інститутів у суспільстві пов'язана з соціальними очікуваннями, тому вони створюють видимість того, що вирішують очікувані проблеми і виконують соціальні обов'язки [181, с. 110].

Основні положення нового інституціоналізму можна сформулювати наступним чином. По-перше, інститути створюються конкретними суспільствами і є універсальними та об'єктивними. Інститути є міфами в тому сенсі, що вони належать до інтерсуб'єктивної реальності. Інститути – це колективні уявлення про норми, які не залежать від істинності чи хибності їхнього змісту [4, с. 180-181]. По-друге, інститути постійно відтворюються тими, хто поділяє їхні цінності. По-третє, раціональність і вигода є єдиними важливими мотивами поведінки людей у суспільстві. Новий інституціоналізм бере до уваги такі фактори, як легітимність, нормативність, звичний і умовний характер поведінки (поведінка більшості людей є рутинною і сприймається як належне).

Таким чином, неоінституціоналізм виявляється методологічно обґрунтованою теорією, здатною пояснити, чому офіційні правила, які активно приймаються і навіть в цілому підтримуються громадянами в процесі модернізації та «побудови» громадянського суспільства, насправді ігноруються або некоректно виконуються, що свідчить про неефективність громадянського суспільства і неучасть його суб'єктів. Саме такий комплекс методів дозволяє системно аналізувати процеси, але програє у прогнозуванні й стабільності.

У неоінституціональному розумінні процес розбудови громадянського суспільства виглядає як поступове «зворотне делегування», диверсифікація державної влади у просторі формування сучасної індивідуальної громадянської

ідентичності та подальша інтеграція цих прав і обов'язків у систему суспільно-політичних інститутів. Віддаляючи державу від інституційного середовища, в якому розвиваються основні сфери суспільства – економічна, політична, публічна та громадянська, можна вибудувати механізми передачі громадянському суспільству повноважень щодо формування «моделей громадянськості» [281].

Та все ж для дослідження різних аспектів громадянського суспільства, як правило, використовують наступні методи класичної політичної теорії. Метод політико-правового аналізу полягає в тому, що визначено його ціннісну основу в соціальному аспекті, якою є людина, її права та свободи. Ця загальноновизнана на міждержавному рівні соціальна цінність має формалізоване вираження у вигляді норм міжнародного права та у багатьох державах – у вигляді конституційних норм. І її демократична правова держава як основна сучасна форма політичної асоціації громадян має визнавати, дотримуватися захищати їх через відповідні інституції громадянського суспільства.

Також вважається, що громадські організації та рухи є чимось відмінним від партій, їх діяльність різна, хоча в широкому визначенні громадянського суспільства партії та організації є частиною громадянського суспільства. Їх основні відмінності полягають в тому, що, по-перше, громадські організації та рухи, на відміну від партій не борються безпосередньо за владу, хоча часто намагаються впливати на владні інститути, змінювати систему управління, навіть систему організації влади. По-друге, партії незалежно від їх різноманітності, пов'язані пірамідальною структурою та ієрархією, представницькими органами, поділом між політичним активом і пасивною масою прихильників, оскільки громадські рухи передбачають пряму дію. Водночас зауважимо, що є й такі громадські організації, які структурно мало чим відрізняються від партій (наприклад, профспілки) [128].

Тому громадські організації схильні звинувачувати партії у тому, що вони перетворилися на бюрократичні олігархічні структури без постійного,

функціонуючого та ефективного зворотного зв'язку з масами та громадянами, які відчують себе дедалі менш представленими у політичних партіях.

Адже тих партій, які беруть участь у формуванні та здійсненні влади, може бути кілька, тоді як громадських організацій, рухів, ініціатив, груп, спільнот може бути безліч, що відображає надзвичайно складну диференціацію сучасних суспільств. Водночас для реалізації конкретної ініціативи такі неурядові організації можуть об'єднуватися.

Дійсно, генеза багатьох партій – це певні громадські рухи та організації. Потужні екологічні рухи в ряді західних країн протягом 1970-х років поступово переросли в партії. Фактом є, наприклад, те, що профспілки часто використовуються як основа для створення політичних партій. Так у Великій Британії на початку ХХ ст. виникла Лейбористська партія. Падіння довіри до існуючих політичних партій часто призводить до зростання інтересу до громадських рухів, але вони не можуть самі скласти політичну систему, якщо вони не трансформуються в партії [15].

Зауважимо, що на початковому етапі утворення політичних партій є їх тісний зв'язок із якомога більшою різноманітністю громадських рухів та організацій. Відносини партій з організаціями та рухами громадянського суспільства можуть набувати як характеру конфлікту та співпраці, так і спроби нав'язати політичний контроль і використати їхню енергію та можливості для виявлення нових проблем й інтересів. У всьому світі партії створюють фонди та неурядові інституції, які відіграють допоміжну роль у їхній діяльності.

Наприклад у Німеччині вони отримують фінансування від держави, і кожна парламентська партія має потужний фонд, який займається пропагандою, навчанням, фінансуванням у контексті власної політичної діяльності: «Конрад Аденауер» Християнської демократичної партії, «Фрідріх Еберт» з Соціал-демократичної партії Німеччини, «Фрідріх Науманн» із Вільної демократичної партії та «Генріх Бьоль» із Партії зелених [149].

В однопартійній системі це призводить до зменшення автономії громадянського суспільства. Тому відносно стабільне функціонування

суспільства передбачає певну деполітизованість значних секторів громадянського суспільства та готовність його організацій не лише протистояти, бути противагою державі, а й взаємодіяти з нею, вести з нею діалог.

Загалом, немає однозначного поділу та протистояння між партіями та різними громадськими організаціями та рухами, а скоріше “повільний перехід” від одного до іншого. Так ми можемо виділити рухи, які є сильно політизованими та служать партіям та більшим політичним цілям, і тих, які значною мірою дистанційовані від них, хоча й можуть активно намагатися нав’язати сторонам боротьбу та діалог з ними, певні конкретні вимоги окремих верств населення чи конкретні інтереси. У безпосередній близькості до партій, ми маємо набір парapolітичних (чи квазіполітичних) організацій, які формально демонструють незалежність і аполітичність, але так чи інакше мають широкий спектр пропагандистських, ідеологічних, політичних і прихованих економічних функцій, обслуговуючи певні партії, крила в партіях або безпосередньо намагаючись грати роль політичних сил [162].

У наукових працях неограмшіанства держава сприймалася як гегемонія, захищена бронею примусу, тоді як громадянське суспільство розглядалося як носій демократизації та агент встановлення обмежень державної влади. Таким чином, активне громадянське суспільство стало важливою опорою зрілої демократії. Крім того, організації громадянського суспільства (ОГС) тепер сприймаються як представники різноманітних та галузевих груп інтересів, розширюючи доступ до участі у державних інституціях та процесах.

Роберт Патнем стверджував, що здорове громадянське суспільство є ключовим фактором того, щоб демократія працювала. На його думку, громадянське суспільство є мікрокосмосом для розвитку демократичних норм і практик. Соціальна взаємодія в громадських організаціях є школою демократії [262; 263].

Так Кірхшлегер зазначав, що природні права людини є загальновизнаними і беззаперечними. За словами Дурвода верховенство права

відіграє життєво важливу роль у зміцненні ефективного управління, що в подальшому веде до сталого розвитку держави [196; 205]. У той час як урядові комунікації виконують роль важливої функції суспільства шляхом вибору та передачі суспільних інтересів і подій в унікальний спосіб [76]. НУО відіграють активну роль у наданні державних послуг у тому випадку, якщо уряд не в змозі їх надати. Зокрема мове йде про надання відповідних послуг та допомоги громадянам під час стихійних лих, землетрусів, повеней, посух, голоду та інших кризових ситуацій.

Що стосується посередництва між громадянами і державою, то громадянське суспільство має здатність подолати розрив між урядом та громадянами. Громадянська участь означає зміну громадянського життя громади. Це покращує якість життя та підвищує спроможність громади. Громадянська активність є життєво важливим інструментом у вирішенні конфліктів та розбудови ефективної системи управління громади. У процесі громадянської участі індивід бачить себе як невід'ємну частину спільноти та працює в інтересах суспільства. Громадянська участь – це процес, який дозволяє громадянам впливати на суспільство, долучатися та контролювати його справи. Це також створює мережу соціальної взаємодії всередині суспільства, що підвищує політичну культуру і заохочує громадян до соціального розвитку [225; 291].

Зазначене проявляється в участі акторів громадянського суспільства у державній політиці, обговорення та підвищення обізнаності серед ключових зацікавлених сторін. Громадська активність – це колективна діяльність представників суспільства для розв'язання актуальних суспільних проблем та досягнення соціального консенсусу [103].

Різноманітні суб'єкти громадянського суспільства як-от клуби, церкви, благодійні/соціальні організації, некомерційні організації, громадські групи всіх типів тощо вносять позитивні зміни в життя громад. Вони діють як посередники між окремими особами та державними установами тому у багатьох випадках є більш ефективними від державного контролю. Основною

їх функцією є спостереження за діяльністю законодавчої влади, боротьба з корупцією, інформовання громадян, захисту інтересів членів суспільства, участі у процесі розробки політики, а також підвищення суспільного інтересу до розпізнавання і вирішення нагальних проблем. Разом з цим суб'єкти також намагаються усунути фаворитизм, нерівність і несправедливість у наданні державних та суспільних послуг.

Виходячи із зазначеного можемо окреслити ключові принципи, якими має керуватися громадянське суспільство:

1. Громадянське суспільство – це сфера вільної громадської дискусії та демократії. Це місце для вираження спільних інтересів, цілей і цінностей і підтримує плюралізм і різноманітність.

2. Стосунки в ньому більш «вічні», набагато тісніші та емоційніші, ніж у бізнесі чи державі. Громадянське суспільство передбачає, що люди діють як громадяни, а не покладаються на державну владу чи схиляються перед державною владою.

3. Основоположним принципом є добровільність, що виявляється у вільному об'єднанні людей для захисту спільних інтересів.

4. Громадянське суспільство є правовим – воно захищає та поважає принцип рівності перед законом і діє в його рамках.

5. Громадянське суспільство забезпечує механізми підвищення власної прозорості та підзвітності та нав'язує їх державі та бізнесу.

6. Різноманітність сучасних громадянських суспільств у різних географічних регіонах є результатом історичних традицій, культури та розвитку ідеології в кожній окремій країні.

Отже, аналіз міжнародного досвіду у сфері становлення та розвитку громадянського суспільства показує, що існує значний вплив громадської активності на громадянське суспільство та його ефективність. Громадська активність заохочує громадян брати участь у політичному процесі та у процесі ухвалення рішень. Громадські організації виконують роль «сторожового пса» для виявлення корупції та сприяють прозорому державному управлінню.

Демократія немислима без можливості громадян вільно брати участь в управлінському процесі. Тому громадська участь є ефективним інструментом, який мотивує громадян до участі у політичному процесі. Це також дієвий інструмент для мобілізації громадян на захист інтересів суспільства та впливу на державну політику. Громадська участь заохочує політичну участь на всіх рівнях, від місцевого до національного.

Висновки до Розділу 1

Проаналізовано основні методи визначення змісту термінів «громадськість», «громадянське суспільство», «третій сектор» та «інститути громадянського суспільства», які є ключовими елементами будь-якої демократичної країни та важливими частинами системи розробки та впровадження державної політики. Підкреслено, що в вузькому сенсі громадянське суспільство представляє собою множину недержавних організацій, чия діяльність зосереджена на спільних інтересах, метах і цінностях. В широкому сенсі, громадянське суспільство являє собою систему незалежних від держави громадських інститутів і взаємовідносин, які базуються на людському потенціалі громадян, що прагнуть самостійно вирішувати проблеми, брати на себе відповідальність. Ці інститути спрямовані на забезпечення умов для задоволення спільних інтересів та потреб осіб та груп, гідного соціального, культурного та духовного життя, збереження та відновлення накопичених моральних цінностей і їх передачу з покоління в покоління.

Фундаментом для розбудови розвиненого громадянського суспільства є активна та широка діяльність інституцій громадянського суспільства. Інститути громадянського суспільства це організовані та структуровані форми взаємодії громадян, які об'єднуються з метою досягнення конкретних цілей і вирішення важливих суспільних проблем.

У науковій літературі доцільно виокремлювати кілька етапів формування та еволюції громадянського суспільства як суспільно-політичного явища.

Перший, зародковий етап (від античності до XVI–XVII ст.) пов'язаний із виникненням історичних і філософських передумов осмислення ідеї громадянського суспільства. **Другий, природно-правовий етап** (XVII–XVIII ст.) характеризується розвитком відповідних уявлень у межах теорій природного права та суспільного договору. **Третій, інституціональний етап** (XIX – перша чверть XX ст.) означає розширення сфери впливу концепції громадянського суспільства та її поступове політичне визнання. **Четвертий, конституціональний етап** (20–90-ті рр. XX ст. – кінець XX ст.) відображає якісний злам у суспільно-політичній думці, зростання обсягу прав і свобод, а також утвердження людини не лише як об'єкта, а й як повноцінного суб'єкта права. **Сучасний етап** (від кінця XX ст. до сьогодні) пов'язаний із розвитком демократичного врядування, багатовимірних моделей взаємодії, співробітництва та партнерства між державою і громадянським суспільством.

У межах зазначеної періодизації здійснюється аналіз провідних класичних і сучасних теоретичних підходів до розуміння громадянського суспільства. До **класичних концепцій** належать: **1) антична традиція** (Сократ, Платон, Арістотель), у межах якої формується поняття *societas civilis*, що ототожнюється з цивілізованим суспільством і розглядається як невід'ємне від державного устрою; **2) ліберальна традиція** (Джон Локк, Томас Гобс, Жан-Жак Руссо, Алексіс де Токвіль), у якій громадянське суспільство постає як автономна сфера діяльності індивідів і добровільних об'єднань, здатних обмежувати надмірну владу держави; **3) гегелівська концепція** (Георг Вільгельм Фрідріх Гегель), що трактує громадянське суспільство як проміжний простір між сім'єю та державою, у межах якого відбувається становлення й самореалізація особистості; **4) марксистська традиція** (Карл Маркс, Антоніо Грамші), де громадянське суспільство інтерпретується або як механізм ідеологічної гегемонії панівного класу, або як простір соціальних і класових протистоянь.

До **сучасних підходів** належать: **1) неотоквіліанська концепція** (Роберт Патнем), у якій громадянське суспільство розглядається крізь призму

соціального капіталу, що забезпечує ефективність демократичних інститутів; **2) фукіанський підхід** (Мішель Фуко), зосереджений на аналізі громадянського суспільства в контексті владних практик, дискурсів і біополітики; **3) глобалістичні концепції** (Джон Кін, Ульріх Бек), що осмислюють громадянське суспільство як транснаціональну мережу рухів і ініціатив в умовах глобалізації; **4) цифровий підхід**, який акцентує на зростаючій ролі інтернету та соціальних мереж у формуванні нових форм громадянської участі й мобілізації.

Міжнародний досвід у вивченні громадянського суспільства визначається передусім окресленням ролей НУО та їхнього зв'язку з громадянським суспільством. Тематичні дослідження надали зразок традиційних та інноваційних підходів до організації НУО, що дозволяє охарактеризувати громадянське суспільство з різних точок зору. Активність НУО, ймовірно, стане ще більшою частиною міжнародної політики. Водночас підзвітність НУО та кращі практики мають йти в ногу з оновленими програмами підзвітності уряду, приватного бізнесу та громадянського суспільства. Громадянське суспільство потребує якісних взаємодоповнюючих альянсів, а не великої кількості некомерційного сектору зі статусом, який може не мати реального впливу. Обмеження надання статусу НУО на певний проміжок часу та створення суворої подальшої перевірки підвищить ефективність впливу третього сектору на громадянське суспільство.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

2.1. Основні чинники формування громадянського суспільства в Україні та його роль у державотворенні

Євроінтеграційний поступ України стимулює удосконалення та приведення політико-правових засад функціонування громадського сектору навіть в умовах російсько-української війни. Стрімкі соціально-перетворюючі трансформації українського суспільства, розвиток інформатизації і технологізації всіх сфер його життєдіяльності ускладняється процесом масштабізації громадського суспільства як складної системи, що має не лінійний розвиток. Відповідно актуалізується потреба в обґрунтуванні необхідності розвитку мережевих зв'язків та відносин як важливого чиннику формування сприятливих умов для функціонування громадського суспільства в Україні [146, с. 136].

Після розвалу СРСР та отримання Україною незалежності, значне посилення прав та свобод громадян сприяли зародженню та розвитку громадянського суспільства. Процес створення інституційної та нормативної основи для взаємодії між державою та громадянським суспільством в Україні проходив у складних умовах, які характеризувалися розбіжностями у поглядах, стратегіях та методах. З одного боку, здатність громадянського суспільства до самоорганізації створювала сприятливі умови для його перетворення на сильний та впливовий фактор соціального прогресу. З іншого боку, прагнення держави контролювати діяльність громадського сектору «згори» посилювало нагляд та обмежувало простір для громадської ініціативи. Така суперечлива взаємодія між громадським сектором та органами державної влади, як на центральному, так і на місцевому рівнях, уповільнювала розвиток громадянського суспільства в Україні [99, с. 140].

Розглянемо детальніше ретроспективу формування громадянського суспільства під час національного визволення, становлення незалежної держави та з початком сучасної російсько-української війни.

Становлення громадянського суспільства в Україні має тривалу історію. Перші прояви громадського потенціалу можна віднайти ще у Київській Русі. Проявом прямого народовладдя були тоді верви та віче, місцеві громади, які обрали самоврядність наріжним принципом власної діяльності. Важливою подією, що сприяла утвердженню громадянського духу можна вважати прийняття християнства, адже слідом за цією подією церковні громади також почали будувати свою активність на засадах самоврядування. У середні віки українські громади стали для себе оплотом соціальних послуг, організувавши так звані групи самопомочі. Значним стимулом у подальшому розвитку громадянського суспільства на українських територіях стало магдебурзьке право, що сприяло розвитку самоуправління на рівні міст. У контексті формування громадянського суспільства неможливо оминати роль Козацької держави (козацьке віче).

Період XVII-XVIII століть – час активної завуальованої діяльності таємних братств, сформованих інтелектуальною елітою того часу, організацій, які плекали українську історію та культуру, робили все можливе, що зберегти рідну мову, яка зазнавала утисків з боку російської імперії та Польської держави.

У XIX столітті, коли територія України була поділена між Росією та Польщею, у патріотичних колах населення почав формуватися рух за національне визволення. Цей період ознаменувався діяльністю таємних організацій, які займалися вивченням історії України, розробкою стратегій для політичного звільнення та поширенням української мови та культури. В кінці дев'ятнадцятого – на початку двадцятого століття завдяки промисловцям з'явилася приватна благодійність, яка сприяла створенню системи соціальної підтримки для нужденних у галузях освіти, медицини та культури. Деякі з цих

благодійників також підтримували український національно-визвольний рух, активність якого не згасала навіть у радянські часи.

У радянський період громадська активність і сфера надання соціальних послуг перебували під жорстким державним наглядом, що в підсумку сприяло виникненню у 1960-х роках підпільного руху за національну незалежність і визволення. Саме ця хвиля опору стала підґрунтям для масового національно-визвольного руху, який підготував умови для відновлення української державності у 1991 році. Громадські організації та неурядові ініціативи, що сформувалися в період Перебудови наприкінці 1980-х років, відіграли ключову роль у кадровому забезпеченні новостворених політичних партій і державних інституцій.

Загалом радянський період був надзвичайно складним для розвитку громади, адже держава провадила тотальний контроль суспільно-політичного життя. Здалося б, подібна ситуація могла стати причиною зневіри та відмови від громадянської позиції, але незламний дух і волелюбство проявилися дисидентським рухом 1960-х років. Дисиденти боролися за права та свободи людини, громадянську позицію та незалежність. Під час Перебудови зародилися громадські ініціативи та організації, які пізніше стали основою для формування кадрів у багатьох політичних партіях та державних установах, що з'явилися у 1991 році.

Після 1991 року в Україні можна виділити два основних типи громадських організацій. Перший тип охоплює організації громадянського суспільства, що були створені ще в радянські часи. Їх перевагами були наявність матеріальних ресурсів та стабільна кількість членів, але їх організаційна структура була застарілою порівняно з новими громадськими об'єднаннями другого типу. Ці нові організації, створені за підтримки міжнародних недержавних організацій, відрізнялися сучасним стилем управління та більшою відкритістю, хоча й не мали такої підтримки в урядових структурах. У цей період з'явилася тенденція, яка продовжує впливати на

громадські організації до сьогодні: кількість таких організацій збільшувалася, в той час як кількість їхніх учасників зменшувалася.

Економічні виклики 1990-х років вплинули на активність як старих, так і нових громадських організацій. Непрості політичні умови також заважали громадські організації реалізовувати проголошені проекти, артикуляція бажання захищати інтереси громадян не узгоджувалася з реальною відсутністю можливості надавати необхідні послуги. На жаль, як справедливо зазначає О. Дем'яненко, органи державної влади не вважали одним із першочергових завдань підтримку громадських організацій. Відтак, хвиля активності громадянського суспільства, що посилилась в період відстоювання незалежності, згасла, не перетворивши громаду на стабільного соціального актора [48, с. 58].

Завдяки західній підтримці з'явилося нове покоління НУО, які використовують західні методи управління та проектну діяльність. Водночас, багато радянських ОГС та некомерційні фонди, профспілки, асоціації та політичні партії почали пристосовуватися до нових умов, які включають відсутність державного фінансування, шляхом оновлення свого управління. З часом, як зростала організаційна ефективність ОГС, активність громадськості та кількість ОГС знижувалася до кінця 1990-х років порівняно з їхнім числом на початку десятиліття [10].

Економічна та соціальна криза може слугувати поясненням зазначених тенденцій, водночас ключова проблема полягала у нездатності ОГС адаптувати свою місію після створення незалежної держави до нових викликів, поставлених режимом, в тому числі у сфері надання послуг та захисту прав громадян [233, с. 330]. Однак, на зламі тисячоліть, з'явився протестний рух проти авторитарних тенденцій режиму. Українські громадянські організації здобули значний досвід у створенні коаліцій серед виборців під час парламентських виборів 2002 року та зміцніли під час президентських виборів 2004 року, протистоячи масштабному втручанням влади на користь кандидатів від домінуючої партії.

Врешті-решт, ініціативи коаліції з декількох громадських організацій здобули широку підтримку серед населення, що спричинило великі протестні дії, відомі як Помаранчева революція. Зазначене стало найвидатнішим прикладом впливу громадянського суспільства на політику держави до 2014 року, що в кінцевому підсумку призвело до зміни уряду та відновлення демократичних принципів.

Хоча, до листопада 2004 року міжнародні та національні джерела називали Україну переважно апатичною країною: *Global Civil Society Yearbook* вказує, що лише 14,2% людей підписували петиції, відвідували законні демонстрації – 18,9%, приєдналися до бойкоту – 9,1%. Згідно з українськими опитуваннями, більшість громадян України не брали участі в жодних політичних акціях. Опитування Центру Разумкова показало, що 82,6% українців не вважали себе учасниками громадської діяльності. Але порівняльні дослідження вказують на тенденцію до зростання участі: опитування Демократичних ініціатив надало порівняльні дані між 2002 та 2004 роками – готовність підписати петицію зросла з 15,6% до 21,8%, а невіра в будь-які непартійні політичні методи впала з 37,1 % до 36,6%. Ця тенденція виявилася під час подій, пов'язаних з виборами Президента України в листопаді 2004 року: за даними національного опитування Київського інституту соціології, 31% українців брали участь у позапартійних політичних акціях [152; 317].

Згідно з опитуванням, проведеним IFES у 2005 році, 70% громадян вважали демонстрації найбільш легітимним методом захисту прав громадянина (IFES, 2005). Огляд засобів медіа виявив, що 16,6% статей за п'ять місяців розгляду стосувалися саме участі громадян, які здебільшого стосуються протестів, спричинених фальсифікацією президентських виборів і Помаранчевою революцією [54; 152].

Згідно з даними опитування громадської думки Демократичних ініціатив, 83,8% громадян визнавали, що вони не були членами жодної ОГС. Це трохи менше, ніж у 1997 році – 88%, але тенденція неучасті залишалась на рівні 83%. Люди переважно були членами релігійних організацій (4,2%), професійних

спілок (2,9%), спортивних клубів (2,1%), політичних партій (1,9%) та молодіжних організацій (1,4%). Інші групи становили менше 1%. Freedom House «Nations in Transit» у 2004 році повідомила: «За даними Центру Разумкова, лише близько 5% населення беруть активну участь у громадянському суспільстві». Двадцять відсотків українців повідомляли про членство в профспілках [91; 261].

Експерти громадянського суспільства визнали, що членство в ОГС на той час було більш мінливим, ніж стабільним. Опитування, проведене Творчим центром «Каунтерпарт» серед українських громадських організацій, показало, що 45% організацій у 2004 році збільшили кількість членів у порівнянні з попередніми роками, і лише 8% повідомили, що кількість членів зменшилася. Українці вважали необхідною участь в ОГС у таких пропорціях: профспілки – 13%, політичні партії 5%, клуби за інтересами 14%, громадська діяльність 32%, організовані акції протесту 18%. Це припущення підтверджено опитуванням CSI: найбільша група віддавала перевагу членству в профспілках (19,6%), політичних групах (8,9%), спортивних асоціаціях (8,5%) та молодіжних групах (8,1%). Найменшу кількість членів мали похоронні товариства (0), торговельні/бізнес-асоціації та етнічні громадські групи [204].

Опитування CSI Community показало, що 49,3% громадян активно надавали будь-яку підтримку поза ОГС, а 8,3% займаються волонтерством для ОГС, що в сумі свідчить про те, що 57% українців беруть участь у громадянському суспільстві безоплатно. Такий розрив між волонтерством для організованих структур і неформальною участю можна пояснити нечітким українським законодавством про волонтерство, яке не підтримувало залучення волонтерів організаціями громадянського суспільства. Статус волонтера могли отримати люди, які безкоштовно працюють надавачами соціальних послуг [204].

Очевидно, що НУО не єдині у представленні громадянського суспільства, яке має значно ширше значення [218]. НУО відіграють ключову роль, адже вони: 1) представляють собою відносно новий елемент у структурі українського

громадянського суспільства; 2) мають тісні зв'язки з міжнародними партнерами; 3) мають потенціал активної участі у політичних процесах країни.

Так, звіт *Civicus* охоплював українське громадянське суспільство в цілому, хоча більшість даних наведено до Помаранчевої революції, важко простежити зміни у розвитку громадянського суспільства після подій 2004-2005 років. Центр Каунтерпарт фокусувався на НУО в Україні, роблячи можливим порівняння фаз до та після революції [53, с. 55].

Відповідно до ширшого проєкту *Civicus Civil Society Index*, який відстежує розвиток громадянського суспільства в усьому світі, звіт *Civicus* про Україну проаналізував розвиток громадянського суспільства за чотирма параметрами: структура, середовище, вплив і цінності. Їх оцінювали за шкалою від 0 до 3, де 3 означало найвищий рівень розвитку. Отриманий «діамант» виявив досить збалансований тип розвитку громадянського суспільства, де параметр «цінності» був найбільш просунутим (1,9), а параметр «вплив» – найменш розвиненим (1,4).

Що стосується структури, то різноманіття учасників громадянського суспільства було оцінено надзвичайно високо – 2,7. Такі групи, як жінки та етнічні та релігійні меншини, були досить добре представлені в цьому секторі, тоді як сільські жителі були досить недопредставлені. За всіма іншими параметрами бали були між 1,4 і 1,7, причому основні проблеми були в сферах 1) широкої участі громадян і 2) рівня організації, які враховували як організацію всередині сфери громадянського суспільства, так і міжнародні зв'язки. Одним з головних висновків щодо структури було те, що українці надають перевагу участі в громадянському суспільстві поза організованими організаціями [233].

Параметр «довкілля» отримав найвищу оцінку з точки зору соціально-економічного контексту (2,0) і найнижчу щодо основних прав і свобод (1,0). Незважаючи на те, що після Помаранчевої революції питання прав людини залишалися актуальними, загалом вважається, що деякі сфери, такі як свобода медіа, значно покращилися з 2004 року. Високий бал для соціально-

економічного контексту відображав той факт, що Україна не страждала від серйозної економічної кризи, громадянської війни чи крайньої бідності. Однак, занурюючись у політичний контекст, важливо зазначити, що неспроможність української політичної еліти сформувати стабільний уряд і забезпечити працездатність парламенту серйозно перешкоджала можливостям громадянського суспільства продуктивно залучатися з акторами на політичній арені та впливати на політичні зміни, що веде нас до сфери впливу.

Оцінки для підвимірів параметра «вплив» сильно відрізнялися. У той час як «вплив на політику» та «розширення можливостей громадян» отримали відносно високий рейтинг 2,0, «притягнення до відповідальності державного та приватного секторів» було оцінено 1,0, а «реагування на соціальні інтереси» отримало найнижчу оцінку з 0,5. Навіть у цих підрозмірах відбувався досить диференційований розвиток. Наприклад, вплив громадянського суспільства на політику в галузі прав людини було оцінено як високий (3,0), тоді як вплив на процес національного бюджету був низьким (1,0). Оцінка підзвітності державного та приватного секторів різко розділилася між впливом на підзвітність держави (2,0) та приватного сектору (0, тобто жодного впливу). Що стосується «реагування на соціальні інтереси», чуйність була оцінена в 1,0, тоді як суспільна довіра до громадянського суспільства була оцінена в 0 через дуже низький рівень довіри до преси та політичних партій, наприклад. Розглядаючи ці дані в поєднанні з тими, що стосуються НУО, наведеними нижче, здається, що одним із наслідків Помаранчевої революції є вищий рівень довіри до громадянського суспільства, навіть якщо її ширший вплив все ще вважається досить низьким [194].

У порівнянні з країнами, які стали членами ЄС у 2004/2007 роках, Україна показала досить сильні показники за критеріями Cívicus. Незважаючи на деяке відставання в плані впливу громадянського суспільства, Україна виявилася на рівні або навіть перевершила щонайменше одну країну-члена ЄС за показниками стосовно довкілля та цінностей, а також випередила більшість

за критерієм «структура». Це свідчить про відносно високий рівень «сумісності з ЄС» у сфері громадянського суспільства [202].

За даними опитування Counterpart, 85% НУО, що брали участь, були зареєстровані як «громадські організації» у 2006 році, тоді як інші 15% відносились до категорії «благодійних фондів». Час реєстрації опитаних НУО демонструє стабільний розвиток сектора з плином часу. Хоча тільки 17% НУО були зареєстровані до 1996 року, після цього часу кількість їх реєстрацій зросла досить рівномірно, з 25% зареєстрованих з 2003 року. Попри те, що в Україні на той час було зареєстровано понад 40 000 організацій громадянського суспільства, за оцінками більшості експертів, активними є лише приблизно 10% з них [167, с. 72].

На прохання вказати сектори, в яких вони працюють, п'ять найбільших відповідей організацій були такими: діти та молодь (45%); вирішення соціальних питань (38%); права людини (31%); громадянська освіта (28%); розвиток сектору НУО (19%). Цей розподіл не є суттєвою зміною порівняно з попередніми роками (2003-2005), означаючи, що революція не змінила акцентів, яких дотримуються організації громадянського суспільства. Проте, щодо видів діяльності, якими займаються, відбулася одна суттєва зміна. Тоді як у 2002 році лише 16% НУО стверджували, що займаються лобіюванням та захистом інтересів своїх організацій, у 2003 році ця цифра зросла до 44% і з того часу залишається стабільно високою. Хоча важко інтерпретувати цю тенденцію, здається, що значно вищий рівень усвідомлення необхідності брати участь у захисті своїх інтересів передував і, можливо, сприяв Помаранчевій. Іншими основними видами діяльності були: навчання та консультування (41%); поширення інформації (35%); навчальна діяльність (34%); та надання соціальних послуг (31%) (там само). Жоден із цих параметрів суттєво не змінився з 2003 року [51; 69].

Майже половина опитаних НУО (47%) мали членство від 11 до 50 осіб, тоді як 25% мали понад 100 членів, а 16% – 10 або менше. Ці цифри актуальні лише для 83% НУО, які пропонують членство. За останні чотири роки вони

суттєво не змінилися, хоча 42% опитаних повідомили про збільшення кількості членів (там само). Крім того, багато організацій частково поклалися на волонтерську роботу, а студенти становили понад 50% волонтерів протягом усіх п'яти років дослідження. За більшістю параметрів матеріальне становище НУО покращилося. Проте проблемою залишалися офісні приміщення. Хоча ті, хто орендує або володіють своїми приміщеннями, залишаються більш-менш стабільними, відсоток організацій, яким дозволено користуватися приміщеннями безкоштовно, впав з 40% до 30% [51].

Гранти від міжнародних організацій були найбільшим джерелом фінансування, становлячи 32-38% доходу НУО. На другому місці – благодійні внески від бізнесу – 19-21%. Третє місце розділили 1) державний бюджет, 2) членські внески та 3) благодійні внески окремих громадян, кожен у середньому 10-12%. Усі джерела фінансування залишалися відносно стабільними протягом зазначеного періоду часу. Більше половини НУО, які відповіли, повідомили, що мають бюджет менше 5000 доларів США на рік. Лише 5-9% мали понад 50 000 доларів США для роботи на рік [61].

Що стосується контактів між НУО та державними структурами, понад 50% повідомили, що мають такі контакти щотижня або принаймні щомісяця, а 17% повідомили про щоденну взаємодію. Тим не менш, 47-50% організацій вважають співпрацю з владою на національному, регіональному та місцевому рівнях низькою, тоді як лише 7% вважають рівень взаємодії високим. У той час як добра третина (34-36%) організацій вважали недостатній професіоналізм НУО важливим фактором, що перешкоджає кращим стосункам з державними структурами, більшість респондентів (47-68%) вважали, що державні органи або були погано поінформовані, або не знають про переваги співпраці з НУО.

Після Помаранчевої революції в Україні спостерігається постійне зростання офіційно зареєстрованих організацій громадянського суспільства (ОГС). До 2014 року налічувалося вже 75 414 неурядових організацій (НУО), офіційно відомих як «громадські організації», а також 28 851 профспілок, 15 904 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, 15 708 «благодійних

фондів чи організацій», 1369 самоорганізованих територіальних громад та 276 професійних організацій [154]. Ці різні форми організації громадянського суспільства відображають різноманіття цілей і видів діяльності, які вони переслідують.

ГО є найпоширенішою формою реєстрації громадської ініціативи в Україні. Проте станом на 2014 рік лише близько 3–4 тис. ГО, за оцінками українських експертів, були активними та діючими, а решта існували лише на папері або припинили реєстрацію через короткий проміжок часу. Ці дані не відображали неформальних мереж громадянського суспільства та волонтерської діяльності, які стали дуже поширеними. Також не йшлося про акції протесту, що є ще одним важливим аспектом діяльності громадянського суспільства.

Корисним засобом оцінки рівня розвитку українського громадянського суспільства в порівняльному регіональному та часовому контексті є міжнародні індекси, які протягом багатьох років кількісно оцінюють активність громадянського суспільства в багатьох країнах. Серед них індекс стійкості організацій громадянського суспільства (CSOSI) Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) і звіт «Нації в переході» Freedom House. Відповідно до індексу USAID за 2013 рік українське громадянське суспільство належало до категорії «стійкість, що розвивається», яка знаходиться між «стійкість посилена» та «стійкість перешкоджає». Це було вірно для шести із семи показників, за винятком «адвокації», де українське громадянське суспільство показало «підвищену» стійкість. За даними USAID, стійкість українського громадянського суспільства стабільно покращувалася протягом періоду 1997-2013 років, на відміну, наприклад, від росії, яка знизилася. У 2013 році Україна була загалом кращою, ніж інші країни регіону, включаючи росію, Співтовариства незалежних держав (СНД) і Кавказу майже за всіма показниками [92].

Громадянське суспільство є одним із семи індикаторів або вимірів демократії зведеного Індексу націй у транзитному періоді [204]. Таким чином,

показники українського громадянського суспільства покращилися з 3,00 у 2005 році до 2,75 у наступні роки та до 2,50 у 2014 році. Розвиток громадянського суспільства загалом випередив інші шість вимірів демократії в Україні. Як і у випадку з індексом USAID, Freedom House вважає, що українське громадянське суспільство має кращі показники, ніж громадянське суспільство інших євразійських держав (пострадянських країн) і навіть більшості країн на Балканах. Оцінка України (2,5) є вищою за медіану всього посткомуністичного регіону, яка становить 3,00 [204]. Ці кількісні показники відображають позитивну еволюцію громадянського суспільства в Україні за десять років, тобто з часів Помаранчевої революції.

Взаємодія між державою та громадянським суспільством відіграє ключову роль у розвитку останнього. *Чотири аспекти визначають важливість держави для громадянського суспільства.*

Перш за все, держава формує загальне «середовище діяльності», яке залежить від рівня демократії та дотримання закону. Такі елементи демократії, як свобода асоціацій, право на мирні збори, свобода преси, незалежність судової системи та доступ до інформації, мають вирішальне значення та безпосередньо впливають на громадянське суспільство.

Другим аспектом є створення державою специфічного середовища для діяльності громадянського суспільства, зокрема «нормативної бази». Це охоплює процедури реєстрації, податкову політику та інші конкретні питання, які регулюють повсякденну роботу організацій громадського сектора.

Третім є здатність громадських організацій впливати на державу та її політику, через адвокацію. Важливо, наскільки держава відкрита до співпраці з громадянським суспільством та чи існують механізми для такої взаємодії, які зобов'язують державних службовців враховувати пропозиції громадянського суспільства. Від цього залежить, чи буде громадянське суспільство сприйняте серйозно та зможе вплинути на державну політику.

Четвертий аспект полягає в тому, що організації громадянського суспільства можуть взяти на себе деякі функції держави. Держава може

делегувати відповідальність за надання соціальних послуг неурядовим організаціям, наприклад, доручивши їм опіку над бездомними, літніми людьми або особами з особливими потребами. Ця модель успішно працює в багатьох країнах, особливо коли держава забезпечує необхідне фінансування та умови для такої діяльності.

Зазначений аналіз показує, що не існує прямого зв'язку між загальним середовищем діяльності, пов'язаним із станом демократії та політичними свободами загалом, та більш конкретними аспектами взаємодії між державою та громададами. Зміни в загальному середовищі очевидні при порівнянні цих періодів, але інші аспекти взаємодії між громадянським суспільством і державою показують певну послідовність.

Таким чином, період після Помаранчевої революції відзначався вільними та справедливими виборами, відносною свободою преси, свободою асоціацій і мирних зібрань, що створило сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Водночас політична конкуренція та обмежена ефективність держави породжували проблеми у регуляторному середовищі та співпраці між державою та громадянським суспільством. Незважаючи на постійний тиск з боку НУО, законодавча база, в якій вони діяли, залишалася недосконалою. Представники громадянського суспільства висловлювали невдоволення через те, що реєстрація громадських організацій займала більше часу, ніж реєстрація бізнесу.

У період президентства Януковича загальні умови для діяльності могли стати менш сприятливими, але розгляд інших аспектів взаємодії між державою та громадянським суспільством виявляє складність ситуації. Вибори вже не були вільними та справедливими, що демонструють місцеві вибори восени 2010 року та парламентські вибори восени 2012 року. У цей час громадянське суспільство зіткнулося з рядом проблем. Лише рішуча відповідь самого громадянського суспільства, підкріплена міжнародним тиском, змусила владу поступитися, хоча такі інциденти траплялися нечасто.

Українська Гельсінська правозахисна спілка констатувала, що умови для розвою громадянського суспільства після обрання Януковича Президентом, погіршилися. У період його президентства умови для проведення мирних зборів також зазнали погіршення. Стало звичайним явищем забороняти протести або зібрання на основі судових рішень, і під час керівництва Януковича владі вдавалося блокувати організовані акції протесту або збори через судові рішення у 89% випадків [295].

Жорстока реакція на Євромайданські протести стала вершиною авторитаризму під керівництвом Януковича. 30 листопада, на сьомий день після початку демонстрацій, сили «Беркуту» жорстоко розігнали студентів, що вирішили провести ніч на майдані. Подальші акти насильства відбулися 1 грудня біля президентської адміністрації та 10-11 грудня, коли правоохоронці спробували вночі очистити Майдан. У січні-лютому ситуація загострилася: 22 січня було вбито перших учасників протесту, а між 18-20 лютого число жертв досягло майже сотні, багатьох з яких було вбито снайперами. Однак, кожен випадок насильства лише збільшував кількість протестувальників, які ставали все більш радикальними. Коли протести поширилися на схід України, ультрас – футбольні фанати з радикальними поглядами – долучилися до підтримки Євромайдану.

16-го січня 2014 року було ухвалено так звані «диктаторські закони», що оголосили сам акт протестування за незаконний. Ці закони також класифікували громадські організації як «іноземних агентів». Незважаючи на цю сувору авторитарну політику, що набула особливої гостроти під час Євромайдану, цивільні організації в цілому не зазнавали значних обмежень у своїй щоденній діяльності за часів президентства Януковича. У цей час, тобто з лютого 2010 року по лютий 2014 року, громадянське суспільство могло функціонувати відносно вільно, особливо якщо порівняти це з ситуацією в Росії, Білорусі та Азербайджані, де поширене явище ув'язнення активістів громадянського суспільства. Більше того, саме за президентства Януковича

українському громадянському суспільству вдалося вдосконалити нормативно-правову базу своєї діяльності [100].

По-перше, у 2010 році було прийнято закон про доступ до публічної інформації, який підвищив прозорість органів державної влади та полегшив громадянам отримання інформації. Згодом, у березні 2012 року, було прийнято закон про громадські об'єднання, який набув чинності у 2013 році. Закон спростив процедури реєстрації, скасував регіональні межі діяльності та дозволив об'єднанням здійснювати комерційну діяльність, якщо вони сприяють організації. цілей. Реєструвати ГО дійсно стало простіше (менше часу, стандартний пакет документів), проте залучити кошти на діяльність НУО залишалося проблемою, оскільки необхідні зміни до Податкового кодексу не були внесені. У результаті НУО, які займалися «підприємницькою» діяльністю, втрачали статус неприбутковості [109].

Саме в цей час було створено онлайн-реєстр організацій громадянського суспільства. Крім того, у лютому 2013 року закон про благодійність та благодійність організацій набрав чинності. Він спростив реєстрацію, передбачив кращий контроль за використанням благодійних коштів, запровадив нові інструменти благодійності. Нарешті держава прийняла стратегію та план дій у рамках своєї політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. На міжнародній арені Україна приєдналася до Партнерства «Відкритий уряд» і ухвалила план дій щодо підвищення прозорості та підзвітності уряду. Ці події різко контрастували із загальним погіршенням демократії під час президентства Януковича. Цікаво, що погіршення демократії за часів Януковича спровокувало консолідацію українського громадянського суспільства у вигляді появи адвокаційних коаліцій та мереж. Це виявилось важливим ресурсом під час Євромайдану та після нього.

Значення громадянського суспільства у Революції Гідності є надзвичайно важливим, адже саме вимоги організованої свідомої громади витребували подальшого європейського вектору розвитку, що означає продовження

демократизації усіх існуючих державних та недержавних інституцій, синхронізацію цінностей та прерогатив України з аналогами ЄС, удосконалення механізмів та моделей державного управління, що сприяє позитивній політичній модернізації. Революція Гідності також відкрила багатьом представникам ГО шлях до великої політики, адже значна кількість громадських активістів перейшли до лав виконавчої та законодавчої гілок влади.

Тому основний висновок щодо розвитку подій після Помаранчевої революції та Євромайдану, полягає в тому, що відбулися відносно незначні зміни, особливо з огляду на очікування учасників громадянського суспільства. Зокрема, вихід певних відомих громадських активістів у політичну сферу не приніс очікуваних позитивних наслідків для діалогу між НУО та державними структурами. Тим не менш, відбулися деякі незначні та поступові покращення, на які активісти НУО сподіваються спиратися в майбутньому. Також не було буму зовнішнього фінансування внаслідок ролі, яку відіграло українське громадянське суспільство під час революції. Фактично, деякі зовнішні донори почали організовувати свій відхід або скорочувати свою участь, тоді як відбулося деяке збільшення залучення внутрішніх донорів (особливо бізнес-сектору) у певних сферах, таких як допомога вразливим соціальним групам.

У січні 2015 року Україна розпочала новий етап у зміцненні державної підтримки розвитку громадянського суспільства, коли Адміністрація Президента звернулася до ОБСЄ та ПРООН з пропозицією оновити Стратегію державної політики у цій сфері. Це призвело до запуску проекту ОБСЄ «Покращення Національної стратегії громадянського суспільства в Україні». У рамках цього проекту 6 листопада 2015 року відбулась Національна конференція «Громадянське суспільство та влада: Стратегія взаємодії та розвитку на 2016-2020 роки», організована Адміністрацією Президента України та Координатором проектів ОБСЄ в Україні за підтримки Програми Розвитку ООН [105].

Після завершення Євромайдану було запущено так званий Реанімаційний пакет реформ (РПР). РПР об'єднав близько 300 експертів у різних сферах реформування, які за роки роботи накопичили значний досвід. РПР також створила Центр підтримки реформ при Кабінеті міністрів. Щоб досягти успіху в адвокації, громадянське суспільство має мати можливість мобілізувати ширше суспільство. Це передбачає здатність достукатися до суспільства зі своїми повідомленнями, але це також передбачає наявність певного рівня довіри між людьми та представниками організацій громадянського суспільства. Обидва компоненти досі є проблемою для України.

Медіа з широким охопленням зосереджувалися в руках олігархів, які володіють більшістю головних телеканалів і газет. Громадянське суспільство здебільшого використовує Інтернет для передачі своїх повідомлень. У березні 2013 року 40% опитаних довіряли НУО, а 45% – ні. Незважаючи на зменшення кількості людей, які висловлюють готовність брати участь у протестах за останні роки, Євромайдан довів, що опитування не показує всю історію, і що люди були готові вийти на вулиці за певних умов [85].

Згідно з одним опитуванням, 77,7 % українців надавали підтримку армії та внутрішньо переміщеним особам у період з травня по вересень 2014 року. Зважаючи на це, не дивно, що волонтерські ініціативи посіли перше місце в опитуваннях громадської думки, коли запитували про рівень довіри до державних та громадських інституцій в Україні: за шкалою від нуля до десяти довіра до волонтерів сягнула 7,3 балів, що значно перевищує довіру до органів державної влади [24].

З початком протестів багатьом НУО та їхнім представникам вдалося швидко організувати значні елементи матеріально-технічного забезпечення Майдану, продовжуючи відігравати роль думок, критиків влади та прихильників більш проактивної політики ЄС. Серед найпомітніших ініціатив під час Євромайдану були Автомайдан – рух власників автомобілів, які розробили особливу форму протесту, використовуючи свої автомобілі для надання допомоги протестувальникам або навіть для захисту барикад від

міліції; Євромайдан SOS – ініціатива, яка збирала інформацію про людей, які потребували допомоги (зниклих безвісти, затриманих, поранених тощо) – після протестів перетворилася на ініціативу допомоги людям, які втекли з Криму та із зони бойових дій на сході України; ініціатива адвокатів, які надали безоплатну правову допомогу; медична служба, що складається з медиків-волонтерів та громадський сектор Євромайдану – переважно молоді люди, що представляють НУО, які не лише волонтерили на Майдані, а й надавали експертизу міжнародним організаціям, які намагалися вплинути на розвиток подій в Україні, і випускали регулярні оновлення англійською мовою про події в країні. Велика кількість людей також була залучена до перекладу важливих текстів різними мовами, моніторингу іноземних медіа тощо – все на громадських засадах. Це лише декілька прикладів із багатьох громадських ініціатив, які діяли під час протестів [190; 194].

Зв'язок між протестною діяльністю та громадянським суспільством не зовсім однозначний. Можна погодитися з Луканом Веєм, який стверджує, що під час протестів українське громадянське суспільство було ефективним у ролі «даїшника» – воно спрямовувало та сприяло протестній активності, яка виникала. Коли громадянське суспільство ефективно виконує цю роль, протести, швидше за все, отримують ресурси, необхідні для тривалості та впливу на політичні результати. Проте, за словами Вея, українське громадянське суспільство було досить слабким у ролі «диспетчера» чи мобілізатора – воно не було здатне вивести людей на вулиці чи мобілізувати інші форми тиску [161; 241].

Є суттєва відмінність у впливі громадянського суспільства під час Помаранчевої революції та подій, що відбулися після неї, порівняно з Революцією гідності. Зокрема, у 2004 році громадянське суспільство не стало ключовим драйвером протестів, які були здебільшого ініційовані політичною опозицією. На відміну від подій 2013 року, протести 2004 року не були несподіванкою для нікого – як політична опозиція, так і громадянське

суспільство готувалися до них заздалегідь, антиципуючи можливі фальсифікації виборів.

Після того, як Помаранчева революція досягла своєї мети – проведення вільних та справедливих виборів, що призвели до перемоги опозиційного кандидата Віктора Ющенка, громадянське суспільство не змогло підтримати стабільний тиск на політичні еліти для подальших реформ. Багато лідерів громадянського суспільства приєдналися до нової влади, що викликало занепокоєння щодо здатності громадянського суспільства впливати на уряд. Високий рівень довіри до нової влади призвів до того, що громадянське суспільство не забезпечило необхідний контроль та тиск знизу.

Цей досвід різко контрастує з подіями Євромайдану. Євромайдан розпочався як спонтанний рух, де політична опозиція відіграла лише незначну роль. Протягом трьох місяців активних протестів з листопада 2013 року по лютий 2014 року, політична опозиція не могла встановити порядок денний, а замість цього реагувала на настрої, що склалися на вулицях. Натомість громадянське суспільство швидко створило необхідну інфраструктуру для підтримки Євромайдану, координуючи збір коштів, їжі, одягу та медикаментів від звичайних людей. Після Євромайдану громадянське суспільство взяло на себе іншу роль, ніж після Помаранчевої революції, демонструючи сильне відчуття відповідальності за подальший розвиток країни та активно сприяючи реформам.

Роль зовнішніх акторів, насамперед ЄС, змінилася після започаткування Європейської політики сусідства (ЄПС), або, точніше, після підписання Плану дій Україна-ЄС у лютому 2005 року [115]. Остання подія збіглася з успішним безпосереднім результатом Помаранчевої революції – інавгурацією президента, обраного шляхом вільних і чесних виборів. Це був перший раз, коли ЄС поставив Україні якесь «домашнє завдання». Незважаючи на те, що політичні еліти України здебільшого ігнорували План дій та документ, який став його наступником – Порядок денний асоціації, вони стали важливими орієнтирами для громадянського суспільства. Таким чином ЄС опосередковано розширив

можливості громадянського суспільства та посилив його роль у внутрішньому процесі реформ.

Зовнішнє просування демократії через громадянське суспільство критикували за те, що воно призвело до появи «постачальників політичних послуг» – елітарних НУО, які фінансуються західними донорами, але відчужені від своїх виборців [226]. У цьому може бути частка правди, але це саме такий вид громадянського суспільства, яке зараз є основною групою просування реформ в Україні. Завдяки західному фінансуванню, яке, серед іншого, дозволило Україні використати досвід успішної посткомуністичної трансформації в Центральній та Східній Європі, ці НУО – або радше мозкові центри – накопичили важливий досвід, який, як тільки спрямували в такі мережі, як Реанімаційний пакет реформ, передбачити потужну адвокацію.

У 2015 році, за підтримки Координатора проектів ОБСЄ та Адміністрації Президента України, була створена Національна стратегія з підтримки розвитку громадянського суспільства в Україні на період 2016-2020 років. В цьому документі було підкреслено зростання значення громадянського суспільства у різноманітних аспектах соціального прогресу та окреслено ключові напрямки для подальшого заохочення діалогу та взаємодії між державними органами та громадянським суспільством [37, с. 43-53]. Документ також вказував на те, що станом на 2015 рік Україна активно працювала над розробкою ефективних інструментів та методів взаємодії між громадянським суспільством і державними структурами, адаптацією національного законодавства до стандартів Європейського Союзу та виконанням конкретних зобов'язань.

Зауважимо, що вагомим зрушенням під впливом громадськості стало внесення змін до Конституції України. 6 липня 2017 року президент України П. Порошенко затвердив поновлення курсу на вступ України до НАТО (вперше ініційований за президенства В. Ющенка) та підписав відповідний Закон Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України, раніше схвалений Верховною Радою. Верховна Рада включила до порядку денного сесії і направила до Конституційного суду президентський

законопроект про внесення змін до Конституції в частині закріплення стратегічного курсу України на членство в ЄС і НАТО. І у листопаді 2018 року Конституційний суд України підтримав відповідні зміни. 7 лютого 2019 року парламент їх затвердив («за» проголосувало 334 народних депутата України). 21 лютого зміни до Конституції України набули чинності через добу після опублікування в газеті «Голос України» [65].

Нинішня політична криза спустошила Україну суперництвом між політичними таборами. Розбіжності між сходом і заходом, півднем і північчю, а потім ще й повномасштабне вторгнення РФ в Україну стали випробуванням на стесостійкість для українського громадянського суспільства. Зіштовхнулися два діаметрально протилежні погляди: один надає перевагу патерналістській державі, інший – повноважному суспільству, в якому люди не отримують патерналістської підтримки, але готові робити власний вибір. Хоча останнє поки що переважає над першим, ситуація ще не стабілізувалася. У той же час децентралізація, шляхом надання більших повноважень регіонам, потенційно звільнить місце для більшої ролі організацій громадянського суспільства як постачальників послуг і сприятиме горизонтальним зв'язкам.

З лютого 2022 року вся громадськість активно включилася у волонтерську діяльність: багато організацій та ініціатив переорієнтувалися на підтримку українських військових, постраждалих та мирних жителів. Ведеться велика робота по документуванню злочинів, надається гуманітарна допомога, збираються кошти для придбання технічних засобів та інше. Значна кількість членів громадянського суспільства приєдналась до армії, де беруть участь у захисті країни та звільненні тимчасово окупованих територій України. Допомагають внутрішньо переміщеним особам, релокованому бізнесу, жертвам війни (які отримали як психологічні, так і фізичні травми). Складність кількісного виміру обсягів підтримки української оборонної операції з боку громадянського суспільства ускладнена активними воєнними діями, однак ця підтримка займає чільне місце у народній визвольній війні проти росії.

Незважаючи на те, що частка учасників громадських організацій в Україні залишається порівняно малою (особливо у порівнянні з країнами Європейського Союзу), причини, через які українці засновують громадські організації та беруть участь у їхній роботі, мають значний суспільний вплив. Так із початком і загостренням російсько-української війни у 2014 і 2022 році відповідно значно активізувався волонтерський рух, який передусім мотивувався зовнішнім чинником – необхідністю вести спротив російській армії. Потреба у волонтерській підтримці виникла через низку причин, зокрема:

- недостатність ресурсів у армії (одяг, засоби захисту, ліки, харчування);
- відсутність ефективної системи забезпечення цими ресурсами та логістики; брак необхідного обладнання та техніки;
- недостатність виробничих потужностей;
- обмежена державна підтримка біженців.

Широка мережа волонтерських організацій, включаючи «Народний проект», «Волонтерська сотня», «Народний тил», «Повернись живим», «Крила Фенікса», «Армія SOS», Combat-UA, надавала:

- збір та доставку різноманітних ресурсів у зону бойових дій (їжа, медикаменти, одяг, амуніція, транспортні засоби, військове обладнання), ремонт та модернізацію техніки;

- медичну підтримку постраждалим від бойових дій, оснащення медичних закладів;

- допомогу внутрішньо переміщеним особам з тимчасово окупованих територій та зон активних бойових дій (юридичну, психологічну, гуманітарну підтримку, допомогу у пошуку житла та роботи, адаптацію в новому середовищі);

- пошук осіб, що зникли безвісти, та зусилля щодо звільнення полонених [36, с. 19].

У той же час в Україні становлення інститутів громадянського суспільства відбувається в руслі модернізаційних процесів, що охоплюють сукупність соціальних, економічних, політичних, культурних та

інтелектуальних змін. Провідну роль у цьому процесі відіграє політична модернізація, спрямована на оновлення політичної системи та її здатність гнучко реагувати на динамічні виклики суспільного розвитку. При цьому модернізація держави передбачає насамперед трансформацію її функцій - від домінування примусових механізмів до виконання ролі ключового інструменту суспільної самоорганізації, що ґрунтується на механізмах громадянського контролю. До цього переліку відносять такі інструменти: звернення від громадян; аналіз діяльності виконавчих органів влади та органів місцевого самоврядування з боку громадськості; проведення громадських обговорень; дискусії в медійному просторі, соціологічні дослідження та відстеження громадської думки; робота громадських рад; ініціативи органів самоорганізації населення; робота інститутів громадянського суспільства; нагляд за діяльністю та проведення контрольних перевірок об'єктів, що перебувають під громадським наглядом [48, с. 54].

Отже, дослідження генези громадянського суспільства в Україні доводить наявність давніх історичних коренів цього соціально-політичного феномену. Населення, що проживало на українських територіях, з давніх часів вирізнялося схильністю до комунікативних інтеракцій у вирішенні соціально значущих проблем. Новітня історія українського громадянського суспільства підтверджує позитивну динаміку розвитку інститутів третього сектору, що зміцнює роль останнього у взаємодії з державою та приватним сектором. Загальний позитивний портрет громадянського суспільства, тим не менш, не позбавлений окремих «огріхів» – деконструктивних тенденцій, які можуть негативно вплинути як на долю самого третього сектору, так і процеси політичної модернізації.

2.2. Специфіка становлення та розвитку громадянського суспільства в Республіці Польща

Для об'єктивного аналізу міжнародного контексту становлення та сучасних трендів розвитку громадянського суспільства в Республіці Польща

вважаємо за доцільне дослідити період після закінчення Другої світової війни і до сьогодні.

У часи післявоєнної Польщі, під керівництвом монопартії комуністів, також виникали незалежні організації, які були характерними для розвитку громадянського суспільства, незважаючи на офіційну державну політику. Велика частина цих організацій перебувала під захистом Католицької Церкви, що допомагало зберігати незалежність від комуністичного режиму в Польщі. Проте, ці переважно незалежні чи напівзалежні НУО не обмежувались лише церковно-орієнтованими угрупованнями. Чимало неурядових організацій, які діяли ще до кінця Першої світової війни, продовжили своє існування в Польщі після 1956 року, коли комуністична партія відмовилася від абсолютної монополії на владу та впровадила деякі лібералізаційні заходи в суспільному житті, що отримало назву «жовтнева відлига» [12].

Після 1956 року громадські організації отримали формальний контроль з боку вищих національних інстанцій, але зберегли автономію своїх локальних підрозділів. Це можна проілюструвати на численних прикладах. До таких організацій належали Польське товариство туристів і екскурсантів, регіональні відділення Асоціації борців за свободу і демократію, що була єдиною ветеранською організацією, офіційно дозволеною до діяльності. У більшості міст Польщі діяли організації, які об'єднували любителів місцевості або регіону – ці здавалося б неполітичні організації плекали традиції та історію, що відкрито суперечило ідеології соціалістичного ладу. Це було певним підґрунтям для формування незалежного від комуністичної влади громадянського суспільства в результаті діяльності демократичної опозиції в Польщі, починаючи з середини 1970-х років.

Демобілізація громадянського суспільства є ендемічною для класичної моделі консоціальної демократизації (лібералізація/пакт/установчі вибори/інвеститура демократичного урядування), визначеної О'Доннеллом і Шміттером. Така демократизація починається з фази лібералізації, яка може бути ініційована або тиском всередині режиму (наприклад, розширенням

соціальної бази диктатури для подолання проблем легітимації, коли одна фракція правлячої групи звертається до суспільства, щоб отримати перевагу іншої), або тиском знизу [316]. На цьому етапі громадянське суспільство є найсильнішим, відіграючи безпосередню роль у процесі демократизації. Цей ефект набув поширення у Східній та Центральній Європі, зокрема й у Польщі, оскільки боротьба між режимом і опозицією була структурована як конфлікт між партією-державою та повсталим громадянським суспільством через монополістичний характер комуністичної державної влади та відносно низький ступінь суспільного плюралізму за цих режимів.

Створення Комітету захисту прав працівників після подій у Радомі 1976 року було відкритою та інституціоналізованою опозицією державі та «народній» владі, і його функціонування протягом кількох років було б неприйнятним у реаліях справжньої тоталітарної держави. Це стало можливим завдяки політиці «малої стабілізації» Едварда Герека, певній політичній лібералізації та в ситуації, що виникла внаслідок вступу Польщі до європейських організацій (таких як НБСЄ: 1 серпня 1975 р., підписання в Гельсінкі Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі, відома як Велика хартія миру) [307, с. 25].

Не без значення був і політичний тиск західних країн, які могли певним чином вплинути на внутрішню політику Польщі через зв'язування її через позики, обумовлюючи економічні інвестиції. Явищем, невідомим іншим країнам «табору народної демократії», стала поява незалежної преси та незалежного книговидавництва, так званого альтернативного тиражу. Видання без цензури започатковано католицькою молодіжною організацією «Спотканія», заснованою студентами Люблінського католицького університету під керівництвом Януша Крупського. Незалежне видавництво (NOWA), засноване Мірославом Хоєцьким, стало великим незалежним видавцем. Вінцем цього процесу стало після створення серпневих страйків 1980 р. Незалежної самоврядної профспілки «Солідарність».

Шістнадцять місяців «карнавалу солідарності» ґрунтовно змінили не лише всю соціальну тканину ПНР, започаткувавши гігантські зміни, а й вплинули на весь так званий «соціалістичний табір». В епоху «Солідарності» термін «громадянське суспільство» не використовувався. Активісти «Солідарності» запропонували концепцію побудови «Самоврядної Республіки», визначивши таким чином свою програму побудови громадянського суспільства [256].

Введення воєнного стану 13 грудня 1981 року з метою придушення соціального невдоволення стало політичним та економічним прорахунком, не принісши бажаних результатів. Цей крок викликав масовий опір у Польщі та інших країнах соціалістичного блоку, спонукавши до створення ініціатив, незалежних від уряду, які мобілізувались проти нього. Опір не обмежувався лише політичною ареною: до нього приєдналися не тільки інтелектуали, які відмовилися від співпраці з військовою владою, але й митці, на яких влада мала ще більший вплив. Зародився рух солідарності, який піклувався про сім'ї ув'язнених та репресованих, були засновані незалежні освітні центри. Водночас, опозиція та створення структур, незалежних від влади, які є характерними для громадянського суспільства, досягли рівня, небаченого в недемократичних системах. Ці ініціативи знайшли підтримку у Католицькій Церкві, яка стала не просто опорою, а й захистом для багатьох учасників руху.

Ця «альтернативна спільнота» здобула силу та духовну опору завдяки вченням Папи Римського з Польщі, який акцентував на етичному аспекті та на створенні нових моральних зв'язків у польському суспільстві. Візити Івана Павла II на рідну землю з 16 по 22 червня 1983 року та з 8 по 14 червня 1987 року, разом із змістом його пастирських послань та промов до паломників, справили значний вплив на всю Польщу [246].

Можливо, цей феномен польського суспільства не цілком відповідав моделі західноєвропейського громадянського суспільства, оскільки можливості об'єднання громадян для досягнення власних цілей були обмежені апаратом комуністичної держави, і воно створювалося не поряд із цим апаратом, але

“проти” нього. Самоорганізація та самозахист суспільства від комуністичної держави визначили специфіку процесу функціонування польського громадянського суспільства у 1980-х роках. Йшлося також про відновлення почуття солідарності та соціальних зв’язків. Це робилося шляхом створення неурядових, переважно неформальних об’єднань та організацій. Вони були надзвичайно різноманітні. Багато з них скористалися захистом інституцій Католицької Церкви, і серед них були не тільки культурні, туристичні та самоосвітні організації, а й суто політичні, як-от клуби політичної думки. Існувало багато організацій, не пов’язаних з католицькою церквою, надзвичайно різноманітних, але всі пов’язані спільним знаменником: незалежність і самосвідомість громадян були спрямовані на загальне благо, всупереч інтересам панівного класу.

Тут слід підкреслити ще один польський феномен: у другій половині 1980-х рр. процвітали місцеві проекологічні організації, які діяли від імені місцевих громад та в ім’я їх права жити в здоровому середовищі. Вони виявилися дієвим інструментом для відновлення автономії місцевих громад.

Відповідно з лібералізацією репресії слабшають і з’являються нові сфери політики – опозиція, яка вже може самостійно організуватись. Відразу активізовані чи реактивовані угруповання – політичні партії, професійні асоціації, громадські рухи тощо організовуються та починають чинити тиск на режим для подальших змін. У той час як логіка ситуації також може призвести до відновлення репресій або прийняття меншої репресивної форми диктатури. Адам Пшеворський зауважив, що логіку лібералізації також можна розширити у процесі демократизації [260]. Лібералізація може бути основою демократизації в одну із двох випадків – врегулювання шляхом переговорів між режимом та його опозицією або через повний крах старого режиму. Перший, який у літературі часто називають пактованим переходом, був досить поширеним у Східній та Центральній Європі 1989-1990 років. Такі пакти, які виникли в результаті національних переговорів за круглим столом, відіграли

важливу роль у переходах Польщі, Угорщині, Чехословаччині, і Східній Німеччині [216].

У цьому контексті Польщі економічні реформи призвели до страйків навесні та влітку 1988 р. Рух «Солідарність» закликав до профспілкового плюралізму. Під час переговорів за круглим столом, який уможливив поступове створення Третьої польської республіки, польські комуністичні лідери визнали громадський рух у квітні 1989 р. Тому «Солідарність» мала змогу взяти участь у перших напівлегальних виборах після Другої світової війни [12].

Вибори, проведені 18 червня викликали крах Комуністичної партії, і Тадеуш Мазовецький став першим некомуністичним головою уряду Східної Європи. Він був призначений 19 серпня 1989 р. і схвалений переважною більшістю у польському сеймі 8 вересня 1989 р. як результат коаліції між Солідарністю, Сільськогосподарською партією та Демократичною партією. У грудні 1989 р. Лех Валенса, символічний лідер “Солідарності”, змінив генерала Ярузельського на посаді президента Польської об’єднаної робітничої партії. Перемога профспілкових кандидатів на виборах викликали хвилю мирних антикомуністичних революцій у Центральній і Східній Європі. Тому такі переходи, як у Польщі, включали логіку, яка сприяє послабленню громадянського суспільства: багато лідерів громадянського суспільства втягнуті в політику відчувають втрату лідерства [221; 224].

Приклад Польщі продемонстрував наступну константу: зміна влади призводить до інкорпорації ключового персоналу з громадянського суспільства в урядових апаратах та інших структурах політичного суспільства (парламентські кокуси, політичні партії, штаби, урядова преса, асоціації за інтересами тощо). При чому спостерігається наступна тенденція: чим успішніше демократична опозиція досягає своєї кінцевої мети, демократизації, тим більше вона позбавляє громадянське суспільство його політичного керівництва.

Водночас Польща була єдиним частковим винятком із цієї моделі, де через досвід солідарності, відновлення активності робітничого класу та

продовження існування підпілля «Солідарності» та інших квазіконспіративних організацій, громадянське суспільство мало значний рівень досвіду, організованості та злагодженості. Крім того, режим Ярузельського обрав лібералізацію раніше за інших країн регіону через труднощі в його спробах нормалізувати ситуацію в протягом 1980-х років. Цей ранній початок лібералізації також дозволив опозиції виникнути дещо раніше, ніж в інших країнах регіону.

Проте навіть досить розвинене громадянське суспільство у Польщі, не змогло уникнути неминучих ослаблюючих наслідків під час процесу демократизації.

Як зазначив Лінц комуністичний авторитаризм мав певні характеристики, які відрізняли його від інших форм сучасного авторитаризму або від домодерних форм тиранії. Ці комуністичні режими Лінц назвав «посттоталітарними», які відновили рівновагу після системної кризи радянського блоку після смерті Сталіна (1953-1956). Цей комплекс ознак включає й деякі ефекти, які продовжують бути важливими сьогодні [18; 229].

По-перше, сталінізм, взяв політичний курс, спрямований на знищення всіх форм політичної і соціальної організації, які представляла будь-яку потенційну альтернативу своєму монократичному правлінню. Він знищив всі самоорганізовані форми проміжної громадської організації і замінив їх контрольованими організаціями, метою яких був моніторинг суспільства, його мобілізація за програмою керівництва та передача наказів згори донизу. Хоча нацисти евфемістично називали цей процес координацією (*Gleichschaltung*), його краще описувати як «вирівнювання» (таким чином, як Рим ставився до Карфагена). Отже, у посттоталітарних системах, на відміну від інших авторитарних систем, різноманітні форми як традиційних, так і сучасних організацій, які передували становленню режиму, не змогли вміститися самі за нової системи влади і вижити [6]. Як зазначав Огородзінський, проєкт «Сталін» був явною спробою заперечувати громадянське суспільство. Крім того, хоча посттоталітарні комуністичні режими надавали набагато більше простору для

горизонтальних зв'язків у суспільстві, ніж їхні сталінські попередники, вони все ще були відносно обмежувальними з точки зору соціального плюралізму, який вони допускали порівняно з іншими формами сучасного авторитаризму [252].

Громадські організації, незалежні від держави, виникли лише в рамках цих систем протягом періодів слабкості або кризи. Ті, кому вдалося пережити кризові періоди, також ставилися до них як до ворожих режиму та піддавалися ретельній поліцейській перевірці (наприклад, Католицькі організації) або були таким інтегровані в інші структури державного контролю (наприклад, дрібне сільське господарство), що вони мали дуже вузький фактичний простір для автономної соціальної дії.

Тому посткомуністичні демократії, у тому числі й Польща, стикаються з певним рядом фонових умов, які сприяють ослабленню громадянського суспільства на загальному рівні. Сталінські режими, які започаткували комунізм у СРСР, включали абсолют заперечення громадянського суспільства як однієї з визначальних місій. Менш репресивні посттоталітарні режими, що слідували за ними, хоча й допускали більший ступінь соціального плюралізму, не поширили цей плюралізм, щоб дозволити автономні громадські організації.

Ця спадщина мала важливий вплив на довгострокове виживання громадських організацій. У багатьох західноєвропейських країнах політичні партії, торговельні союзи та інші форми проміжної організації змогли відродитися самі, організувати виборчі округи, які вони представляли до встановлення диктатури [287].

Значні соціально-економічні трансформації мали принаймні три важливі наслідки, які сприяють послабленню громадянського суспільства [282]. По-перше, запровадження економічної реформи глибоко впливає на те, як проходить поляризація (розкол) держави/суспільства [264]. Економічна рецесія демобілізує підтримку реформ і мобілізує групи, які стоять за ними. Перебудова системи інтересів в цілому займає тривалий період часу, в якому актори часто не впевнені в своїх довгострокових інтересах.

По-друге, мобілізація груп для досягнення ринкових економічних інтересів стає складнішою, оскільки основа цих інтересів постійно змінюється. Вся класова структура перебудовується і незрозуміло, які наслідки реформи тимчасові, а які постійні. Через це існує певний час, перш ніж нові розколи набудуть сили політичного характеру [230].

По-третє, дуалістична соціальна структура, заснована на ринках, що розвиваються, і старих державних соціалістичних секторах. У всіх професійних групах будуть фрагменти, які у тій чи іншій мірі постраждали від реформ.

Фіксується тенденція, характерна для демократизації посткомуністичних режимів, де посттоталітаризм не має довготривалої сили, принаймні в Польщі. Однак будь-який фактор, який сприяє ослабленню горизонтальних зв'язків всередині суспільства та гальмування виникнення самоврядних форм соціальної організації означатиме, що громадянське суспільство почне процес демократизації на слабшому рівні і що процес його появи або повторної появи буде важчим. Якщо автономна організація особливо слабка до кінця старого режиму, то вони можуть знайти нових покровителів у державі, і це може загальмувати створення автономного громадянського суспільства.

У Польщі, як і в інших країнах, що пережили комуністичне минуле, високо цінувалися властивості, необхідні для виживання в умовах репресивної системи та економіки з дефіцитом: здатність до компромісів, хитрість. Відсутність сильних асоціативних зв'язків у Польщі компенсується глибокими та розгалуженими сімейними відносинами, переважно через кумівство. Відмінно від громадських об'єднань, до цих мереж не можна просто приєднатися – до них належать за правом народження. Слабкість деяких соціальних рухів у Польщі має унікальні причини. Зокрема, перевага однієї релігії та відсутність релігійної конкуренції обмежують розвиток громадських ініціатив у цій області, хоча Польща й вважається однією з найбільш релігійних країн в Європі. Можливо, зростаючі конфлікти між ієрархією та вірянами змінить цю ситуацію. Але в цьому випадку частка «зовнішнього чинника», тобто центральних медіа, у цій мобілізації була дуже значною.

Польща ж, по-перше, мала відносно високий рівень автономної організації за межами державного контролю з кінця 1970-х років. По-друге, деякі організації колишнього режиму почали адаптуватися до нового плюралізму середовища, втрачаючи монополію представництва під старою системою. Багато професійних організацій стали автономними та внутрішньо плюралістичними. Інші, такі як Польська селянська партія (PSL), здійснили перехід до конкурентної політичної партії, яка розширила свою підтримку серед селян після падіння комунізму. Інші організації, такі як попередні партійно-державні профспілки (OPZZ) зберегли виборчий округ і ефективно конкурували з «Солідарністю» та іншими профспілками, щоб представляти робітників [12].

Таким чином, побудова громадянського суспільства за західноєвропейським зразком стала можливою в Польщі лише після перетворень 1989 і 1990 років із запровадженням системних, соціальних, економічних і політичних реформ, що відкрилися зверху вниз, загальнодержавних реформ, які відкрили шлях до незалежного суспільства та демократичної держави [217].

Погоджуємось із класифікацією С. Лодзинського, який визначив чотири стратегії політичної діяльності національних меншин у польському суспільстві за будівництва демократичного устрою після 1989 р. Перша, органічна етнічна праця, означає діяльність, спрямовану на: утримання й розвиток культури через власний потенціал; еволюцію від популяризації фольклору по досягненню національної й організаційної зрілості; власну діяльність замість отримання допомоги держави. За оцінкою вченого, цей тип стратегії притаманний німецькій, вірменській, татарській, ромській, сілезькій, лемківській національностям [200].

Друга стратегія – громадянське трактування меншини, націлене здійснювати вплив на державу, за якої етнічні лідери адресують владі вимоги щодо забезпечення умов зі збереження, реалізації прав у рамках національного

та міжнародного законодавства, за принципами поваги і рівності. Характерна для німецької, української, білоруської, словацької національних меншин.

Третя – стратегія співробітництва й виходу назовні. Означає активне включення національної меншини у суспільне й політичне життя регіону і країни. Використовується не лише етнічними лідерами, а й представниками титульної нації. За змістом близька до політичної партисипації.

На завершення, четверта стратегія – буття «меншості у більшості». Сфокусована на збереженні незначних ознак ідентичності у середовищі з титульним етносом, які не викликають у останнього роздратування або негативного сприйняття. Уможливорює меншості користуватися усіма правами на рівні з більшістю. Є ефектом індивідуалізації етнічної самоідентифікації. Характерна в умовах політичних, суспільних змін. Домінує у світогляді білоруської національної меншини [200].

Створення національними меншинами власних організацій, без прив'язки до спеціалізації, є рефлексією не лише на відчуття меншості, а й у руслі розвитку публічної політики. Як пише польська дослідниця М. Будита-Будзиньська: «успішний процес інституалізації за ініціативи згори, під час зміни інституціоналізації системи – правової та адміністративної, має супроводжуватися інституалізацією знизу: суспільною мобілізацією і самоорганізацією» [299]. Беззаперечно, активність національних меншин зумовлюється не лише правовим або політичним полем, а й ініціативою від самої меншості, здатністю діяти організовано. Незалежно від сфери розгортання, ключовою категорією, на погляд автора, щодо функціонування меншості у міжнаціональних відносинах, є «процес організації». Політичну партисипацію або діяльність, як з точки зору інституціоналізму так і політичної активності, можливо реалізувати за допомогою індивідуальних та колективних об'єктів. Рівно як і репрезентативних суб'єктів, згуртованих з метою представляти інтереси окремих груп індивідів. Отож, через процес організації утворюються інститути громадянського суспільства.

Ідея громадянського суспільства пов'язана з незалежністю громадян від усіх форм деспотизму, з тим, що вони є автономними, цілком незалежними суб'єктами суспільного життя. Основною рисою громадянського суспільства у Польщі є усвідомлення його членами потреб громади та бажання їх задовольняти. Тому вся діяльність громадянського суспільства відноситься до надприватної сфери, незалежної від офіційної діяльності держави. Сучасній демократичній правовій державі потрібне сильне громадянське суспільство, а для існування такого суспільства необхідно створити мости, що з'єднують інститути демократичного суспільства з адміністрацією. Однак слід наголосити, що реформи початку 1990-х років у Польщі лише відкрили шлях до становлення сучасного громадянського суспільства, адже останнє не може контролюватися зверху державою, а відбувається незалежно від формальних державних інституцій, і лише держава може створити правові умови, а не перешкоджати самоорганізації суспільства.

Дослідження 1992 року (проведене в Зелено-Гурському та Познанському воєводствах) показало, що відсоток людей, які належали до будь-яких асоціацій (особливо профспілок), був значно нижчим у III Республіці Польщі, ніж у Народній Республіці Польща. Питання в цьому дослідженні були сформульовані за зразком британського дослідження, що дало змогу порівняти обидва ці очевидно різні суспільства. Згідно з цими дослідженнями, у 1992 році аж 63% мешканців Великопольщі та Любуцини не належали до жодної організації, тоді як британські дослідження показали, що лише 27% британців нікуди не входили. 20% британців належали до трьох або більше асоціацій, але лише 1% поляків, які проживали у двох досліджуваних воєводствах повторювали такий досвід. Відсоток людей, які заявляють про членство в організації або певну форму діяльності організації, зменшився протягом десятиліття. Якщо в 1990 році лише 55% респондентів заявляли, що вони нікуди не належать, то в 1999 році таких людей було 75%. Також зріс відсоток людей, які не займалися жодною громадською діяльністю, не обов'язково формальною, з 66 до 86% [284].

Найбільшу втрату членів зафіксували профспілки – від 21 до 17%, але все ж вони залишалися найбільш «масовою» формою об'єднання. Звіти найбільшого польського опитування показують, що громадська активність охопила лише близько 16 відсотків поляків і не змінилася за останнє десятиліття. Згідно з першим звітом із серії «Соціальна діагностика 2003» [277], лише 12,3% респондентів визнали, що вони є членами якоїсь «організації, асоціації, партії, комітету, ради, спілки чи релігійної групи», тоді як 10,3% заявили, що належать лише до якоїсь однієї організації, 1,6% – що належать до двох і 0,4% – до трьох і більше, у 2013 році про це заявили 10,3%, 2,5% та 0,9% відповідно. Неважко передбачити, що коефіцієнт асоціації був різним у різних соціальних категоріях.

Найбільшою відмінністю була його освіта. Серед осіб з вищою освітою у 2003 році 25% належали до якоїсь організації, а серед осіб з початковою освітою – лише 7,5% (у 2013 році відповідно 15,7% та 4,7%). Заможні організовувалися частіше за бідних, чоловіки частіше за жінок, люди середнього та літнього віку частіше за молодь, жителі міст частіше за мешканців міст і сіл. Мешканці регіонів із громадянськими традиціями (колишня Галичина, Велика Польща, Шльонск Опольський) спілкуються частіше, ніж мешканці західних територій [35, с. 55].

В Опольському воєводстві (15,7%) відсоток асоційованих осіб у 2003 р. був майже вдвічі вищий, ніж у Західнопоморському (8,2%). У 2013 році найчастіше асоціювалися працівники місцевого самоврядування (27,2%), а найменше – безробітні (6,1%) та інші економічно неактивні (9,6%). У 2013 році серед осіб, які належали до об'єднань (13,1%), відносно найбільше людей задекларували належність до релігійної організації (23,9%), спортивного клубу (15,3%), групи за інтересами (13,7%), професійної організації (11,7%), громадської організації (9,5%), батьківського комітету (8,1%), організації допомоги (7,8%), комітету мешканців (6,7%) та професійної або торгової організації (6,5%), менше до організацій з поширення знань (4,9%), політичні партії (3,2%), екологічні організації (2,9%), органи місцевого самоврядування

(2,7%), організації самопомоги (1,8%), а найменше – споживчі організації (0,4%). 22% тих, хто був членом будь-якої асоціації, належали до інших, ніж перераховані [114].

Участь у суспільному житті пов'язана з вірою в те, що людина має хоч якийсь вплив на хід подій. Цю тему, у свою чергу, регулярно досліджував CBOS. Він демонструє зростаюче відчуття впливу, насамперед на долю своєї місцевої громади. Це, мабуть, найбільш «оптимістичний» показник розвитку громадянського суспільства. Відсоток респондентів, які заявили про таке почуття, зріс з 16% у 1992 році до 52% у 2010 році. Відтоді він зменшується. Відчуття впливу громадян на справи в країні зросло значно менше: з 7% у 1992 році до 36% у 2010 році. І в цьому випадку цей рік виявився переломним, ще більш вираженим, адже у 2013 році цей відсоток знизився, порівняно з рекордним 2010 роком майже вдвічі [114; 117].

Згідно з дослідженням, проведеним CBOS, люди, які належать до певних організацій, краще освічені, багатші та молодші, частіше мають відчуття впливу на справи країни, але, зрозуміло, менше на справи своїх місцевих громад. Водночас переважна більшість поляків хоче, щоб ними «добре керували» (79% у 2001 р., 78% у 2009 р.), а не «брали участь в управлінні» (16% і 17% відповідно) [117].

Можемо констатувати, що в умовах відсутності критичних викликів для національної безпеки, а також життя і здоров'я населення, вплив громадян на хід подій стає все більш ілюзорним. Ймовірно, важливі й інші процеси, наприклад комерціалізація, яка перетворює громадян на споживачів, або медіалізація політики, яка обмежує альтернативи програмного вибору на користь вибору створених особистостей і гасел. Результатом цих процесів є відхід громадян від публічної сфери, у тому числі зменшення участі у виборах.

Що стосується сучасного контексту польсько-українських відносин та російсько-української війни, то згідно з дослідженням, проведеним CBOS у 2023 році, 76% поляків вважають, що війна в Україні загрожує їхній безпеці, 17% дотримуються протилежної думки; за словами 83% респондентів, Польща

повинна приймати українських біженців із теренів, охоплених конфліктом, на думку 11% анкетованих поляків Польща не повинна цього робити. На запитання, чи має Україна стати членом НАТО в майбутньому, 53% відповіли, що «так, якнайшвидше» (на п'ять відсотків менше порівняно з березнем 2022 року), 31% відповів «так, але поспішати не варто». На думку 5% опитаних, Україна не повинна стати членом НАТО. Поляків теж запитали, чи варто Польщі приймати українських біженців з територій, охоплених конфліктом. 83% відповіли позитивно (зростання на два відсотки порівняно з лютневим опитуванням). CBOS зазначив, що цей відсоток залишається відносно стабільним з червня 2022 року і залишається близьким до 80 % [117].

Слід підкреслити, що ключову роль у розвитку ефективного громадянського суспільства відіграє участь неурядових організацій у процесі формування політичних рішень. Аналізуючи розвиток громадянського суспільства в Польщі, можна зробити висновок, що серед різноманітних форм участі неурядових організацій у державному управлінні, саме наступні показали свою ефективність:

- вплив аналітичних центрів неурядових організацій на формування та утвердження рішень влади;
- залучення до забезпечення демократичності, прозорості та чесності виборчого процесу на всіх рівнях державної влади та місцевого самоврядування;
- участь у діяльності громадських рад та колегій, що діють при центральних органах влади;
- здійснення громадського контролю.

Таким чином, ми бачимо позитивний рух від особистісних цінностей до цінностей, які спрямовані на благо всього суспільства, оскільки серед цінностей, асоційованих з майбутнім, половина відноситься до життя суспільства в цілому, політичної системи та управлінського режиму в країні. Більше того, частина цінностей має бути досягнута завдяки спільним зусиллям

усіх членів громадянського суспільства, що свідчить про тенденцію до зростання громадської самоорганізації в Польщі.

Право на створення ІГС у формі національних громадських об'єднань у Польщі гарантовано усім громадянам. Передбачено свободу зборів, асоціації, вираження, думки, совісті, релігії (ст. 53, 54, 57, 59 Конституції). У законі «Про Асоціації» (1989 р.): свобода зборів для осіб від національних меншин [309].

За даними Сьомого звіту РП (2020 р.) [299], на території Польщі налічується активних інститутів громадянського суспільства національних меншин: німецької – 35; білоруської – 13; єврейської – 7; української – 6; по 4 від литовської, вірменської, російської; словацької – 2; чеської – 1. З акцентом: співробітництво з представником воєводи у справах національних і етнічних меншин; участь у засіданнях Спільної комісії уряду і національних та етнічних меншин.

За етнічною ознакою найбільшу активність національних меншин з представником воєводи фіксуємо за: українською, єврейською національною меншиною в Люблінському воєводстві; словацькою – Малопольському; німецькою – Опольському; російською – Підкарпатському; українською, білоруською, єврейською – Підляському; українською, німецькою – Вармінсько-Мазурському та Великопольському; вірменською, литовською, єврейською – Західнопоморському.

Формування медійного простору на основі положень ст. 35 Конституції Польщі (1997 р.), згідно з якою громадянам гарантовано право розвивати мову, створювати освітні й культурні установи, що також відображено у законі «Про польську мову» (1999 р.). Законом «Про радіо і телебачення» (1992 р.) визначено, що програми громадського радіо і телебачення мають брати до уваги потреби національних меншин (ст. 21). Ці підходи реалізуються регіональними відділеннями національних АТ «Польське Телебачення», АТ «Польське Радіо» [30, с. 30].

Отже, соціологічне дослідження серед громадян Польщі вказує на їхню значну соціальну пасивність, що свідчить про недостатню силу польського

громадянського суспільства. В першу чергу, необхідно звернути увагу на конституційні та юридичні аспекти. Історичним фактором є ліквідація соціальних комітетів «Солідарність», що фактично призвело до втрати ентузіазму серед їх активістів, більшість з яких не стали частиною новостворених політичних партій того періоду. Однією з ключових причин слабкості польського громадянського суспільства є стан місцевого самоврядування, яке за останні три десятиліття перетворилося на бюрократичну структуру, що в певній мірі віддалена від потреб громадян. Важливо розуміти, що ці дві незалежні інституції знаходяться у взаємозв'язку: слабкість однієї веде до слабкості іншої.

Важливо зазначити, що реформа місцевого самоврядування виступила як потужний стимул, який допоміг польському суспільству вийти з посткомуністичних реалій, де були глибоко вкорінені настрої пасивності та підкорення комуністичній системі. Водночас, за словами провідних польських науковців, зазначена реформа не отримала подальшого розвитку. Без її продовження місцеве самоврядування не зможе слугувати тривалим стимулом для зміцнення громадянського суспільства [209].

Поділяючи позицію професора **Єжи Регульський**, висловлену у доповіді *«Місьцеве самоврядування і місцева демократія»*, слід наголосити, що конституційний принцип субсидіарності так і не був належним чином інституціоналізований у суспільній свідомості Польщі. Він залишається маргіналізованим як у програмних документах політичних партій, так і в практиці діяльності державних органів. Натомість у країні простежується посилення тенденцій до нехтування субсидіарністю та відновлення централізованих моделей управління, що спричиняє структурні дисбаланси, зайві конфлікти та поступове падіння рівня довіри громадян до влади. Визначальним чинником цього процесу є тиск центральної бюрократії, зацікавленої у втручанні в локальні справи з метою розширення власних повноважень, а також прагнення політичних еліт максимально зосередити регуляторні функції, зокрема й на місцевому рівні. Унаслідок цього автономія

органів місцевого самоврядування дедалі частіше обмежується як через законодавчі рішення, так і шляхом адміністративного впливу, що створює реальні ризики втрати їхньої інституційної незалежності та ставить під сумнів саму природу місцевого самоврядування. За таких умов існує загроза нівелювання здобутків, досягнутих громадами у процесі децентралізації.

Зазначені висновки не втратили своєї актуальності, оскільки відсутні системні зміни, які б дозволили переглянути або спростувати окреслений діагноз. Однією з ключових проблем функціонування місцевого самоврядування в Польщі залишається його політична залежність. Значною мірою воно перебуває у площині партійного впливу, адже саме політичні сили визначають управлінські процеси на рівні повітів і воєводств — двох надмісцевих рівнів влади — та істотно впливають на діяльність муніципалітетів.

На відміну від ситуації в Україні, у Польщі місцеве співробітництво, засноване на спільних інтересах, може бути орієнтоване на досягнення цілей, таких як розвиток технічної інфраструктури, організація клубів за інтересами, культурна співпраця, або задоволення потреб певної громади, наприклад, підтримка найменш захищених її членів. Такі форми соціальної самоорганізації мають величезне значення, адже вони сприяють інтеграції місцевих громад і формуванню надійної соціальної основи для місцевого самоврядування. Згідно з концепцією авторів реформи самоврядування, всі повноваження на базовому, муніципальному рівні були передані місцевим радам. Водночас, згідно з принципом субсидіарності, вони повинні були передати частину своїх повноважень підрозділам. Люди на найнижчому муніципальному рівні займаються соціальною роботою не заради кар'єри чи фінансової вигоди, а через своє ставлення до соціальної роботи та бажання працювати на користь своєї місцевості. Їх мотивує бажання впливати на рішення, які впливають на їхнє життя. Проте, необхідно забезпечити цим активістам на місцевому рівні хоча б мінімальне фінансування для адміністративної підтримки або

компенсацію витрат на проїзд, адже часто вони не можуть дозволити собі займатися громадською діяльністю.

Іншою значною проблемою є обмежене застосування принципу субсидіарності, який походить з католицького соціального вчення і був включений до законодавства ЄС. НУО, які прагнуть отримати статус неприбуткової організації, мають не лише виконати бюрократичні вимоги, пов'язані з цим статусом, а й опанувати великі витрати, пов'язані з необхідністю проходження зовнішнього аудиту. Певно, що такі правові та організаційні умови ускладнюють розвиток НУО в Польщі.

Таким чином, функції НУО в Польщі вийшли за рамки лише моніторингу та підтримки у розробці та реалізації політичних ініціатив. Значна кількість організацій з неурядового сектору набули фінансової незалежності та змогли розробляти та реалізовувати власні програми з певним рівнем самостійності від держави. Це призвело до напруження між виникаючими матеріальними потребами та законодавчою базою, призначеною для регулювання цих питань. З одного боку, НУО в Польщі почали вимагати законодавчих змін, що дозволять їм діяти з більшою незалежністю від держави.

Отже, суть ідеї громадянського суспільства в Польщі, основних принципів його формування, полягає у тому, що життя в демократичній державі, де актуальні проблеми вирішує більшість, об'єднана в політичні партії, не обов'язково має призводити до апатії та відчуження громадян від суспільного життя, а навпаки, мають існувати механізми розвитку громадянської позиції та соціальної самоорганізації, незалежні від дій політичного апарату сучасної держави. Навпаки, повинні бути створені механізми для розвитку громадянської активності та соціальної самоорганізації, які будуть незалежні від діяльності політичного апарату сучасної держави. Слід, однак, підкреслити, що сама концепція громадянського суспільства, яка вказує на місце і роль особистості в суспільстві, впливає із західної політичної думки та західних соціально-політичних реалій і не обов'язково має ранг універсального рішення. У Польщі, враховуючи її давню історію та традиції,

вона цілком застосовна і може бути реальною підмогою у реалізації громадських завдань.

Підсумовуючи зазначимо, що сучасне громадянське суспільство у Польщі характеризується низьким рівнем соціальної участі поляків. Всі політичні сили, що мають владу, підтримують ідею повного запровадження системи представницької демократії, але водночас вони неохоче надають можливість громадянам самостійно ухвалювати рішення, зазвичай обмежуючи їхні політичні права лише можливістю голосувати на виборах кожні чотири роки. У Польщі місцеве самоврядування в значній мірі належить до політичної сфери, адже політичні угруповання мають ключовий вплив на управління районами та воєводствами.

Висновки до Розділу 2

Формування громадянського суспільства в Україні має тривалу історію. Перші прояви громадського потенціалу можемо віднайти ще у Київській Русі. Проявом прямого народовладдя тоді були верві та віче, місцеві громади, які обрали самоврядність наріжним принципом власної діяльності. Важливою подією, що сприяла утвердженню громадянського духу можна вважати прийняття християнства. У середні віки українські громади стали для себе оплотом соціальних послуг, організувавши так звані групи самопомочі. Значним стимулом у подальшому розвитку громадянського суспільства на українських територіях стало утвердження магдебурзького права та козацького віче. У дев'ятнадцятому столітті, коли територія України була поділена між Польщею та Росією, під прикриттям благодійності почав зароджуватися рух за національне визволення. В епоху радянської влади держава жорстко регулювала участь громадян у соціальному житті та надання соціальних послуг, що в кінцевому підсумку сприяло виникненню партизанського руху за незалежність та національне самовизначення, який набрав обертів після 1960-х років.

Після того, як Україна відновила свою незалежність у 1991 році з'явилась низка проблемних питань, які уповільнюють зростання громадської участі та стримують активність інституцій громадянського суспільства у сфері захисту прав та інтересів громадян. Серед них: відсутність ефективної комунікації між виконавчою владою та громадськістю, проблеми з прозорістю, відкритістю та занадто велика бюрократія у роботі державних органів; недоліки в чинному законодавстві; нереалізовані механізми участі громадськості у розробці та впровадженні державної політики; податкове навантаження, яке не сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства; недостатнє фінансування цих інститутів; невикористаний потенціал інститутів громадянського суспільства у наданні соціальних послуг; низький рівень участі громадських організацій у розробці, обговоренні та прийнятті управлінських рішень; недостатнє інформування населення про діяльність організацій громадянського суспільства; значні розбіжності між формальною інституціоналізацією та фактичною активністю громадянського суспільства.

Ще однією тенденцією українського громадянського суспільства, яка може негативно позначитися на політичній модернізації, це – *лідер-орієнтована модель організацій третього сектору*. Ініціативи ідуть переважно від очільників організацій, з ними асоціюються провідні ідеї громадських об'єднань. Якщо лідер певної організації лишає обійману ним посаду, перестає бути рупором, стимулом та обличчям структури, її діяльність може поступово зійти нанівець, що пояснюється, насамперед, хибно обраним підходом до внутрішнього управління. Організацію громадянського суспільства має визначати команда, що дозволить змінити стиль внутрішньої комунікації з вертикального на горизонтальний, поліпшити іманентну культуру та ставлення суспільства загалом.

Тому ландшафт громадянського суспільства в Україні стає все складнішим, зростає залучення бізнесу, з'являються різні типи активізму (орієнтованого на громаду/молодь), а зовнішні донори потенційно можуть відігравати меншу роль. Цей розвиток узгоджується із загальною політичною

та економічною еволюцією України й набув динаміки у періоди значної суспільно-політичної нестабільності 2004, 2014 та надалі 2022 років.

У свою чергу інститути громадянського суспільства в Республіці Польща сформувалися як реакція на виклики, пов'язані з прозорістю та політичною відповідальністю у процесах ухвалення рішень. Наявність незалежної сторони з унікальними інтересами, які відрізняються від державних, могла забезпечити необхідний рівень довіри. У цьому контексті з'явився так званий «попит першого покоління» у взаємодії між державою та недержавним сектором, який був частково задоволений через інституціоналізацію діяльності організацій третього сектору на державному рівні та розширення їх цілей, функцій та видів діяльності. Зазначені обставини стимулювали кількісний і якісний розвиток інститутів громадянського суспільства у Польщі.

У результаті дослідження взаємодії громадських організацій та їх представників на рівні органів місцевої і центральної влади, її змістовності й предметності можна стверджувати про ефективне залучення ІГС до побудованої у Польщі сфери публічної політики. Система, на основі законодавства та інституціональних механізмів, дає змогу інститутам громадянського суспільства брати участь у процесах прийняття рішень та формулювання публічної політики.

Загалом можна стверджувати, що в Польщі громадяни досить глибоко залучені до процесів вироблення та реалізації державної політики, що забезпечується через функціонування багаторівневих, складних і різноманітних механізмів взаємодії між органами влади, громадянами та інституціями громадянського суспільства. Участь польських громадян у суспільно-політичному житті ґрунтується на наявності гарантій захисту та підтримки громадянського суспільства, зокрема через правове забезпечення його діяльності. Це передбачає юридичний захист з боку держави в межах нормативно закріплених основоположних прав і свобод, необхідних для функціонування громадськості, таких як свобода об'єднань, мирних зібрань, вираження поглядів і право діяти без неправомірного втручання держави.

Важливим елементом також є практична діяльність органів державної влади, яка у взаємодії з громадянським суспільством має базуватися на дотриманні законності та повазі до правових норм.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

3.1. Спільні та відмінні тенденції розвитку громадянських суспільств в Україні та Республіці Польща

Досвід країн Європи показує, що політичний та інституційний ландшафт відіграє ключову роль у розвитку громадянського суспільства. Він формує унікальні умови, які сприяють створенню правил, важливих для ефективності та результативності громадянського сектору. Однак, необхідно визнати, що без ініціатив, нормативної підтримки та контролю з боку держави, громадянське суспільство не зможе повноцінно задовольнити потреби населення. Водночас, особливо для країн, що перебувають у перехідному періоді, таких як Україна, важливим є розуміння, що державні ініціативи мають бути тимчасовими. Це необхідно для того, щоб в короткі терміни адаптувати нормативно-правову базу до європейських стандартів, які є найбільш ефективними для розвитку громадянського суспільства [100].

Втілення ідеалів громадянського суспільства перетворилося на ключову мету соціальної стратегії Європейського Союзу та країн, що входять до нього. Сучасна демократична держава включає у себе специфічну схему взаємодій між державою та суспільством, засновану на вірі в існування чітких меж державного втручання у сферу особистих прав та основоположних свобод громадян. Також ця схема визначає збалансоване співвідношення між потребами групи та інтересами суспільства в цілому.

У сучасних умовах громадянське суспільство підтримує свою незалежність від урядових структур та прагне знайти ідеальний баланс між державним контролем і приватним життям, надаючи собі автономію від центральної влади та забезпечуючи певний рівень самостійності для різних груп населення. Важливими характеристиками, що визначають громадянське суспільство, є невтручання держави в діяльність інституцій, незалежних від

політичної влади, здатність суспільства до самоорганізації та створення умов для вираження суспільних інтересів.

Відповідно у контексті досліджуваної проблематики поняття громадянство означає специфічний світогляд і устрій громадянського суспільства, похідні від участі індивідів у його колективному самоусвідомленні. Результатом громадянства є прив'язаність до всього суспільства, що виявляється в рішеннях і діях, спрямованих на захист і примноження добра всієї спільноти. Громадянство – це прийняття зобов'язання діяти (принаймні певною мірою) для загального блага, коли приймаються рішення щодо суперечливих інтересів чи ідеалів. Воно вимагає врахування наслідків окремих дій для загального блага чи суспільства в цілому [13, с. 208].

Суспільство, в якому частка громадянського елемента відносно велика, визнають таким, у якому сильне громадянське суспільство. Громадянський компонент суспільства – це та структура або «мережа» інституцій, діяльності та спільних вірувань, яка пов'язує індивідів, сукупності, групи та інституції з центральними «представницькими» інституціями, а отже, із суспільством у цілому та один з одним.

Громадянське суспільство зазвичай асоціюється з демократією як формою правління. Її члени, виявляючи високий ступінь самоорганізації, об'єднуються в незалежні від державних установ організації та асоціації для реалізації різноманітних соціальних цілей, для артикуляції різноманітних групових інтересів, спілкування між окремими групами та між цими групами та державними установами. Тому сутність громадянського суспільства полягає в активній участі громадян у суспільному житті. Громадянське суспільство зберігає певний ступінь автономії від держави, тоді як мета держави полягає в підтримці діяльності неурядових організацій, оскільки їх діяльність доповнює державні інституції. Така стихійна самоорганізація громадян, автономних від державних інституцій, суперечить принципам функціонування недемократичної держави, особливо тоталітарної [147].

Слід зазначити, що функціонування інститутів громадянського суспільства може відбуватися як в умовах обмеженої демократії, так і за відсутності демократії. У країнах, де політична система суперечить волі більшості громадян, існує суперництво між суспільством і владою. Влада в недемократичній державі намагається контролювати всю громадську діяльність і поставити її функціонування в залежність від повного підпорядкування владі, але в реальних умовах вона повинна погоджуватися на автономне функціонування частини з них. Прикладом у Польщі може бути функціонування Товариства «Патронат», організації, яка опікувалася в'язнями під час німецької окупації під час Другої світової війни, або Центральна рада опіки, яка продовжила цю діяльність після розпуску «Патронату» в 1941 році [172].

Точний діагноз специфіки функціонування громадянського суспільства в Польщі подав Адам Подгорецький: «Громадянське суспільство в Польщі означало щось інше, ніж у західних країнах. На заході воно діяло паралельно з державою. Вона доповнювала свої можливості або здійснювала дії, на які держава не була придатна... держава і суспільство не тільки толерували одне одного, поважаючи взаємно визначені межі своєї діяльності, а й підтримували одне одного. У Польщі вони жили в стані взаємної ворожнечі» [185].

Після відновлення Україною незалежності, Конституція України та ряд законів, зокрема «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р., «Про благодійні організації» від 16.09.1997 р., «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07.10.1997 р., та «Про молодіжні та громадські дитячі організації» від 01.12.1998 р., стали основою для розвитку політичної, громадської активності та творчої ініціативи громадян, але цього виявилось недостатньо для повноцінного розвитку громадянського суспільства.

З огляду на те, що в основному українське законодавство було сформовано у 90-х роках, з часом воно стало застарілим і потребувало оновлення для ефективнішого регулювання взаємодії держави та організацій громадянського суспільства. В результаті спільних зусиль органів державної

влади були створені передумови для розробки комплексного підходу до державної політики у цій сфері. Зокрема, Кабінет Міністрів України 21.11.2007 р. схвалив «Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (розпорядження № 1035-р), а 03.11.2010 р. видав постанову № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», що встановило порядок консультацій з громадськістю. Ці ініціативи отримали подальший розвиток у Законі України «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI від 13.01.2011 р.

Однак, спроби зблизити громадян з можливостями впливу на регіональні програми розвитку, особливо на місцевому рівні, зіткнулися з низкою перепон. З одного боку, це слабка довіра до механізму консультацій з громадськістю, нерівномірне врахування пропозицій громадськості, формальний підхід до застосування консультаційних процедур та їх непрозорість, а з іншого – відсутність досвіду та експертів у громадському секторі та недовіра до громадських організацій з боку населення.

Тому можемо констатувати, що для створення спільних цінностей та ідей у суспільстві критично важливим є процес політичної комунікації. Основною передумовою для цього процесу є присутність в суспільстві ідеологічного різноманіття. Суспільство повинно володіти такими якостями як толерантність та взаємна повага, для того, щоб політична комунікація була ефективною.

Багато залежить від традицій і політичної культури тієї чи іншої країни. Найнижчий рівень участі зафіксований у посткомуністичних країнах. Якщо порівняти членство в організаціях і явку виборців у цих країнах, може скластися враження, що громадянське суспільство функціонувало краще до трансформації. Такі висновки, очевидно, не виправдані, оскільки в комуністичних країнах членство в різних політичних організаціях, профспілках або навіть, як у Польщі, в Польському Червоному Хресті, принаймні, шанувалося. Так було і з виборами. Таким чином, однією з причин нижчої участі в цих країнах може бути пам'ять про цей примус і ставлення до

утримання від виборів і відсутності членства в громадських організаціях як до жесту «свободи».

Інша причина – різний тип політичної культури, що сформувався в них. Польське суспільство не пережило таких важливих етапів у розвитку громадянського суспільства, як Англійська чи Французька буржуазні революції чи західноєвропейські та американські контркультури. Нові, посткомуністичні громадянські суспільства могли прокинутися лише тоді, коли інтерес до участі в країнах «старої» Європи почав зменшуватися.

Варто зазначити, що загалом явка виборців у Польщі нижча, ніж у середньому по Європі, приблизно на 20% [235]. Про видиму суспільну апатію в Польщі свідчать не лише соціологічні дослідження та опитування, а й загальний досвід. Невеликий відсоток студентів бере участь у виборах до студентського самоврядування, студентські організації слабо розвинуті в університетах. Вибори до так званих допоміжних органів місцевого самоврядування у великих містах досягають однозначної явки. Демонстрації проти участі у війнах в Іраку та Афганістані, що збирали сотні тисяч мешканців у Парижі чи Мадриді, у Польщі мали щонайбільше кілька десятків учасників, як правило, вихідців з анархістського середовища, яке вважається крайнім. Подібно до ширшого руху пацифістів чи альтерглобалістів, у Польщі також практично немає руху споживачів. Цю сферу майже повністю заповнюють державні інституції, такі як омбудсмени споживачів.

З так званих нових суспільних рухів або, як для наших умов, екологічні організації та ЛГБТ-організації динамічно активні. Також додалися смоленський рух, персоніфікований передусім так званими захисниками хреста на Краківському передмісті, а пізніше через щомісячні демонстрації та клуби «Gazeta Polska»; відродженням націоналістичного руху, взаємопроникненням цього руху з фанатською спільнотою та новим змістом, який надають його лідери відзначенню національних ювілеїв, особливо Дня Незалежності. В обох випадках (смоленський рух, націоналістично-кібіковський рух), проте, ми маємо справу не з громадянським суспільством, яке самоорганізується для

вирішення певних проблем, а, з минулим – орієнтований повстанський «народний прапор».

Подібного характеру мають і деякі колективні заходи, які координує Радіо Марія. Ще більше людей у Польщі можна мобілізувати вийти на вулиці під національним гаслом «Бог, Честь, Батьківщина», ніж під громадянським *Liberté, Egalité, Fraternité* чи контркультурою «Заборонено забороняти». По-третє, є нові явища, пов'язані з можливостями швидкої мобілізації зацікавлених сторін через сайти соціальних мереж. Найвідоміші приклади – контрдемонстрація «Акція Krzyż» у Краківському передмісті та кількадевні демонстрації проти АСТА. Останній випадок особливо цікавий, оскільки саме польська молодь була піонером цих протестів у Європі. Ці демонстрації викликали гучний резонанс і породили багато надій. Вони сприймалися як початок формування нової форми суспільного руху – «мережевого покоління» [274].

Через роки після цих подій, слід визнати, що це була поспішна оцінка. Проте, безперечно, Інтернет та соціальні мережі робить таку форму участі громадськості, якою є підписання петицій, неймовірно легкою. Наразі існують спеціалізовані портали, що дозволяють створювати та підписувати петиції, найпопулярнішими з яких є www.petycje.pl та www.petycjeonline.com/. Ці петиції стосуються різних сфер. Від суперечливих громадських питань до підтримки місцевих інвестицій, до вимог продовження популярних серіалів чи організації концертів зірок популярної музики. Численність цих петицій призводить до знецінення їх як громадянського акту, про що свідчить також той факт, що мало хто з них зустрічає будь-яку реакцію з боку адресатів.

Інтернет пропонує величезні можливості, унікальні в історії людства, для встановлення контактів, обміну думками, публічних виступів через блоги та участі у форумах тощо. Можна припустити, що тематичні, проблемні, хобі чи політичні портали також є формами «об'єднання», але дуже рухливими і небов'язковими, радше дискусійними, ніж плідними. Глибокий поділ

польських символічних і політичних еліт сприяє певним формам соціальної мобілізації, пов'язаним безпосередньо зі сферою політики та ідеології.

Існує багато організацій та асоціацій, які займаються як традиційними, так і новими громадськими сферами, часто такими ж, як і в країнах із сильними громадянськими традиціями. Проблема полягає в тому, що, на відміну від цих суспільств, вони суто кадрові та погано вкорінені соціально. Тому в опитуваннях вони непомітні. Проте завдяки медіа вони мають значний вплив на суспільне життя. Членство в асоціаціях та інші форми громадської діяльності, такі як підписання петицій, публічні виступи, участь у демонстраціях, ще не є елементом польської політичної культури. Певну надію може давати те, що молодь має більше відчуття впливу на дійсність, а його відсутність є однією з перешкод для розвитку громадянського суспільства. Громадську активність можуть сприяти соціальні мережі.

Неоліберальний наратив та пропаганда економічного індивідуалізму, які можна простежити у політичному дискурсі починаючи із 1989 року, ідея громадянського суспільства, яку розробили на Першому з'їзді НСЗЗ «Солідарність» у концепції Самоврядної Республіки, а також у викладеннях Яцека Куроня та Стефана Братковського і в діяльності Громадянських комітетів, швидко зникла з публічного обговорення [248].

Низові громадські ініціативи, які виникли на початку трансформації (такі як місцеві громадські рухи, місцеві медіа, освітні асоціації тощо), дуже часто програвали державі чи ринку. Вони стали партійними, бюрократизованими чи комерціалізованими.

Пьотр Глінський так охарактеризував вплив громадянського суспільства на функціонування польської держави: «громадянське суспільство, активне, відкрите, демократичне, солідарне, вільне та водночас відповідальне, є нелегкою структурою для формування, фактично обертається десь на орбіті меж утопії, але це також єдиний розумний вихід із дилем функціонування сучасних суспільств. Лише такий партнер здатний контролювати потужні структури політичної та економічної влади та пом'якшувати наслідки

різноманітних внутрішніх напружень у суспільстві. Тільки він може вивільнити соціальні резерви та громадянську енергію навіть у ситуаціях, здавалося б, безвихідних соціальних і культурних криз» [209].

Аналізуючи Конституцію від 2 квітня 1997 р., Павел Сарнецький зазначає, що відповідно до неї Конституція пояснює і наближає націю як образ «громадянського суспільства» [217]. Автор розрізняє неформальні та формалізовані сутності серед різноманітних сутностей, що входять до персонального обсягу терміну «нація». До перших належать такі як: «віруючі в Бога», «соціальні партнери», «сім'ї», «працюючі», «національні меншини», «мешканці основних територіальних одиниць» тощо. До формалізованих суб'єктів належать «виборці», «політичні партії», «профспілки», «асоціації», «громадські рухи», «добровільні об'єднання», «фонди та інші організації» [217]. Тут варто підкреслити, що громадянське суспільство не можна віднести переважно до неурядових організацій, хоча на них увага у прийнятих стратегіях акцентується найбільше.

П. Глінський, представляючи сфери прояву громадянського суспільства, зазначає: «у сектор неурядових та громадських організацій, також відомий як третій сектор або сектор неурядових організацій, у місцеві громади більш-менш громадської природи, у альтернативні, менш формалізовані громадські спільноти, у різноманітні соціальні рухи, у молодіжні субкультури, у індивідуальне ставлення, поведінка та громадянські зв'язки, а також соціальні мережі довіри» [278]. Розвиток громадянського суспільства в Польщі в період системної трансформації був дуже важким. Важливе значення набула поява системних блоkad для його розвитку.

Казімеж Сова звернув увагу на ще одну, надзвичайно важливу блокаду функціонування громадянського суспільства. Це надмірно розвинена бюрократія, яка постійно зміцнюється: «всюдисущість чиновників і регламентів руйнує самостійність суспільства і змушує громадян підсвідомо вірити, що без офіційних бланків, штампів і офіційних підписів насправді нічого не можна зробити... Зростання бюрократії також пов'язане з іншим, не менш

небезпечним для громадянського суспільства явищем, т.зв. юридизацією суспільного життя, тобто збільшення кількості застосовуваних правових та адміністративних положень, що супроводжується зростанням ролі юристів і різних експертів у суспільних діях. Це відлякує людей від дій і загрожує паралізувати соціальну активність» [174].

Ендогенні блокування є продуктом самого громадянського суспільства і стосуються внутрішніх відносин між різними категоріями цього суспільства. Щоб побачити їхню природу, наведемо кілька прикладів таких блокувань. До них належать очікування соціальної безпеки та вимогливе ставлення до держави, вимога функціонування соціальної держави. Іншою блокадою є тенденція до негативної інтеграції, притаманна польському менталітету та суспільним звичаям: інтеграція проти чогось чи когось, а не позитивна інтеграція: заради цього. Важливим елементом ендогенних блокад є збереження місцевих громад від місцевих лідерів: вони швидко переходять до вищих адміністративних чи партійних структур, не залишаючи наступників. У більш загальному плані діяльність на місцевому рівні зазвичай розглядається як плацдарм для ширшої кар'єри, а не як свідомо органічна робота, яка продовжується в довгостроковій перспективі на благо певної місцевої громади.

На відміну від України, у Польщі інститут громадського обговорення є інструментом прямої демократії, а його проведення полягає у наданні можливості членам громади висловити свою думку з приводу винесеного питання. Таким чином створюються двосторонні відносини, що виникають з ініціативи органу державного управління. На відміну від референдуму, результати консультацій не є обов'язковими для органів державної влади. Прийнято нормативно-правові акти та урядові документи, які визначають державні стратегії зміцнення громадської самоорганізації. НУО не є суб'єктами сектору публічних фінансів у розумінні Закону про публічні фінанси та не працюють з метою отримання прибутку, юридичні особи чи організаційні підрозділи без статусу юридичної особи, яким окремий акт надає правоздатність, включаючи фонди та асоціації. Таким чином, визначення

неурядової організації є дуже широким, оскільки воно також включає профспілки та організації економічного чи професійного самоврядування. Цей акт відкрив широкі можливості для передачі коштів у рамках доручення громадських завдань неурядовим організаціям для виконання органами державної влади та місцевого самоврядування. Закон також окреслив принципи взаємодії між установчими органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями [50, с. 87].

Було створено Раду громадської діяльності як консультативно-дорадчий орган при міністрі соціального захисту. Його завдання включають, зокрема, надання допомоги та висловлення думок у разі виникнення спорів між органами державного управління та неурядовими організаціями чи суб'єктами. Першим урядовим документом, який обслуговував політику зміцнення громадянського суспільства, була «Стратегія підтримки розвитку громадянського суспільства», ухвалена Міністерством праці та соціальної політики у 2005 році, яка представила короткий діагноз громадянського суспільства в Польщі та встановила пріоритети для його еволюція. Цей документ став основою для розробки ще одного документа, що визначає методику реалізації Стратегії, який отримав назву Операційна програма громадянського суспільства [118].

З дискусією про функціонування громадянського суспільства тісно пов'язана дискусія про сучасну форму демократії, проблему представницької демократії та демократії участі, а також пов'язане з цим поняття «доброї держави» [180]. Казімеж Фріске та Даріуш Залевський представляють погляд, згідно з яким «добра держава» є інклюзивною державою, якщо не насамперед такою, яка здатна залучати своїх громадян не лише до процесу демократичного відбору політичних еліт, а й до процесів підготовки та прийняття різноманітних рішень у важливих суспільних справах. Вони також вважають, що це докорінно змінює уявлення про демократичну державу та зміщує акцент із представницької демократії на демократію участі.

Під політичною діяльністю для побудови сильної демократії тут розуміється насамперед активність, що виявляється в пасивній та активній участі в політичному житті, діяльності в діючих політичних партіях і політичних організаціях, а також, певною мірою, в активності в діяльності органів місцевого самоврядування. Польські політичні партії все ще залишаються слабо вкоріненими в суспільному житті поляків. Проблеми заповнення виборчих списків та відсутність інтересу до пасивного виборчого законодавства з боку соціально значущих людей часто пов'язують із наслідками так званої негативної вибірковості в політичній діяльності центрального та національного рівня.

Найважливішим показником пасивної політичної активності залишається участь у виборах, тобто використання активного виборчого права. Явка виборців на президентських, парламентських і місцевих виборах з 1989 року показує, що Польща є явним аутсайдером рейтингу – тоді як середня явка для більшості країн у посткомуністичний період коливається навколо 60-70%, у Польщі вона становить 47,31% серед посткомуністичних країн. Явка виборців у країнах Західної Європи в середньому на понад 20% вища, ніж у Польщі [269].

Дослідження стабільності, включаючи стабільність електоральної поведінки та стабільність участі у виборах, є важливим не лише з наукових (академічних) причин. Знання того, чи участь у виборах є стабільною/нестабільною допомагає краще зрозуміти всю демократичну політику країни. Це особливо важливо в тих країнах, що демократизуються, де влада все ще крихка та неконсолідована. На жаль, участь у виборах Польщі є нестабільним і динамічним явищем. Беручи до уваги важливість стабільності для успіху демократичного проєкту, це важливий висновок, який вимагає від нас уважно вивчити особливості участі у виборах, у т.ч. помічати всі аспекти, а не обмежуватися розглядом лише відсоткового рівня явки.

Детальний *аналіз усіх факторів, які впливають на участь поляків у виборах*, показав, що:

- Польща є унікальною з точки зору участі у виборах – вона суттєво відрізняється від інших країн, у тому числі посткомуністичних;

- інституційна інфраструктура не пояснює феномену участі у виборах Польщі або пояснює його незначною мірою. Рівень участі у виборах, нижчий, ніж в інших посткомуністичних країнах, залежить від змінних, відмінних від інституційних;

- інституційні зміни, хоч вони і можуть мати обмежений вплив, можуть певною мірою підвищити рівень участі, і, ймовірно, не вирішать проблеми низької участі у Польщі;

- участь у виборах Польщі є нестабільною – багато громадян між виборами переходять від участі до утримання або навпаки;

- зміни рівня виборчої участі відбуваються насамперед через нестабільність польських виборців, а не через зміни у структурі електорату;

- участь у виборах Польщі тісно пов'язана із соціальною структурою – нерівна участь призводить до нерівного політичного представництва та нерівного політичного впливу;

- зміна рівня участі не завжди пов'язана зі зміною її характеру – на виборах 2023 р. підвищення рівня відвідуваності супроводжувалося посиленням її нерівномірного розподілу в соціальній структурі з усіма наслідками, що випливають з цього. Це дуже важливий висновок, особливо для реформаторів польської демократії (дилема: як збільшити явку, одночасно зменшуючи нерівність) [12; 198; 231].

Небажання брати участь у політичних організаціях і слабка громадянська активність у створенні представницької демократії збігаються з дуже критичним сприйняттям основних політичних інститутів. Опитування, які проводилися протягом усього періоду Третьої республіки, незмінно свідчать про низькі рейтинги уряду, Сейму та Сенату. Єдиним високооціненим вищим органом державної влади є Президент – аналітики суспільних настроїв пов'язують ці позитивні оцінки з відсутністю тісного зв'язку Президента з поточною політикою. Описані вище явища є дисфункціональними щодо ідеї

аполітичної державної служби та дисфункціональними щодо реалізації стратегії розвитку громадянського суспільства.

Що стосується України, існують певні перепони, які ускладнюють створення ефективної моделі взаємодії між громадянським суспільством та державою в Україні, а саме:

- 1) недостатня ефективність механізмів соціального партнерства;
- 2) пасивність громадян та їх віддаленість від державних процесів;
- 3) мовна та культурна розмаїтість населення, що перешкоджає створенню єдиних національних інституцій громадянського суспільства;
- 4) відсутність ефективних економічних реформ для підтримки економічно незалежного та стабільного громадянина;
- 5) нестача спільних цінностей та історичного досвіду;
- 6) брак державної фінансової підтримки для розвитку середнього класу, який є основою громадянського суспільства [66; 72; 132].

Крім того, на процес становлення громадянського суспільства та держави в Україні впливають об'єктивні труднощі, пов'язані з відсутністю відповідної політичної культури, традицій та неготовності державної влади та політичної еліти до сприяння цьому процесу.

Варто зазначити, що *кількість інститутів громадянського суспільства не є індикатором ефективності їх взаємодії з органами державної влади.* Причини зазначеного є наступне:

- 1) активний громадянин або група громадян можуть бути членами декількох інститутів громадянського суспільства одночасно;
- 2) існування «декларативних» інститутів, які були створені офіційно, але на практиці не функціонують (не досягають своїх цілей), наприклад: профспілки, створені роботодавцем, які нібито захищають права працівників; об'єднання громадян з привабливими назвами для створення певного іміджу, політичні партії з назвами, схожими на конкурентів, для відтягування частини електорату, тощо;

3) різниця у суспільній значущості результатів діяльності різних інститутів громадянського суспільства [44, с. 15-16].

Розвиток самоврядування у сфері місцевого управління є ключовим для посилення громадянської активності та формування громадянського суспільства. Місцеве самоврядування та громадянське суспільство є інституціями, які є автономними одна від одної, але залишаються в циклі зворотного зв'язку. Без належної системи інституційного самоврядування неможливе існування ефективного сучасного громадянського суспільства. Так само, без підкріплення місцевого самоврядування через взаємодію з інститутами громадянського суспільства, його ефективна робота є неможливою. Окрім цього, без застосування принципу субсидіарності, місцеве самоврядування не здатне адекватно виконувати свої соціальні обов'язки.

Відновлення польського локального самоуправління після довгої перерви, що тривала понад п'ятдесят років, та впровадження принципів самоуправління стало складним завданням. Нестача кваліфікованих працівників у структурах місцевого самоуправління стала серйозною перешкодою, а запал активістів, більшість з яких були пов'язані з громадськими комітетами «Солідарності» у перший термін, не завжди корелював з професійними навичками та професіоналізмом.

Представники епохи ПiС, які часто мали глибші знання у сферах права та управління, не завжди могли адаптуватися до нових політичних умов. Проте, перші два періоди місцевого самоуправління (1990-1998 роки) однозначно розглядаються як значний успіх, а муніципальна реформа вважається найвдалішою реформою Третьої Речі Посполитої [308, с. 25].

Заснування гмін та проведення загальних виборів до органів місцевого самоуправління стали ключовими факторами, що сприяли розвитку громадських ініціатив, дозволили представникам місцевої влади визначати напрямки розвитку своїх громад та сприяли глибоким змінам у суспільній думці. Згідно з принципом субсидіарності, який був прийнятий наступними урядами та закріплений у Конституції, більше завдань було делеговано

муніципалітетам. Цей загальновизнаний принцип децентралізації та самоуправління, що дозволяє вирішувати питання місцевого значення на місцевому рівні, також сприяв оптимізації використання коштів з державного бюджету для реалізації певних заходів. Однак, делегування повноважень муніципалітетам має сприяти більш ефективному застосуванню принципу субсидіарності. Потреба у реформі самоуправління виникла через розвиток форм прямої демократії та самоуправління, незалежних від інституційної системи місцевого самоуправління.

Локальні спільноти слугують основою для формування ідентичності особистості та визначення їхньої сфери активності. Взаємодія в межах цих спільнот може ґрунтуватися на географічній близькості, спільних інтересах або загальних цілях. Така місцева взаємодія може набувати форми інституціоналізації через органи місцевого самоврядування на найнижчому рівні, не обмежуючись при цьому діяльністю неурядових організацій. Організація місцевої співпраці через сільські ради в селах та ради житлових масивів чи районні ради в містах, що є ініціативою найнижчих органів місцевого самоврядування, демонструє принципи прямої демократії, що відіграє ключову роль у створенні основоположних соціальних зв'язків та сприяє розвитку громадянського суспільства.

Місцева співпраця, що ґрунтується на спільності інтересів, може бути зорієнтована як на реалізацію колективних завдань — розвиток технічної інфраструктури, організацію клубів за інтересами та мистецьких ініціатив, — так і на задоволення потреб окремих груп населення, зокрема шляхом підтримки найбільш соціально вразливих членів громади. Значення таких форм суспільної самоорганізації є надзвичайно вагомим, оскільки вони сприяють інтеграції місцевих спільнот і формуванню стійкої соціальної основи діяльності інститутів влади, передусім муніципального рівня. Відповідно до концепції реформи місцевого самоврядування, повноваження базового рівня були зосереджені в руках місцевих рад, які водночас, дотримуючись принципу субсидіарності, мають делегувати частину своїх функцій допоміжним

структурам. Участь громадян у соціальній роботі на найнижчому локальному рівні зазвичай зумовлена не прагненням кар'єрного зростання чи матеріальної вигоди, а особистою відповідальністю та бажанням працювати на благо власної громади. Основним стимулом такої діяльності виступає прагнення впливати на ухвалення рішень щодо розвитку рідного краю. Водночас постає потреба у забезпеченні місцевих активістів хоча б мінімальними фінансовими ресурсами для покриття адміністративних витрат або компенсації транспортних витрат, адже далеко не всі спроможні здійснювати громадську діяльність виключно за власний кошт.

Нині результатом є значний регрес у діяльності цих основних ланок місцевого самоврядування. Єдиними допоміжними органами в Польщі, які мають законну гарантію функціонування, є окружні ради у Варшаві. Єдиною обов'язковою дією є ухвалення районними радами резолюцій щодо висновків про районні доповнення до міського бюджету: такі ради навіть не мають можливості проводити будь-які фінансові перекази в рамках відведених бюджетних розділів. Міський голова Варшави передав деякі повноваження щодо ухвалення рішень міським головам районів – проте міський голова району залишається посадовою особою, яка підзвітна тільки міському голові, а районні ради мають лише право обирати чи звільняти міського голову. Це спричинило ослаблення цих ключових елементів місцевого самоврядування, які раніше мали певні повноваження в системі, створеній за допомогою двох попередніх актів про структуру столиці Варшави [31, с. 475].

Окреслена ситуація в місцевому самоврядуванні Варшави демонструє, що обмеження застосування принципу субсидіарності має лише негативний вплив на розвиток громадянського суспільства в рамках місцевих громадських ініціатив.

Формою зміцнення громадянського суспільства в місцевому вимірі є запровадження в статутах багатьох змін, слідом за Конституцією, інституту законодавчої ініціативи громадян [174]. Останніми роками серед нових методів залучення громадян до активної участі у житті суспільства з'явилася практика

партиципаторного бюджетування. Цей процес передбачає виділення частки міського бюджету (на початку невеликої), розподіл якої визначають мешканці громади через масштабні громадські обговорення. Залученість громадян до цієї ініціативи є настільки високою, що можна очікувати на перетворення бюджету участі в постійно діючий елемент системи місцевого самоврядування. Зазначене, без сумніву, сприяє збільшенню активності громадян та неурядових організацій, що в свою чергу веде до посилення громадянського суспільства. Такі та інші соціальні ініціативи відіграють ключову роль у зміцненні громадянського суспільства на локальному та національному рівнях [121, с. 56-57].

Інститут референдуму відіграє ключову роль у житті громадянського суспільства на різних рівнях, від маленьких місцевих громад до цілої країни, надаючи громадянам можливість самостійно ухвалювати рішення безпосередньо, а не через обраних на виборах представників, за власною ініціативою або за вимогою державних органів. Ця практика, яка є частиною польського конституційного права та законодавства про місцеве самоврядування, не знаходить широкого застосування в усій Європі [262]. Іноді виникають сумніви щодо самої сутності референдуму як механізму, що може суперечити основам представницької демократії. У зв'язку з тим, що польська правова та конституційна система не сприяє широкому впровадженню прямої демократії, існують значні обмеження для організації референдумів за ініціативою громадян, встановлені високі бар'єри для їх проведення.

На референдумі члени громади місцевого самоврядування вирішують питання, що стосуються їхньої громади, включаючи відставку керівництва одиниці, методи вирішення важливих питань або інші значущі соціальні, економічні чи культурні аспекти, які об'єднують громаду.

Теми для муніципального референдуму можуть охоплювати відставку мера (*wójt*) в Польщі, який є головним виконавчим органом муніципалітету, а також самооподаткування громадян для задоволення суспільних потреб, що входять до компетенції муніципальних органів. Референдум ініціюється

органом, що ухвалює рішення на даному рівні місцевого самоврядування, або за вимогою не менше 10% виборців у гміні чи повіті, або 5% виборців на воєводському рівні. Референдум вважається легітимним, якщо в ньому бере участь не менше 30% виборців, окрім референдуму про розпуск органу місцевого самоврядування, де участь має бути не менше $3/5$ від потрібної кількості виборців. Результати референдуму стають остаточними, якщо більше половини дійсних голосів віддано за одне з рішень, окрім муніципального референдуму про самооподаткування, де потрібно не менше $2/3$ дійсних голосів. Протягом багатьох років референдуми використовувалися нечасто і ще рідше призводили до реальних змін. Однак, останнім часом вони стають все більш популярними, особливо у питаннях відставки муніципальної влади.

Зазначене вказує на частковий занепад демократії в Польщі, адже справжня демократія вимагає активної участі громадян, які повинні бути здатні приймати обдумані, незалежні та відповідальні рішення. Прихильники референдуму як форми демократичного врядування вказують на такі переваги:

1. Політичні еліти часто уникають обговорення та прийняття рішень щодо ризикованих питань – референдум дозволяє це зробити.
2. Рішення, прийняті через референдум, ближчі до громадськості, ніж ті, що приймаються політичними елітами.
3. Рішення, ухвалені таким чином, є відкритими для громадськості, на відміну від закулісних переговорів.
4. Воля громадян виражена безпосередньо, без втручання політичних партій.
5. Референдуми залучають громадян до участі, запобігаючи апатії та відчуженню.
6. Громадськість ігнорує короткострокові інтереси політичних еліт.
7. Участь у референдумах сприяє іншим формам політичної активності [137].

Представлені доводи підкреслюють важливість цього демократичного інституту для розвитку та ефективної роботи громадянського суспільства.

Місцевий референдум слугує захисним механізмом, але його активація вимагає значних зусиль.

Ідеї про відмову громадянам у праві на референдум, а саме у можливості колективно вирішувати долю територіальної громади та оцінювати діяльність її керівництва частіше, ніж раз на чотири роки, могли б спричинити зростання політичної ізоляції. Влада повинна бути під суспільним наглядом та оцінкою. Обмеження цього нагляду лише через вибори може призвести до зловживань. Тому необхідні ефективні механізми контролю. Громади мають мати змогу визначати свої потреби, ставити цілі розвитку та постійно представляти їх органам влади, використовуючи інструменти контролю для забезпечення виконання своїх вимог.

Ініціатива про референдум, запропонована громадянами, мусить зібрати підтримку 500 000 громадян, а її проведення залежить від схвалення Сеймом. Таким чином, цей правовий механізм не зобов'язує державні органи проводити референдум за вимогою громадян, а лише надає можливість подати таку вимогу до Сейму Республіки Польща. Важливо згадати, що Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 року ввела громадянську законодавчу ініціативу (народну ініціативу) як елемент прямої демократії, дозволяючи визначеній законом кількості громадян (не менше 100 тис. осіб) з повними виборчими правами вносити законодавчі ініціативи.

Застосовні вимоги означають, що за останніми роками, за оцінкою Інституту громадянських справ, політичні партії та профспілки на практиці «привласнювали» законодавчу ініціативу, а подані громадянські проекти зазвичай не репрезентували належний законодавчий рівень. Думка професора Пьотра Узебло, що необхідно відповісти на запитання: чи чинні законодавчі положення дозволяють подавати проекти комітетами, які дійсно йдуть знизу? Це складна проблема для вирішення. Теоретично зібрати 100 тисяч підписів дуже просто для тих, хто має потрібні структури. Однак на практиці їх мають лише політичні партії чи, можливо, сильні громадські організації чи профспілки. За визначений законом тримісячний термін, призначений для

збору підписів, низова незалежна ініціатива не може зібрати необхідних 100 тисяч підписів [288].

Дослідження, проведене Інститутом громадянських справ у 2012 році, виявило, що з часу прийняття Закону про громадянську ініціативу у 1999 році, 105 комітетів ініціатив зібрали в сумі 4 580 000 підписів від поляків на підтримку законопроектів, які потім не були внесені до порядку денного. За інформацією, отриманою з офісу Сейму, тільки в 35 випадках було виконано всі формальні вимоги, і законопроекти були представлені для першого читання. З цих проектів 14 було відхилено, а 10 законопроектів було схвалено депутатами та вступило в сил [91].

Через труднощі у реалізації права законодавчої ініціативи групами громадян започатковано соціальну кампанію «Громадяни вирішують». Мета розробників кампанії – полегшити полякам подачу громадянських законопроектів. Серед найважливіших перешкод, на думку ініціаторів кампанії, необхідної для виправлення статуту, є надто короткий час для збору необхідної кількості підписів, надто велика кількість підписів, необхідних для того, щоб ініціатива була дійсною, а також забезпечення того, щоб Сейм розглянув громадянський проект у певний термін (бо не може бути так, щоб громадянські законопроекти роками «лежали» у парламентській «морозильній камері» чи потрапляли у парламентський «смітник» без розгляду).

Професори Анна Ритель-Варзоха, Пйотр Узієбло та Мануель Херрманн запропонували 14 ключових рекомендацій для внесення змін до законодавства, серед яких основними є:

1) виключення правила, яке передбачає припинення дії для громадянських законопроектів;

2) спрощення процедур у Сеймі, зокрема щодо вимог до комітету з законодавчих ініціатив про аналіз фінансових наслідків законопроектів;

3) надання комітету права вносити зміни до законопроекту або відкликати його до завершення другого читання;

4) обов'язкове проведення першого читання законопроекту на засіданні Сейму протягом трьох місяців після його подання Сенату або отримання рішення Верховного Суду, яке підтверджує достатню кількість підписів на підтримку законопроекту. У виняткових випадках, перше читання повинно відбутися не пізніше ніж через три місяці після першого засідання Сейму. Якщо законопроект було направлено до комітету Сеймом, його друге читання має відбутися протягом шести місяців з моменту направлення.

Згідно з дослідженням CBOS щодо залученості поляків до діяльності в громадських організаціях, близько 30% пов'язані з такою громадською діяльністю [94]. Це найвищий показник з 1998 року. Однак лише 20% поляків заявляють, що вони виконували соціальну роботу в минулому році. Сектор неурядових організацій ще перебуває у фазі формування та розвитку відповідних методів діяльності.

Загалом профспілки в Польщі численні, і в переговорах з урядом та організаціями роботодавців у рамках Тристоронньої комісії з соціально-економічних питань вони представлені трьома профспілковими штабами: Незалежною самоврядною профспілкою “Солідарність”, Національним Альянсом профспілок і Форумом профспілок. Наприкінці 2023 року, за даними Головного статистичного управління, у Польщі було зареєстровано 131 299 організацій і громадських товариств і 19 216 фондаций. З перелічених організацій та об'єднань 11 542 мають статус громадсько-корисних організацій, що дає право на отримання 1% належного державі податку з фізичних осіб. Це дуже суттєва допомога для громадських організацій, адже завдяки власним фінансовим ресурсам вони можуть досягати своїх статутних цілей.

Вони користуються допомогою волонтерів, але спектр їхньої діяльності значною мірою залежить від бюджету, який вони мають. Більшість коштів для неурядового сектору надходить із державних джерел (це 30% їхніх доходів, включаючи місцеве самоврядування та державні джерела). Окрім цих коштів, отриманих в обмін на виконання громадських завдань, до найважливіших надходжень неурядових організацій належать кошти, отримані від

господарської діяльності та оплачуваної статутної діяльності (близько 25%), пожертвування від фізичних осіб та компаній (близько 11%) та членські внески (близько 8%). Слід підкреслити, що держава, прагнучи зміцнити сектор неурядових організацій, ініціювала створення комітету соціального діалогу [117].

Відтак до *ключових функцій профспілкових організацій в Україні і Польщі* можемо віднести наступне:

- забезпечення стабільних робочих умов для найманих працівників (охорона праці, техніка безпеки тощо);
- розвиток та закріплення соціальної справедливості, економіки гуманного зразку;
- протекція прав та інтересів найманих робітників у трудових відносинах;
- здійснення контролю щодо нарахування заробітної плати відповідно до результатів праці;
- контроль своєчасної виплати грошових винагород, допомоги, компенсацій;
- розробка механізмів регулювання оплати праці в контексті інфляції й цінових коливань;
- забезпечення працівників роботою та вирішення проблеми безробіття;
- фахова підготовка персоналу;
- моніторинг належної тривалості відпусток, співвідношення робочого часу і відведеного на відпочинок;
- поширення соціального та медичного страхування найманих робітників [48].

Загалом, можемо говорити про чотири типи моделей соціального партнерства: контрактну, конфліктну, корпоративну й автономну, які виділяються на основі співвідношення таких показників, як тип профспілок, характер їхніх відносин з державою, особливості їхніх відносин з об'єднаннями підприємців. Кожна з цих моделей соціального партнерства вирізняється притаманними виключно їй плюсами та мінусами.

Так, контрактна модель характеризується нівелюванням партнерства професійних спілок та держави. Конфліктна модель, у свою чергу, посилює профспілкову конкуренцію, відтак, розпалює соціальні протистояння. Корпоративна модель приховує загрозу одержавлення профспілкових структур. Автономна мінімізує роль держави та, по суті, монополізує профспілкове представництво у зносинах із роботодавцями [162].

Воєводські комітети соціального діалогу нині діють у всіх воєводствах. Деякі великі міста зі статусом гмін також створили комітети соціального діалогу. З іншого боку, комітети юридично зобов'язані співпрацювати з громадськими організаціями. Установчий орган місцевого самоврядування (рада, парламент) зобов'язаний затвердити детальний порядок ознайомлення з недержавним сектором місцевих законодавчих актів у сферах статутної діяльності цих організацій. Принципи консультування мають бути включені до ухвали ради.

Існують різні класифікації недержавних організацій. Одна з них, заснована на концепції Роберта Патнама, поділяє їх на два основних типи: «Об'єднання зв'язуючого (концентруючого) типу – це організації, в яких вісь мобілізації проходить навколо певного групового інтересу (незалежно від його походження). Ці асоціації активізують уже існуючий зв'язок і перетворюють групу з потенційної категорії в реальну сутність, здатну діяти, підвищуючи моральний дух своїх членів і об'єднуючи групову організацію... З іншого боку, асоціації мостового типу – це організації, в яких груповий характер бази їх вербування, роль матеріальних і нематеріальних інтересів їхніх членів, соціально обмежений об'єкт спільних зусиль не зустрічаються настільки чітко. Їхній характер базується на зосередженні на універсалістських цінностях, з одного боку і, з іншого боку, про механізм вербування, що проходить між соціальними поділами» [209].

Перший тип організації включає, наприклад батьківські ради, освітні асоціації, сільські та міські ради, місцеве самоврядування різних рівнів, традиційні місцеві асоціації, добровільні пожежні дружини, релігійні та

парафіяльні асоціації, профспілки, організації самопомоги, асоціації спільної долі та інтересів (ветерани, пенсіонери). Серед асоціацій мостового типу є освітні асоціації, організації хобі, спортивні асоціації, політичні організації, благодійні організації, культурні організації, екологічні організації та всі організації, що працюють задля демократії та захисту прав людини. Практична діяльність неурядових організацій підтверджує корисність типології НУО, запропонованої Пьотром Глінським у 2006 році, який запропонував наступні стилі організації діяльності неурядових організацій:

1. Стиль третього сектора – характерний для організацій, пов'язаних з незалежним неурядовим сектором;
2. Стиль керівництва – визначається лідером, який домінує над усією організацією і визначає всю діяльність організації;
3. Ностальгічний пострадянський стиль – суворе звернення до звичаїв та менталітету часів ПНР;
4. «Навернений» стиль – характеризує організації часів ПНР, які в ході системної трансформації порвали з минулим і діють абсолютно по-новому;
5. Фантомний стиль – поширюється на організації, які потенційно існують, але які не виявляють ознак такого існування;
6. Стиль випромінювання громадянського анклаву – характеризується високою якістю громадянської участі, що розуміється насамперед як діяльність для загального блага та має чіткий вплив на навколишнє середовище;
7. Парapolітичний стиль – характеризує організації, які прагнуть брати активну участь і займати позиції в суспільному житті та публічному дискурсі;
8. Симбіотичний стиль – це стиль організацій, принципом діяльності яких є постійний зв'язок з іншою інституцією, що належить до уряду, місцевого самоврядування чи церковного сектора;
9. Діловий стиль – характеризує організації, метою яких є принесення матеріальних прибутків людям, пов'язаним з цією організацією;

10. Стиль спільноти – принцип, який організовує діяльність таких організацій, полягає у формуванні спільноти, побудові соціальних зв'язків навколо конкретних цінностей [217].

Зазвичай, стилі роботи НУО не зустрічаються у їх чистому вигляді: в одній і тій же організації можливе поєднання декількох стилів. Дана типологія підкреслює ключові аспекти діяльності НУО, які є досить уніфікованими. Усвідомлення їх справжньої природи може бути корисним, наприклад, для представників місцевої влади, які займаються співробітництвом із сектором неурядових організацій, особливо враховуючи соціологічний аналіз громадянських настроїв поляків, який приводить усіх авторів до спостереження соціальної пасивності громадян, а відтак і до спостереження слабкості польського громадянського суспільства.

Як історичну причину зазначеного спостереження можна назвати рішення про розпуск Громадських комітетів «Солідарності», що на практиці означало суспільне розтрачення ентузіазму їхніх активістів, які у своїй масі не приєдналися до нових політичних партій, що тоді створювалися. Однією з ключових причин, що послаблюють польське громадянське суспільство, є стан місцевого самоврядування, яке за останні роки перетворилося на бюрократичний апарат, віддалений від потреб громадян. Це підкреслює важливість взаємозв'язку між цими двома автономними інституціями: слабкість однієї неминуче веде до слабкості іншої. Точне спостереження Єжи Шацького про те, що «відчуження людей від традиційної політики, яке ми бачимо у багатьох країнах, відкриває шлях для розвитку громадянського суспільства», є надзвичайно актуальним [245]. Роберт Патнем вказував, що «демократичний уряд стає лише сильнішим, коли його оточує активне громадянське суспільство» [195], а Марцін Рахвал зазначив: «без міцного громадянського суспільства складно збудувати дієву демократію в Польщі» [220].

Ще одним аспектом, який впливає на інституційний контекст, є проблеми з законодавством, які продовжують ускладнювати діяльність НУО в Україні та Польщі. Це стосується їхнього податкового статусу та можливості надавати

послуги. Інші скарги включали відсутність прозорості у взаєминах з урядом, особливо щодо фінансування.

Процес тендерів для державно фінансованих проектів був широко критикований за непрозорість і обмежений доступ для більшості НУО. Це лише один з прикладів ширшої проблеми доступу до інформації, яка вважається публічною, але для якої законодавча підтримка недостатня. Проте, було висловлено кілька позитивних прикладів співпраці з владою, особливо на місцевому рівні, і жодна організація не планувала припиняти чи зменшувати свої контакти з урядовцями. Натомість, діалог з урядом та внесок НУО у політичний процес розглядалися як можливість для обох сторін працювати над удосконаленням існуючих механізмів та їх впровадженням.

Політичні та правові перепони також ускладнюють зусилля зовнішніх донорів, таких як ЄС, у розробці ефективних стратегій підтримки НУО в наших країнах. Слабкість багатьох українських НУО, частково обумовлена внутрішнім контекстом, обмежує їхні можливості скористатися підтримкою, яку пропонує Європейська Комісія. Незважаючи на інтенсифікацію діалогу між громадянським суспільством ЄС та України після Помаранчевої революції, це ще не призвело до значного покращення відносин. Частково це пов'язано з тим, що ЄС, намагаючись зміцнити громадянське суспільство, також прагне використовувати українські НУО для досягнення певних цілей. Така подвійна роль, яку ЄС відводить громадянському суспільству, є амбіційною та складною для реалізації в умовах, де існує багато політичних і правових перешкод для НУО [288, с. 275].

Деякі зовнішні спостерігачі скаржилися на політизацію НУО та їхнє уявлення про те, що жодна організація не є справді «незалежною». Всередині організацій це питання постало у вигляді необхідності вирішити, співпрацювати чи ні з тими чи іншими політичними силами. У той час як деякі ОГС тісно співпрацювали з певною партією чи блоком, інші явно вирішували залишатися нейтральними та відкритими до співпраці з усіма сторонами.

Отже, доцільно виокремити низку ключових політичних і культурних чинників, які визначають поступ громадянського суспільства в Україні та Польщі. Серед них особливе значення мають становлення соціального партнерства й діалогових практик, посилення ролі громадських організацій, зростання рівня політичної участі громадян, стабілізація соціальної структури та формування середнього класу, розвиток суспільної думки, запровадження нових форматів політичної активності, зокрема політичного перформансу, зміцнення соціально-політичної ідентичності населення, а також утвердження демократичної системи цінностей.

Таким чином, громадянське суспільство в Україні та Польщі формувалося в різних історичних і політичних умовах, пройшло відмінні етапи трансформації, має різну внутрішню структуру та неоднакові джерела розвитку, проте продовжує еволюціонувати. У Польщі визначальну роль у цьому процесі традиційно відігравали профспілковий рух і релігійні організації, тоді як в Україні ключовим чинником став антикомуністичний рух, що сприяв відновленню державної незалежності. Польща розпочала інституційний розвиток громадянського суспільства через інтенсивну взаємодію з Європейським Союзом, натомість Україна тривалий час не мала чітко сформульованої євроінтеграційної стратегії. У подальшому вимоги ЄС стимулювали Польщу приділяти більшу увагу становленню третього сектору, тоді як в Україні саме громадянське суспільство стало ключовим механізмом протидії авторитарним тенденціям. Події Революції Гідності, збройна агресія Російської Федерації, а також активний розвиток волонтерського руху й громадянської культури трансформували Україну в державу, де реальне громадянське суспільство виступає базовим чинником захисту прав і свобод. У Польщі подібної екзистенційної потреби не виникало, тому подальший поступ країни значною мірою пов'язаний із дотриманням правових норм, забезпеченням прозорості та іншими інституційними механізмами демократичного розвитку.

3.2. Роль громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Республіки Польща

Громадянське суспільство як в Україні, так і Польщі характеризується широким спектром і різноманітністю екосистеми, що складається з індивідів, спільнот та організацій. Інформаційно-комунікаційні технології розширюють можливості для влади, впливу та взаємодії через нові форми участі акторів, що сприяє збільшенню активності онлайн-громадянського суспільства та створенню мереж, які пересікають географічні, соціальні та фізичні бар'єри. Ці мережі забезпечують можливість для більшої кількості людей об'єднуватися та колективно відповідати на соціальні проблеми.

Експерти вважають, що час громадянського суспільства в наших країнах настав: сьогодні громадянське суспільство переживає період переходу на новий етап свого розвитку, який можна визначити як глобальний інформаційно-комунікаційний управлінський простір, де в центрі стоїть індивід, здатний швидко ухвалювати рішення щодо різноманітних проблем, які створюють виклики сучасного світу [131].

Зауважимо, що громадянське суспільство демонструє різні ролі в усьому світі. У кожній країні окремий рівень розширення можливостей та участь відображається на рівні його громадянського здоров'я. Сьогодні популярності набуває тренд щодо необхідності просування демократії, належного управління та економічного процвітання, потреби в активізації громадянського суспільства. Енергійне громадянське суспільство є одним із проявів сильної демократії.

Проте все частіше ми спостерігаємо появу тимчасових неформальних мереж, які використовують можливості Інтернет-простору, працюють на спільну справу, не маючи дуже конкретних загальних правил управління та поведінки, і легко розпускаються після того, як можливості мережі вичерпуються або коли досягнуті цілі, заради яких він створювався. У цих умовах може виникати бачення, що мережі – спонтанні, неформальні, гнучкі, динамічні, інтерактивні, горизонтально структуровані, інклюзивні – є сутністю

сучасного громадянського суспільства. Стимулом для їх створення часто є якесь спільне невдоволення або спільна соціальна чи політична причина. Поряд з національними існує також зростаюча кількість транснаціональних громадських рухів, які намагаються впливати на міжнародні урядові або корпоративні структури.

Інтернет дозволяє громадянам створювати міжнародні мережі без посередництва структур громадянського суспільства. З'являються онлайн-осередки протесту чи захисту прав, які деякі дослідники називають віртуальними громадськими організаціями. Як наприклад Міжнародна кампанія за заборону протипіхотних мін є неформальною глобальною мережею, яка працює в понад 70 країнах світу.

Усі описані форми роботи громадянських структур на міжнародній арені дають підстави говорити про появу так званого глобального громадянського суспільства. Його дослідженням присвячено низку масштабних проєктів. Одним із найбільш значущих є проєкт Центру вивчення глобального управління та Центру громадянського суспільства «Лондонської школи економіки». Таким чином концепція громадянського суспільства виходить на новий рівень і розширює поле своєї дії [250].

Державне управління міцнішає, коли йому сприяє активне громадянське суспільство. Громадянське суспільство надає індивідам шляхи для ефективної участі в діалозі та прийнятті рішень з питань, що становлять суспільний і колективний інтерес. Енергійне громадянське суспільство формує довговічність зв'язків між урядом, громадою та окремими особами, водночас створюючи довіру та впевненість серед них. Воно сприяє участі, соціальній відповідальності та громадянській позиції залучення, що веде до сильної демократії. Таке суспільство формує уважність серед членів громади та мобілізує їх для спільних інтересів. Внаслідок цих фактів громадянське суспільство може сприяти покращенню життя громади та зменшувати соціальну несправедливість. Громадянське суспільство може ефективно подолати розрив між громадянами і державою.

Водночас громадянське суспільство у наших країнах стикається й із численними викликами. Багато інституційних проблем перешкоджають його оптимальному функціонуванню. Тенденції у всьому світі показали, що активне громадянське суспільство забезпечує права людини та верховенство права у державі. Воно також діє як сторожовий пес і вимагає від усіх зацікавлених сторін відповідальності. Щоб забезпечити ці функції, громадянське суспільство має включати такі аспекти, як громадська участь, громадська діяльність, громадське об'єднання та співробітництво/партнерство.

Ключовим питанням щодо ефективності громадянського суспільства є вплив таких предикторів як громадянська активність, громадська участь та громадське співробітництво/партнерство. Громадянське суспільство є по суті зв'язковою частиною суспільства, яка наповнює розрив між державою та особистістю. Тому ефективно громадянське суспільство відіграє важливу роль у досягненні демократизації, належного врядування, верховенства права, екологічного регулювання, гендерної рівності, забезпечення трудових прав та скорочення бідності. Хоча сильне громадянське суспільство може бути не зовсім тим універсальним вирішенням суспільної проблеми, яку багато хто шукає, але воно може бути ключовим кроком у напрямку ефективного державного управління.

Індикаторами за якими можна вимірювати ефективність громадянського суспільства є: права людини, урядові комунікації, верховенство права, надання послуг і посередництво між громадянином і держава.

Тією чи іншою мірою організації громадянського суспільства як в Україні, так і Польщі залежать від держави, яка створює правову основу для їх функціонування, взаємодіючи в реалізації різних цілей, займається захистом основних прав громадян, без яких неможлива їхня самоорганізація. Подібним чином вони залежать і від соціально-економічних реалій, які впливають на всі сфери життя суспільства. Не можна сказати, що громадянське суспільство повністю автономне, як від держави та політики, так і від бізнесу та економіки.

З одного боку, існують різноманітні взаємовідносини між державою, партіями та неурядовими організаціями. Деякі партії представлені в парламенті і беруть участь у здійсненні державної влади. Держава фінансує та використовує власні кошти для різноманітних організацій громадянського суспільства. Партії створюють фонди, постійно взаємодіють і намагаються використати громадські організації, особливо профспілки, у своїх цілях. У періоди сильної політизації суспільства, ця політизація переноситься і на неурядові організації, з іншого боку, межа між неекономічною діяльністю та бізнесом теж не завжди чітка. Неурядові організації часто використовують своє становище та надані привілеї для здійснення прибуткової та самофінансової діяльності.

Медіа, приватні університети, культурні установи та ідеологічні апарати можуть служити ідеологічним цілям, але вони також можуть бути підпорядковані й інтересам бізнесу. Крім того, існують добровільні організації, такі як кооперативи, які іноді беруть участь як актори зі своїми власними інтересами або функціями у громадянському суспільстві. Це означає, що самобутність громадянського суспільства, економіки, є відносною, і, у свою чергу, ряд економічних організацій створені для досягнення комерційних цілей, займають проміжне місце між громадянським суспільством і ринком, й у тій чи іншій мірі, являють собою частину громадянського суспільства. Виходить, що громадянське суспільство буде корективом як держави, так і ринку з конкуруючими приватними власниками та встановлюватиме колективні (громадські), а не індивідуальні (приватні) цілі, реалізує цілий ряд функцій та є недержавним і неринковим [265, с. 271].

Для функціонування йому потрібна незалежність громадян, здатність впливати як на державу загалом, так і на економічну спроможність держави зокрема. Ця незалежність, у свою чергу, базується на ідеї певних прав, які не можуть бути порушені державою. Водночас, якщо в класичних ліберальних уявленнях ці права дозволяють забезпечувати «негативну свободу» (свободу «від»), то в ХХ ст. навпаки сприяють «позитивній свободі» (свободі «за»)

громадянства. Громадянське суспільство покладається на інших ініціативних громадян, а не на державу. Це передбачає добровільність та самостійність, нестандартність ідей, спонтанність та креативність суб'єктів громадянського суспільства [104].

Для розвитку громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Польщі надзвичайно важливим є наявність чітких правил та юридичних процедур для забезпечення узгодження думок громадян, які представляють профспілкові організації, а також представників роботодавців, виконавчих органів влади та місцевого самоврядування. Особливо протягом останніх років спостерігається значне покращення нормативно-правової бази, що сприяє розвитку громадянського суспільства в Україні та його наближенню до європейських стандартів. Зокрема, прийняття Закону України «Про громадські об'єднання» суттєво розширило можливості діяльності громадських організацій у сфері представництва інтересів громадян та закріпило принцип вільного поширення інформації. Унаслідок цього частка відмов у державній реєстрації зменшилася з приблизно 40 % до 5–10 %. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» значно спростив процедури створення й реєстрації благодійних структур. Набрання чинності Законами України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» дало змогу скасувати презумпцію недостовірності негативної інформації про особу, оптимізувати механізми отримання інформації, а також закріпити право громадян на відвідування пленарних засідань парламенту за спрощеною процедурою реєстрації.

Перелік інститутів громадянського суспільства визначено в Постанові Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Водночас слід наголосити, що постійні глобальні трансформації та міжнародні процеси сприяють появі нових організаційних форм громадянського суспільства. Зокрема, аналіз польського досвіду засвідчує поширеність соціальних кооперативів, діяльність яких ґрунтується на особистій участі їхніх членів і працівників.

Соціальні кооперативи надають послуги різним категоріям населення та виконують низку важливих функцій, серед яких: соціальна реінтеграція й адаптація членів і працівників кооперативу, зокрема через розвиток їхніх навичок і компетентностей; активне залучення до громадського життя; професійна реадаптація шляхом підтримки здатності самостійно працевлаштовуватися та зберігати конкурентоспроможність на ринку праці; організація соціальних, освітніх і культурних заходів; а також участь у здійсненні суспільно корисної діяльності в межах місцевих громад.

Засновниками соціальних кооперативів можуть бути безробітні, особи з інвалідністю та громадяни, які перебувають у пошуку роботи. Такі організації мають потенціал для реалізації соціально значущих ініціатив на локальному рівні, а європейська практика свідчить, що одним із найбільш ефективних фінансових механізмів підтримки їх діяльності є фінансування з місцевих бюджетів [93, с. 258].

Тому з метою поглиблення співпраці між нашими державами доцільним є формування сучасних стратегічних документів у сфері підтримки діяльності «третього сектору», ухвалених на рівні різних державних інституцій, які мають закласти підґрунтя для конструктивного та системного діалогу між органами публічної влади й організаціями громадянського суспільства. Визнаючи ключову роль громадянського суспільства, державні органи приділяють особливу увагу створенню сприятливих умов для розвитку та ефективного застосування інструментів реалізації відповідних нормативно-правових актів. Звично, ці документи мають на меті підтримку збільшення ролі громадян у політичному процесі; створення механізмів співпраці, які б дозволили зменшити тиск на урядові структури у питанні надання деяких послуг громадянам та встановили б основи для майбутньої співпраці. В останні роки в кожній з країн, що розвивають демократію, були прийняті стратегічно важливі політичні документи, які мають на меті регулювання взаємовідносин між державою та структурами громадянського суспільства [67, с. 18].

Польщі повноваження з моніторингу реалізації державної політики у сфері розвитку громадянського суспільства покладено на відповідне бюро профільного міністерства. Натомість контроль за цільовим використанням податкових відрахувань, що здійснюються відповідно до так званих «відсоткових законів», забезпечується Міністерством фінансів, органами податкового адміністрування, аудиторськими палатами, а також недержавними інституціями, зокрема «парасольковими» організаціями [106, с. 21-26].

В Україні процес розробки політик розподілений між міністерствами, кожне з яких розробляє власний план взаємодії з міжнародними організаціями. У Польщі, в свою чергу, центральна влада визначає конкретні завдання для міністерств, ефективність виконання яких перевіряється через аналіз звітних документів. Значним кроком у зміцненні демократії та прав людини в Україні стало підписання та ратифікація Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році. Зобов'язання, взяті на себе Україною у рамках цієї угоди, спрямовані на підтримку політичного діалогу, реформ у сфері юстиції та інших аспектів, що сприяють верховенству права та демократії.

Прийняття ряду законодавчих актів, які забезпечують відкритість інформації та збільшують прозорість діяльності влади, а також актів, що зміцнюють демократію на місцевому рівні, сприяє формуванню ефективного громадянського суспільства. До парламентських виборів 2014 року в Україні громадські організації стикалися з адміністративним тиском, недовірою з боку суспільства, труднощами у проведенні волонтерської діяльності та використанням політичними силами для агітації [99].

Їхня участь обмежувалася висунанням кандидатів, реалізацією проектів, пов'язаних з виборами, моніторингом ЗМІ, консультуванням виборців та спостереженням за дотриманням демократичних норм усіма учасниками виборчого процесу [99]. Відповідно до іншого дослідження - *«Індексу сталості неурядових організацій»*, підготовленого Агентство міжнародного розвитку США (USAID NGO Sustainability Index), розвиток громадянського суспільства в Україні демонструє загалом позитивну динаміку та поступово наближається до

рівня консолідації, граничне значення якого становить 3 бали. Станом на сьогодні індекс сталості неурядових організацій в Україні оцінюється у 3,4 бала. Водночас найбільш проблемними аспектами залишаються фінансова стійкість (4,2 бала) та рівень суспільного сприйняття (3,5 бала), тоді як до сильних сторін належать адвокаційна діяльність (2,3 бала) і спроможність надання послуг (3,3 бала).

У той час як фундаментальний політичний розкол на категорії «режим/опозиція», «держава/громадянське суспільство» залишається незмінним. Гострий антагонізм між режимом і громадянським суспільством починає зменшуватися. Крім того, початок переговорів призводить до періоду очікування, під час якого конфлікти залишаються замороженими до результату переговорів. Це призводить до тимчасової демобілізації громадянського суспільства та очікування певного прогресу [287].

Однак слід зазначити, що переговори не завжди призводять до негайної демобілізації громадянського суспільства. Іноді громадянське суспільство продовжує грати важливу роль під час переговорів, особливо коли учасники переговорів стикаються з особливо жорстким режимом. Так було в Чехословаччині, де Громадянський форум і громадськість проти насильства спиралися на інтенсивний громадський тиск, включаючи загрозу національного загального страйку, щоб змусити режим зменшити утиски.

Після успішного завершення переговорів угодою про початок виборчого процесу, конфлікт між режимом і опозицією, державою і громадянським суспільством був спрямованим на відповідні кампанії з організації цих виборів. Цей зсув є новим етапом у розвитку громадянського суспільства. Таке громадянське суспільство ініціює дисципліновану боротьбу на виборчих кампаніях. Кандидати беруть на себе ініціативу мобілізації своїх прихильників для повалення політичних сил старого режиму. Головні осі, що формують політичну боротьбу в суспільстві, в розумінні Шаттшнайдера радикально зміщуються [311]. Боротьба за політичну владу за новими правилами

демократичної конкуренції починає впливати на відносини не лише між державою та громадянським суспільством, а й між колишніми союзниками.

Водночас наслідки економічної та соціальної трансформації в Україні та Польщі існують значні виклики, які можуть уповільнити розвиток громадянського суспільства на довгу перспективу. Створення подвійної соціальної структури, де одна частина населення залучена до розвитку ринкової економіки, а інша залишається в рамках старої державно-соціалістичної системи, призводить до розбіжностей у матеріальному добробуті різних груп. Найбільше від реформ страждають безробітні та люди, які опинилися в бідності. Також існують групи, чий добробут і влада тісно пов'язані з державою.

Щодо сільських територій та селянства, то в обох країнах вони зазнали змін, які призвели до зникнення традиційних форм сільського життя. Інтелігенція також переживає розкол, а значення таких організацій, як клуби католицької інтелігенції, що з'явилися після розпаду СРСР, зменшилося. Новий середній клас ще формується і не бере активної участі в благодійних організаціях. Значний рівень безробіття також не сприяє розвитку громадянських чеснот. Існують райони, де місцевий бізнесмен виступає в ролі напівфеодального правителя, ефективно блокуючи будь-які організації, які намагаються виступити проти його влади [89].

На жаль, рівень громадянської активності в наших суспільствах тривалий час залишався порівняно низьким, принаймні до початку повномасштабного вторгнення Росія в Україна у 2022 році. У Польща так званий «вакуум асоціацій» значною мірою компенсувався тісними родинними зв'язками та кумівськими мережами, які, на відміну від громадських об'єднань, формуються не на основі добровільного вибору, а через належність від народження. Слабкість окремих суспільних рухів у Польщі має комплексні причини, серед яких - домінування однієї релігійної конфесії. Не виключено, що загострення суперечностей між церковною ієрархією та віруючими може вплинути на зміну

цієї ситуації, однак вагому роль у процесах суспільної мобілізації відігравали також «зовнішні чинники», зокрема центральні засоби масової інформації [55].

Це можна пояснити тим, що в часи СРСР держава жорстко контролювала участь у суспільному житті та надання соціальних послуг, що згодом спричинило появу партизанського руху за незалежність і національне самовизначення у 1960-х. Одночасно, ці процеси підштовхнули до масового руху за незалежність України, який зіграв ключову роль у створенні української державності на світовій мапі у 1991 році.

Неурядові організації та громадські ініціативи, що з'явилися в кінці 1980-х під час перебудови, забезпечили основу для формування більшості політичних партій та державних структур. Відтак з метою розв'язання локальних проблем у Польщі ефективним механізмом є делегування окремих завдань громадським організаціям за підтримки органів місцевого самоврядування. Саме в межах такого партнерського тандему стає можливим оперативно ідентифікувати актуальні проблеми та забезпечити їх практичне вирішення.

В Польщі було впроваджено систему створення допоміжних структур самоврядування у підлеглих територіальних одиницях об'єднаних територіальних громад (містах, селах, районах); органів місцевого громадського самоврядування; громадських ініціатив, що займаються вирішенням місцевих проблем, зокрема, захистом території від зведення небажаних об'єктів виробництва та інфраструктури, поліпшенням умов життя громад, організацією дозвілля для мешканців, підвищенням інвестиційної привабливості спільнот, їхнім «відродженням», а також боротьбою з бідністю [92].

Польське законодавство визначає окремі правові форми для самоорганізації громадян на місцевому рівні, тим самим створюючи правові основи для розвитку допоміжних рівнів управління у населених пунктах, які входять до складу великих територіальних громад. Ці громади, в свою чергу,

служать основою для діяльності єдиних органів місцевого самоврядування [94].

Відповідно сьогодні можемо виділити принаймні три ключові сфери розширення впливу громадянського суспільства в Україні і Польщі: приватний сектор, державний сектор та міжнародні організації.

В сучасних реаліях чудовим прикладом використання принципів деліберативного обговорення на практиці є процес розробки стратегій у новостворених об'єднаних територіальних громадах, що виникли внаслідок реформи децентралізації в Україні. Основною метою стратегічного планування є сприяння сталому розвитку територій. Один із ключових принципів цього процесу – фокус на потребах та інтересах мешканців. Такий підхід має низку переваг для основних учасників цього процесу (влади, бізнесу та місцевої громади). Дослідники відзначають такі його позитивні аспекти:

- підвищення наукової та практичної обґрунтованості соціально-економічних й організаційних заходів, а також підвищення ефективності управлінських рішень;
- розширення кола учасників планування, що дозволяє краще враховувати їхні інтереси та потреби;
- забезпечення прозорості планувального процесу, створення умов для спільного досягнення цілей та ефективного об'єднання ресурсів [165, с. 5].

Одним із найяскравіших прикладів успішного стратегічного планування розвитку в Польщі є місто Познань. Процес створення та реалізації стратегії розвитку цього міста базується на заздалегідь визначеній методології, яка передбачає активне залучення громадськості. Одним із ключових елементів цього підходу є громадські консультації, що дозволяють максимально враховувати думки та потреби мешканців. Стратегія розвитку Познані стала результатом поєднання експертного аналізу з відкритими дискусіями та консультаціями. Для цього проводяться тематичні семінари, онлайн-форуми, зустрічі з представниками різних соціально-професійних груп, моніторинг.

Подібний підхід було реалізовано і в Україні. Наприкінці 2018 року в Черкаській області було створено Канівську об'єднану територіальну громаду, яка з початку 2019 року розпочала роботу над стратегічним плануванням за підтримки Черкаського Центру розвитку місцевого самоврядування в межах програми «U-LEAD з Європою». Щоб забезпечити широке залучення громадськості, було прийнято рішення про організацію відкритих обговорень. Оголошення про можливість долучитися до процесу розміщувалися в соціальних мережах та на різних інтернет-ресурсах, а реєстрація учасників здійснювалася через Google-форму. У підсумку було створено робочу групу з близько 30 учасників, серед яких – представники місцевої влади, громадських організацій, бізнесу, освітнього та наукового секторів. За підсумками відкритих засідань було визначено три ключові пріоритети розвитку громади. Крім того, у травні 2019 року запустили електронну платформу, де мешканці могли голосувати за стратегічне бачення майбутнього громади. Далі передбачалося опрацювання отриманих пропозицій і широке громадське обговорення фінальної версії стратегії розвитку Канівської ОТГ.

Міжнародна асоціація з питань участі громадськості визначила основні принципи залучення громадян до прийняття рішень. До них відносяться:

- участь осіб, на яких безпосередньо впливає ухвалення певного рішення або які мають до нього інтерес;
- можливість громадян визначати формат своєї участі;
- доступ до необхідної інформації для ефективної взаємодії;
- врахування потреб та інтересів усіх учасників процесу, включно з тими, хто ухвалює рішення;
- створення механізмів, що дозволяють громадянам впливати на підсумкові рішення;
- інформування учасників про те, яким чином їхні пропозиції були враховані в ухваленому рішенні.

Розвиток громадянського суспільства через активні публічні дискусії сприяє конструктивним змінам у політичній системі. Однак *в Україні існує*

низка проблем, що перешкоджають ефективному проведенню громадських консультацій, серед яких:

1. Небажання органів влади враховувати пропозиції громадськості;
2. Недостатнє інформування про заплановані консультації;
3. Низька якість поданих пропозицій;
4. Недостатня обізнаність громадських організацій і посадовців щодо процедур консультацій;
5. Недосконале правове регулювання механізму громадської участі у формуванні політики;
6. Відсутність обов'язкових консультацій на рівні місцевої влади та Верховної Ради;
7. Нечітко визначені правові наслідки порушення процедур громадських консультацій;
8. Відсутність конкретного переліку питань, що потребують обов'язкового громадського обговорення;
9. Недостатнє фінансування заходів, пов'язаних із проведенням консультацій.

Для розвитку ефективної взаємодії громадянського суспільства та держави, зокрема в контексті співпраці України та Польщі, слід зосередитися на таких напрямках:

- підвищення політичної культури населення;
- популяризація громадських організацій та їхньої діяльності серед молоді;
- розширення можливостей громадян для участі в управлінні державними та суспільними справами;
- активізація процесів децентралізації та підтримка розвитку громадських ініціатив;
- створення ефективних механізмів взаємодії між державними структурами та організаціями громадянського суспільства.

Одним із перспективних напрямів розвитку є впровадження електронного урядування, що передбачає створення ефективної системи взаємодії між державою та громадянами. Важливим аспектом є подолання перешкод у залученні громадськості до електронного врядування, зокрема налагодження зворотного зв'язку між державними органами та громадянами.

У цьому контексті, М. Демкова та І. Коліушко визначають електронний уряд як сучасний формат організації державної влади, що базується на використанні цифрових технологій та онлайн-платформ для комунікації між державою та громадянами. Такий підхід не лише спрощує доступ громадян до державних послуг, а й сприяє більшій прозорості управлінських рішень та підвищенню ефективності адміністративних процесів.

Одна з ключових складових електронного уряду – G2C (government to citizens), що передбачає:

- 1) орієнтацію на громадянина як споживача державних послуг;
- 2) забезпечення прозорості у наданні цих послуг.

Реалізація цих напрямів можлива завдяки:

- інформуванню населення про діяльність органів влади;
- наданню онлайн-консультацій та державних послуг;
- залученню громадян до процесу ухвалення рішень;
- забезпеченню громадського контролю за роботою державних установ.

Залучення громадян до електронного врядування може відбуватися шляхом: поширення інформації про актуальні проблеми та ініціативи державних органів; участі громадськості у відкритих дискусіях та консультаціях; подання пропозицій, зауважень та рекомендацій щодо управлінських рішень.

Таким чином, активне залучення громадськості, як через традиційні механізми консультацій, так і через сучасні цифрові технології, є важливим чинником ефективного управління державою та розвитку демократичного суспільства [16; 23].

На сьогоднішній день діяльність неурядових організацій, незалежно від їхнього масштабу, є ключовим показником рівня залученості громадянського суспільства у процес формування політики. Вони часто отримують статус спостерігача в урядових та міжнародних установах, що надає їм можливість аналізувати процедури ухвалення рішень, контролювати вибір політичного курсу, слідкувати за ефективним використанням фінансових ресурсів, а також оцінювати результати їх реалізації [254]. У деяких випадках НУО можуть виступати як рушійна сила змін, оскільки здатні сприяти розв'язанню складних питань, що залишаються поза увагою міждержавних структур, привертати увагу до наукових відкриттів та ставити на порядок денний суспільно важливі теми [180]. Крім того, вони можуть виступати посередниками у переговорах і допомагати знаходити компроміс у ситуаціях, коли традиційні механізми розв'язання конфліктів не дають результату [197]. Таким чином, діяльність НУО може доповнювати недоліки державної політики та сприяти подоланню бюрократичних затримок.

Водночас ефективність роботи неурядових організацій може бути знижена з різних причин, включаючи непередбачувані обставини або форс-мажорні ситуації. Однак у багатьох випадках основна причина полягає у структурних проблемах, зокрема у відсутності координації їхніх дій із державними органами та іншими організаціями, які працюють у схожій сфері. Якщо уряди вирішують делегувати певні політичні завдання виключно НУО, це може призвести до фрагментарності програм та незгодженості дій [199].

Неурядові організації прагнуть більшої незалежності у формуванні та реалізації власних ініціатив, нерідко дистанціюючись від співпраці з владою. Це викликає необхідність адаптації нормативно-правової бази, оскільки громадянське суспільство поки що не повною мірою усвідомило цю реальність. Для врегулювання цієї ситуації пропонуються такі ключові заходи:

- 1) перегляд чинних регламентів та механізмів залучення організацій громадянського суспільства до обговорень і процесів у межах ООН;

2) виявлення та впровадження найкращих практик міжнародних організацій щодо взаємодії з НУО та іншими громадськими об'єднаннями;

3) аналіз досвіду залучення представників громадянського суспільства з країн, що розвиваються, з метою підвищення їхньої активності та впливу на прийняття рішень.

На основі враховуючи зазначених вище історичний досвід становлення та тенденції розвитку громадянського суспільства можемо виокремити наступні *напрями участі громадянських суспільств у посиленні співпраці України та Польщі:*

- створити уніфіковані державні реєстри з систематизації діяльності суб'єктів громадянського суспільства, які були у широкому публічному доступі;

- запровадити універсальний підхід до організації процесу звітування організаціями третього сектору;

- розробити та запровадити єдині стандарти щодо забезпечення ГО державною цільовою підтримкою в процесі їхньої інституалізації;

- створити єдиний для усіх органів виконавчої гілки влади порядок розподілу державних коштів для фінансування проектів ГО на конкурсних засадах;

- систематизувати на законодавчому рівні усі форми прямої демократії, зокрема, публічні обговорення;

- створити рівні можливості участі ГО у конкурсах виконавців цільових програм на різних рівнях, а також у державних закупівлях;

- заохочувати волонтерські ініціативи;

- стимулювати поширення громадянської освіти, насамперед, серед молоді, починаючи з закладів загальної освіти, закінчуючи закладами вищої освіти, а також сприяти громадянській освіті серед категорій середнього та літнього віку;

- сприяти проведенню науково-дослідної роботи, присвяченої вивченню громадянського суспільства;

- адаптувати та сприяти поширенню проектного підходу в управлінні діяльністю громадських організацій, запроваджувати фасилітативну модель управлінської поведінки проектного менеджера.

Отже, Польща, так само як і Україна, має порівняно невеликий спільний досвід у розвитку громадянського суспільства. Однак у польському суспільстві вже відбулися значні демократичні та інституційні трансформації, що разом із зміцненням позицій громадянського суспільства в Україні автоматично сприятимуть позитивним модернізаційним перетворенням у посиленні співпраці із громадянським суспільством Польщі. Ослаблення стану цього публічного гравця матиме результатом уповільнення темпів оновлення політичного інструментарію та методик. Окрім цього, негативна динаміка його розвитку може резюмуватися зміною загального вектору руху держави, що матиме своїм наслідком деструкцію соціально-політичного укладу. Саме тому, незважаючи на наявність інших вагомих чинників впливу на політичну модернізацію, потенціал громадянського суспільства має бути використано максимально. Учасницька позиція громадянина, об'єднавча роль громадянського суспільства, публічний діалог як запорука конструктивної співпраці різних соціально-політичних є ідейними орієнтирами для кожного українця окремо та українського народу в цілому.

Висновки до Розділу 3

Громадянське суспільство в Україні та Польщі розвивалося різними шляхами, маючи відмінні форми організації, рушійні сили та механізми трансформації. У Польщі ключову роль відіграють профспілки та релігійні інституції, тоді як в Україні зміна режиму та відновлення незалежності були тісно пов'язані з антикомуністичним рухом на кількох рівнях. Польща від початку свого демократичного розвитку активно співпрацювала зі структурами ЄС, тоді як Україна не мала чітко визначеної політики в цьому напрямку.

Згодом вимоги ЄС стимулювали Польщу до посиленої уваги до розвитку громадянського суспільства, тоді як в Україні третій сектор став ключовою

силою спротиву авторитаризму. Революції, російська агресія, волонтерський рух та розвиток громадянської культури перетворили Україну на державу, де громадянське суспільство стало гарантією дотримання прав і свобод. У Польщі такої екзистенційної необхідності не було, а подальший розвиток громадянського суспільства зосереджений на забезпеченні верховенства права, прозорості та інших демократичних принципів.

За підсумками порівняння нормативно-правової бази обох країн можемо констатувати, що правове поле Польщі спрямовує публічну політику у предметну площину за цільового змісту. Відмітним вважаємо закон «Про національні та етнічні меншини, а також регіональну мову» (2005 р.), у якому прописано критерії, подано перелік об'єктів регулювання. Розроблено механізм реалізації, виокремлено спеціалізований ЦОВВ, визначено сферу його компетенції. Інша ознака завершеності інституціалізації системи – це нормотворча діяльність профільних органів виконавчої влади. У законодавстві України констатуємо відсутність спеціального акту комплексного регулювання мовних відносин. Недосконалість чинного закону «Про національні меншини (спільноти) України» (2023 р.) проявляється у недосконалості положень, які не містять чітких критеріїв, переліку національних меншин. Звідси – етнічний компонент перебуває у невизначеному правовому полі. У Польщі, в результаті створення спеціальних та уповноважених установ з питання розвитку мов національних меншин на усіх рівнях – виконавчому, законодавчому, місцевому – забезпечено високий ступінь інституціалізації системи влади.

Аналіз міжнародного досвіду щодо посилення ролі громадянського суспільства у міжнародній співпраці дозволяє виділити кілька ключових тенденцій. По-перше, активні громадяни відіграють значну роль у сучасних політичних процесах. По-друге, громадянське суспільство виступає надійним і конструктивним партнером держави, сприяючи розробці зважених і об'єктивних рішень. По-третє, розвиток третього сектору залежить від його соціальної та моральної готовності до взаємодії з державними структурами та посилення міжнародної співпраці. Крім того, важливим фактором є економічна

незалежність і стабільність громадянських інституцій, що дозволяє їм бути повноправними партнерами органів публічного управління.

У цьому контексті польські громадські організації, які діють в Україні, є частиною українського громадянського суспільства та складовою третього сектору. Вони сприяють поширенню польських та європейських цінностей, демонструють історичний взаємозв'язок у становленні громадських ініціатив, а також допомагають налагоджувати контакти між українцями та Польщею. Активна участь польських організацій у трансформаційних процесах українського суспільства слугує каталізатором розвитку українсько-польських відносин у громадському секторі.

Водночас, в Україні актуальною залишається проблема залученості населення до громадської діяльності та недостатньої державної підтримки третього сектору. Польські організації допомагають переймати досвід розвитку громадянського суспільства та інтегрувати його у національні реалії. Етнічні поляки в Україні беруть активну участь у громадсько-політичному житті, зміцнюючи українсько-польське партнерство. В умовах широкомасштабної збройної агресії Росії це співробітництво виходить за межі двосторонніх відносин і набуває міжнародного значення.

Зі свого боку, українські біженці в Польщі можуть стати важливим інструментом для просування інтересів України у польському суспільно-політичному житті. Це сприятиме поглибленню співпраці між двома країнами та допоможе у відстоюванні національних інтересів України на міжнародному рівні.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний політологічний аналіз проблематики формування громадянського суспільства як ключового чинника розвитку сучасної держави, зіставлено особливості становлення громадянських суспільств в Україні та Польщі з огляду на їх близький економічний, енергетичний, політичний та інший потенціали для пошуку найбільш оптимальних шляхів реалізації національних інтересів і досягнення стратегічних цілей України, а також, враховуючи тенденції розвитку міжнародного середовища та національний суспільно-політичний контекст визначено роль і місце громадянського суспільства у посиленні співпраці України та Польщі. Головні результати дослідження є наступними:

1. Аналіз класичних і сучасних концепцій становлення та розвитку громадянського суспільства, а також закономірностей його функціонування як суспільно-політичного феномену, є одним із ключових і міждисциплінарних напрямів сучасних суспільних наук. Громадянське суспільство відіграє важливу роль у здійсненні контролю та критичної оцінки діяльності державної влади, водночас сприяючи утвердженню принципів відкритості й прозорості публічного управління. Попри інституційну взаємодію з державою, воно зберігає автономність і здатність діяти як незалежний суспільний актор.

Періодизація розвитку громадянського суспільства охоплює значний масив наукової думки - від античності до сьогодення. У межах класичних підходів виокремлюються: антична традиція, що ототожнювала громадянське суспільство з цивілізованим політичним порядком; ліберальна, яка розглядала його як сферу автономних індивідів і асоціацій, покликаних обмежувати державну владу; гегелівська, де громадянське суспільство постає простором між родиною і державою; а також марксистська традиція, що інтерпретувала його як арену ідеологічного впливу або класової боротьби.

Сучасні концепції акцентують увагу на громадянському суспільстві як джерелі соціального капіталу та ефективного демократичного врядування, як

об'єкті аналізу владних дискурсів і біополітики, як транснаціональній мережі в умовах глобалізації, а також як середовищі нових форм громадянської активності, пов'язаних із цифровими технологіями та соціальними мережами.

2. Аналіз міжнародного досвіду розвитку та становлення громадянського суспільства засвідчує, що ключовими передумовами ефективної взаємодії органів державної влади з громадськістю в умовах зовнішньої агресії є: наявність соціальної та моральної готовності стейкхолдерів до поглиблення й інституціоналізації співпраці; належний рівень розвитку та інституційної зрілості організацій громадянського суспільства, що визначає як зацікавленість державних органів у партнерстві з ними, так і здатність самих інститутів чітко формулювати власні інтереси, цілі та очікування; функціонування прозорих і зрозумілих правових та організаційних механізмів взаємодії між владою та громадськістю; а також достатній рівень економічної самостійності та стабільності діяльності інститутів громадянського суспільства, що забезпечує їх спроможність виступати повноцінними партнерами органів публічного управління.

Ключовим механізмом регулювання громадських, політичних, економічних, соціальних та інших процесів, міжгрупових відносин та конфліктів в умовах зовнішньої агресії визнається система норм та правил поведінки громадян, діяльності органів державної влади, приватних та державних організацій, що встановлюються актами державної влади й сприяють забезпеченню стійкості і гнучкості державного управління. Такі акти утворюють єдину нормативно-правову систему держави, яка є сукупністю взаємопов'язаних актів вищої юридичної сили, що включають Конституцію, закони та підзаконні акти, укази та інші акти глави держави, постанови та розпорядження уряду, акти міністерств та відомств, регіональних органів державної влади, і навіть вищих судових інстанцій.

Міжнародний досвід вивчення розвитку громадянського суспільства свідчить, що воно представляє множину недержавних організацій, чия діяльність зосереджена на спільних інтересах і цінностях, в в забезпеченні

гідного соціального культурного та духовного життя, а в умовах зовнішньої агресії демонструє його *ключову роль у зміцненні національної стійкості*, мобілізації ресурсів та підтримці демократичних інститутів. В таких умовах громадянське суспільство стає критичним елементом гібридної війни, інформаційного спротиву та гуманітарної підтримки. Досвід країн Балтії, Грузії та України демонструє, що ефективна взаємодія громадянських ініціатив, міжнародних партнерів та держав сприяє посиленню соціальної згуртованості та формуванню стійкої національної ідентичності.

3. З'ясовано, що визначальними чинниками формування громадянського суспільства в Україні та його ролі у становленні сучасної держави є: історичні передумови (традиції козацького самоврядування, національно-визвольні та дисидентські рухи); пострадянська трансформація й демократичні реформи 1990-х років, поява незалежних медіа та неурядових організацій; масові громадянські мобілізації, зокрема Помаранчева революція (2004) та Революція Гідності (2013–2014); війна та зовнішня агресія, що з 2014 року зумовили зростання волонтерського руху, інформаційного спротиву та підтримки сил оборони; а також євроінтеграційний курс України, який посилив роль правозахисних ініціатив і громадянської активності.

У результаті громадянське суспільство стало ключовою рушійною силою демократичних перетворень і національної стійкості, сприяючи формуванню політичної суб'єктності суспільства, посиленню контролю за діяльністю влади та боротьбі з корупцією, зміцненню демократичних інститутів і правової держави, а також розширенню міжнародної підтримки та європейської інтеграції України.

Водночас, попри наявність спільних рис із моделями розвитку громадянського суспільства в країнах ЄС, в Україні зберігається низка суттєвих викликів, зокрема: зовнішні загрози суверенітету й територіальній цілісності; внутрішня поляризація серед організацій громадянського суспільства та ризику радикалізації; обмеженість фінансових і матеріальних ресурсів; непослідовність державної політики підтримки ОГС; повільне впровадження адміністративної

та муніципальної реформ; недосконалість нормативно-правового регулювання; регіональні диспропорції та недостатня врегульованість проблем внутрішньо переміщених осіб.

4. Становлення громадянського суспільства в Польщі має глибоке історичне підґрунтя. Важливим етапом стала поява Комітету захисту робітників після подій у Радомі 1976 року, що сприяло формуванню відкритої й інституціоналізованої опозиції до комуністичної влади. Подальший розвиток незалежних ініціатив - природоохоронних організацій, рухів солідарності, підтримки репресованих, мереж самоосвіти - досяг безпрецедентного рівня для недемократичної системи. Значну роль у цьому процесі відіграла Католицька Церква, яка виконувала функції моральної опори та захисту громадських активістів.

Повноцінний розвиток громадянського суспільства за західноєвропейською моделлю став можливим після трансформацій 1989–1990 років, коли соціально-економічні та політичні реформи відкрили шлях до демократичної держави та автономного суспільства. До ключових особливостей польського досвіду належать: історичні традиції шляхетської демократії та рух «Солідарність» як чинник демонтажу комуністичного режиму; демократичний перехід 1990-х років із розвитком багатопартійності, незалежних медіа й правозахисних організацій; а також євроінтеграція, що після вступу до ЄС у 2004 році стимулювала інституційне зміцнення громадянського суспільства.

У сучасних умовах польське громадянське суспільство залишається важливим фактором демократичного розвитку, на який впливають як високий рівень громадянської активності та розвинена мережа НУО і профспілок, так і суспільна поляризація, зумовлена конфліктами між консервативною владою та ліберальними рухами, помітний вплив Католицької Церкви на публічний дискурс, а також нові виклики, пов'язані з війною в Україні, зокрема підтримка українських біженців і посилення безпекового виміру.

5. Громадянське суспільство в Україні та Польщі пройшло різні траєкторії трансформації, що зумовило відмінності у формах самоорганізації, рушійних силах і подальшому розвитку. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років обидві країни мали подібні стартові умови, пов'язані з подоланням авторитаризму, впливом масових мобілізацій («Солідарність» у Польщі, Майдани в Україні), євроінтеграційними орієнтирами та активізацією волонтерства у кризові періоди.

Водночас у подальші роки сформувалися істотні відмінності, зумовлені різним рівнем інституційної зрілості громадянського суспільства, характером взаємодії держави з громадським сектором, політичною поляризацією та впливом зовнішніх чинників. Якщо в Польщі громадянське суспільство є більш структурованим і функціонує в межах усталених механізмів співпраці з державою, то в Україні воно продовжує процес інституціоналізації, часто виконуючи роль противаги авторитарним тенденціям, особливо в умовах війни.

Крім того, в Польщі ключову роль у становленні громадянського суспільства відігравали профспілки та релігійні інституції, тоді як в Україні вирішальним чинником став багатовимірний антикомуністичний рух і боротьба за незалежність. Євроінтеграція Польщі стимулювала розвиток третього сектору в межах інституційних реформ, тоді як в Україні громадянське суспільство перетворилося на базовий механізм захисту прав і свобод та національної стійкості.

6. Виявлено, що співпраця громадянських суспільств Україна та Польща формує стійке підґрунтя для стратегічного партнерства, сприяючи спільній безпеці, європейській інтеграції та регіональній стабільності. Зростання ролі громадянського виміру двосторонніх відносин відбувається через розвиток народної дипломатії, волонтерської та гуманітарної взаємодії, аналітично-адвокаційної діяльності, економічної кооперації, а також спільну протидію дезінформації та пропаганді.

Події після лютого 2022 року засвідчили вирішальне значення суспільно-політичної мобілізації обох країн у відповідь на масштабну зовнішню загрозу з

боку Росії, що стало чинником консолідації суспільств і поглиблення українсько-польської співпраці.

Перспективними напрямками подальшої взаємодії є: розвиток транскордонного партнерства між організаціями громадянського суспільства та органами місцевого самоврядування; підтримка малого і середнього бізнесу за участю громадських ініціатив; формування спільної інституційної та інформаційної інфраструктури для реалізації двосторонніх і європейських проєктів; а також посилення громадського контролю, підзвітності влади та вдосконалення інформаційно-комунікативних механізмів співпраці. Сукупність цих заходів створює умови для сталого розвитку українсько-польських відносин і ефективної реалізації спільних ініціатив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Св. Сповідь / Пер. з латини. К. : Основи, 1996. 319 с.
2. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з латини. К. : Основи, 2000. 794 с.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. К. : Критика, 2001. 272 с.
4. Андрущенко В. Історія соціальної філософії. Західноєвропейський контекст. К. : Тандем, 2000. 416 с.
5. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. *Курс лекцій*. Видання у двох томах. Том 2. К. : Генеза, 1993. 317 с.
6. Арендт Г. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. К. : Дух і літера, 2002. 539 с.
7. Арендт Г. Криза культури: її соціальне та політичне значення / пер. з англ. К. : Дух і літера, 2002. С. 205-236.
8. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К. : Основи, 2000. 239 с.
9. Баранов О. А. Інформаційна сфера: реформування інституційної системи публічної влади. *Право України*. 2018. № 11. С. 65-84.
10. Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні: Автореферат дис. ... д-ра політичних наук. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 1999. 38 с.
11. Бичко А. К., Бичко І. В. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенційного дослідження. К. : Друкарня ПЗЗ, 1995. 135 с.
12. Бондар В. В. Публічна політика з розвитку мов національних меншин: порівняльний аналіз досвіду Республіки Польща та України. Дис. д-ра філос. : 281. К. : Київський національний університет ім. Т. Шевченка., 2022. 244 с.
13. Бортніков В. І. Дискурс парадоксальної політичної участі громадян в розвитку демократії. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*, 2023. Вип. 90. С. 202-215.

14. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-VIII ст. Т.1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. К. : Основи, 1995. 543 с.
15. Бурик З. М. Взаємодія влади і приватного сектору для розвитку інфраструктури: контекст державно-пиватного партнерства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 1. С. 83-87. URL : <http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=7287&i=12>
16. Бучковська О. Ю., Веремчук О. В. Електронне врядування як основа взаємодії держави та суспільства в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/3_2020/36.pdf
17. В'язничні зошити. Вибрані записи / Антоніо Грамші; пер. з іт. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Вперед, Бихун В.Ю., 2017. 417 с.
18. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії / Пер.з польської. К. : Всесвіт, 1999. 509 с.
19. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К. : Основи, 1994. 261 с.
20. Вейль Симона. Укорінення. Лист до клірика / Пер з франц. К. : Д. Л., 1998. 297 с.
21. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
22. Вовканич С. Інформація, інтелект, нація. Львів : Євросвіт, 1999. 414 с.
23. Войнова Е. О. Електронна демократія: трансформація осмислення. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 21-29. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2020.4.3>
24. Войнова Е. Подальший розвиток Е-демократії в Україні в контексті консолідації українського суспільства як політичної нації. *European political and Law Discourse (Czech Republic)*. 2022. Vol. 9 Iss. 5. P. 75-80. DOI : <https://doi.org/10.46340/eppd.2022.9.5.5>

25. Войтенко В. Україна: десять років самотності. Львів : Універсум. Серія: громадянське суспільство, 2001. 144 с.
26. Волзер Майкл. Безпека і добробут. *Сучасна політична філософія*. К. : Основи, 1998. 327 с.
27. Волківський М. А., Семенченко Ф.Г.
28. Волківський М. А. Громадянське суспільство в Україні: особливості формування і роль у становленні держави. *Політичне життя*. 2023. № 4. С. 12-20.
29. Волківський М. А. Порівняльний аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні та Польщі. *Політологічний вісник: збірник наукових праць /* голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К. : ТОВ “Вадекс”, 2023. Вип. 91. С. 316-327.
30. Волківський М. А. Самоврядування як чинник розбудови громадянського суспільства в Республіці Польща. *Політичне життя*. 2024. № 1. С. 26-32.
31. Волківський М. А. Польська люстрація. Історичний звіт та класифікація. *Results of modern scientific research and development*. III Міжнародна науково-практична конференція. Мадрид, Іспанія, 2021. С. 472-477.
32. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з ні-мецької. Львів : Літопис, 2000. 318 с.
33. Гаск Ф. А. Конституція свободи / пер. з англ. Львів : Літопис, 2002. 556 с.
34. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Т. I-III. / пер. з англ. К. : Аквілон-Прес, 2000. 448 с.
35. Горбатенко В. Джерела і методологія дослідження сучасних україно-польських відносин. *Studia Politologica Ukraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. Вип.8. Житомир-Київ-Краків : Вид. Євенок О. О., 2018. С. 51-57.

36. Горелов Д. М., Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. К. : НІСД, 2015. 36 с.
37. Гороховський І. Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеню канд. політ. наук : 23.00.02. Дніпропетровськ, 2008. 18 с.
38. Грабовський С. ХХ століття та українська людина. Виклики і відповіді. К. : Стилос, 2000. 228 с.
39. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : Логос, 1997. 124 с.
40. Громадянське суспільство України в умовах війни-2022. *Звіт за результатами дослідження*. URL : <https://ednannia.ua/189-doslidzhennia/12456-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya-3>
41. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. К. : НІСД, 2019. 112 с.
42. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналітична доповідь / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. К. : НІСД, 2018. 128 с.
43. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центральносхідноєвропейський досвід / за ред. А. Карася. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 1999. 384 с.
44. Гураль П. Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 13-16.
45. Грін Т. Г. Про різні значення слова свободи у зв'язку з волею та моральним поступом людства. К. : Смолоскип, 2002. С. 441-458.
46. Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. К. : Наш Формат, 2020. 312 с.

47. Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер.з англ. К. : Основи, 2000. 1464 с.
48. Дем'яненко О. О. Громадянське суспільство як чинник політичної модернізації. Дис. к. політ. н. : 23.00.02. К. : Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2018. 208 с.
49. Дем'яненко О. Роль громадянського суспільства у контексті глобалізаційних процесів. *Вісник НТУУ КПІ. Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Вип. 3/4 (31-32), С. 136-142.
50. Дембіцький С. С. Особливості громадської думки в Україні під час війни (академічний досвід). *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 5. С. 86-89.
51. Денисюк А. В. Механізми реалізації політичного діалогу в умовах кризи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2022. № 42. С. 13-20 DOI : <https://doi.org/10.26565>
52. Денисюк А. В. Національна ідентичність як основа для консолідації українського суспільства. *Evropský politický a právní diskurz*. 2023. С. 25-33.
53. Денисюк А. В. Політичний діалог в сучасній умовах: політико-культурний аспект. *Політикус*. 2023. № 1. С. 51-57.
54. Денисюк А. В. Політичний діалог як чинник консолідації українського суспільства. Дис. д-ра філос. : 052. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2023. 234 с.
55. Дерев'янюк І. П. Німецько-польські відносини: асиметрія інтересів і взаємного сприйняття. *Політичне життя: наук. журнал*. 2023, № 4. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.18>
56. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
57. Дерун Т. М. Перспективи розвитку територіальних громад у процесі розбудови сервісно-орієнтованої держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 2. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1679>
58. Дерун Т. М., Кочерга О. П. Цілі сталого розвитку в системі стратегічного планування розвитку територіальних громад. *Державне*

управління: удосконалення та розвиток. 2021. № 4. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2052>

59. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні: наук. доп. / ред. Я. А. Жаліло. К. : НІСД, 2020. 193 с.

60. Дроботов С. А. Громадянське суспільство і забезпечення національної безпеки української держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2019. Спецвипуск, том 3, С. 14-18.

61. Дяченко С. А. Діджиталізація як сучасний механізм управління місцевими фінансами в умовах децентралізації влади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 15/16. URL : <http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=7134&i=20>

62. Електронна демократія в Україні: інструменти та методи. *Ресурсний центр Гурт*. URL : <https://gurt.org.ua/articles/44096/>

63. Закон України «Про громадські об'єднання» в редакції від 27.07.2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

64. Закон України № 3236-VI «Про волонтерську діяльність» в редакції від 31.03.2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.

65. Зміни до Конституції України щодо стратегічного курсу в ЄС і НАТО набули чинності. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zmini-do-konstituciji-ukrajini-shchodo-strategichnogo-kursu-v-yes-i-nato-nabuli-chinnosti50007097.html>

66. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016 – 2020 рр. К. : Ваіте, 2016. 280 с.

67. Калінічева Г. Державна політика підтримки розвитку організацій громадянського суспільства в країнах ЦСЄ. *Віче*. 2013. № 20. С. 15-24.

68. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях: монографія. Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

69. Каращук М. Г. Демократія, громадянське суспільство і безпека в умовах поширення ситуації ризику. *Політологічний вісник*, № 89. 2022. DOI : <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2022.89.175-187>
70. Качмарський Є. І. Регіональна політика в умовах військового стану в Україні. *Політичне життя: наук. журнал*. 2023, № 4. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.5>
71. Качмарський Є. І. Сучасні тенденції в управлінні регіональним розвитком в Україні. *Політологічний вісник*, № 90. 2023. DOI : <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2023.90.326-339>
72. Качний О. С. Інноваційні механізми державного управління соціально-економічним розвитком регіонів України: теорія, методологія, практика: монографія; Міжрегіон. Акад. упр. персоналом. К. : Маслаков, 2018. 624 с.
73. Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень. Нової доби: навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2008. 414 с.
74. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. К. : Логос, 1999. 88 с.
75. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. К., 2000. 187 с.
76. Ковалевська Д. Взаємодія громадянського суспільства і держави в умовах деліберативної демократії: Україна та світові тенденції. *Політологічний вісник*, № 91. 2023. DOI : <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2023.91.352-363>
77. Ковалевська Д., Каращук М. Дослідження функціонування громадянського суспільства правовій державі в умовах деліберативної демократії. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. № 1 (57). DOI : [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280801](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280801)
78. Ковальчук С. В. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах становлення демократичної правової держави в Україні. Дис. д-ра філос : 081. Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2019. 218 с.

79. Коліушко І. Б., Демкова М. С. Електронне урядування – шлях до ефективності та прозорості державного управління. URL : <http://www.isu.org.ua/uploads/publications/20.doc>
80. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. Львів: Червона калина, 2002. 276 с.
81. Констан Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей. *Лібералізм. Антологія*. К. : Смолоскип, 2002. С. 411-424.
82. Концепція розвитку електронного урядування в Україні. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p#n14>
83. Коплстон Ф. Середньовічна філософія / пер. з англ. К. : Jet-Set, 1997. 160 с.
84. Корнієвський О. А. Особливості інституціоналізації громадянського суспільства України в умовах воєнного стану. *Політичне життя: наук. журнал*. 2024. № 1. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.6>
85. Корнієвський О. А., Нечипоренко В. О. Сучасні виклики громадянському суспільству України в умовах політичної нестабільності. *Стратегічна панорама. Щоквартальний науково-практичний журнал*. Вип. 1. К. : НІСД, 2018. С. 61-66.
86. Коханій М. С. Розвиток механізмів управління комунальною власністю в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. Дис. д-ра філос. : 281. К. : Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2023. 308 с.
87. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення. (Соціально-філософські аспекти). К. : Генеза, 2001. 332 с.
88. Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури / пер. з польської. К. : Основи, 2000. 196 с.

89. Крисаченко В. С. Громадянське суспільство України та діаспора: культурно-освітні пріоритети збереження ідентичності. *Політичне життя: наук. журнал*. 2024, № 1. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.18>

90. Крисаченко В. С. Динаміка гуманітарних пріоритетів в політичному житті незалежної України: дилема намірів та дій. *Українознавство*. 2020. № 2 (75). С. 93-119.

91. Крисаченко В. С. Консолідаційний потенціал громадянського суспільства в Україні: синергія самоорганізації. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. К. : ТОВ «Вадекс», 2021. Вип. 87. С. 162-179.

92. Лендшел М. О. Правові можливості для формування допоміжних рівнів та органів самоорганізації у країнах Європи: досвід для України. *Аналітична записка*. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/952/>

93. Лізаковська С. В. Розвиток механізмів взаємодії органів публічного управління з інститутами громадянського суспільства. Дис. на здобуття наукового ступеня д-ра н. з держ. управління : 25.00.02. Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2021. 383 с.

94. Лізаковська С. В., Сорока С. В. Позиція Республіки Польща щодо міграційної політики ЄС. *Державна служба України: історичний дискурс та сучасність*. Миколаїв : Миколаївський регіональний центр підвищення кваліфікації. 2018. С. 26-32.

95. Лізаковська С. В. Європейські стандарти взаємодії органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2020. № 8. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/purr_2020_8_6

96. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / пер. з англ. К. : Дух і літера, 2002. 436 с.

97. Мамонова В. В. Комунальна власність як компонент потенціалу громади: методологічна ідентифікація поняття. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Економічні науки. 2023. № 8(76). URL : <https://www.internauka.com/issues/economic2023/8/9085> (дата звернення: 30.08.2023).

98. Мамонова В. В., Сердюкова О. Є. Залучення інвестицій в об'єкти комунальної власності громад: проблеми сьогодення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 16. URL : <https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/1942/1962>

99. Матвійчук А. В. Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України. Дис. на здобуття наукового ступеню к. політ. н. : 23.00.02. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2016. 221 с.

100. Матвійчук А. В. Способи самоорганізації населення на шляху подолання кризи ідентичності. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*, № 88. К. : ТОВ «Вадекс», 2022. DOI : <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2022.88.61-75>

101. Матвійчук А. В., Хилько М. І. Особливості взаємодії держави з неурядовими організаціями: досвід Польщі та США. *Політичне життя: наук. журнал*. 2023, № 4. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.7>

102. Матвійчук А. В. Наукові уявлення про місце громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи у працях вітчизняних учених. *Політологічні студії: студентський науковий вісник*. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 1. С. 22-27.

103. Мацьопа Х. М. Специфіка використання інформаційних технологій у формуванні громадської думки в сучасній Україні. *Політичне життя: наук. журнал*. 2023, № 3. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.3.10>

104. Мацьопа Х. М. Теоретичні основи дослідження інформаційних технологій як інструменту формування громадської думки. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*, № 90. К. : ТОВ «Вадекс». 2023. DOI : <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2023.90.351-366>

105. Медведська В. Ю. Деліберативні механізми взаємодії влади та громадянського суспільства. *Молодий вчений*. 2019. №9 (73). С. 18-23. URL : <https://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/9/5.pdf>

106. Мельник В. Визначення рівня впровадження інновацій у вітчизняному місцевому самоврядуванні. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2014. Вип. 1. С. 409-419. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_upravl_2014_1_52

107. Мельник Л. А. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства: основні поняття, проблеми та стратегічні напрями. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 2. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2019/30.pdf

108. Міл Джон Ст. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок. К. : Основи, 2001. 463 с.

109. Мороз Н. О. Становлення громадянського суспільства незалежної України (1991 – 2010 рр.). Дис. к. і. н. : 07.00.01. Миколаїв : Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, 2018. 253 с.

110. Наумкіна С. В., Масловим Ю. К. Європейські парламенти як органи забезпечення інституційної платформи взаємодії в суспільстві. *Політикус*. 2019. № 1. С. 58-63. DOI : <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-1-58-62>

111. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві. Український досвід 1991 – 2001 років / відп. Ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода. К. : Інститут політичних і етнополітичних досліджень НАН України, 2002. 374 с.

112. Нолл Вільям Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. К. : Родовід, 1999. 559 с.

113. Окуньовська Ю. В. Взаємозв'язок е-врядування та громадянського суспільства в Україні. *Політичне життя: наук. журнал*. 2023, № 4. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.8>

114. Окуньовська Ю. В. Розвиток громадських організацій у Польщі наприкінці ХХ ст. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Серія політичні науки, № 8. К., 2023. DOI : <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.16>

115. Окуньовська Ю. В. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя: наук. журнал.* 2023, № 2. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.2.2>

116. Орлова А. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: динаміка змін. *Актуальні проблеми державного управління.* Том 4 № 80. 2019. DOI : <https://doi.org/10.35432/1993-8330appa4802019194108>

117. Офіційний сайт CBOS. URL : https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/newsletter_ver3.php?news_r=2022&news_nr=10

118. Офіційний сайт Міністерства праці та соціальної політики Польщі. URL : <http://www.mpips.gov.pl/spoleczenstwo-obywatelskie/strategia-wspierania-rozwoju-spoleczenstwa-obywatelskiego/>

119. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К. : Либідь, 1996. 360 с.

120. Павлюх М. В., Кушней С. Р. Публічна дипломатія як тренд у сучасних політичних відносинах: процеси трансформації. *Політичне життя.* 2022. № 4. С. 122-128.

121. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів : Літопис, 2002. 195 с.

122. Панченко О. А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронне фахове видання.* 2020. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua>

123. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. *Компаративні нариси.* Донецьк : Східний видавничий дім, 1999. 183с.

124. Патеї-Братасюк М., Довгунь Т. Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України. Тернопіль : Мандрівець, 1999. 254 с.

125. Патнем Гітарі. Розум, істина й історія / пер. з англ. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 232 с.
126. Пейн Т. Права людини / пер. з англ. Львів: Літопис, 2000. 288 с.
127. Платон Апологія Сократа. Діалоги. К.: Основи, 2017. 406 с.
128. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид. доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с.
129. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. 792 с.
130. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.
131. Потапенко В., Двігун А. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів. К. : НІСД, 2022. URL : <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh>
132. Приходько С., Ільченко А., Помаз Ю. Ціннісні аспекти політичної культури українського суспільства. *Політикус*. 2022. № 2. С. 75-79.
133. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. / кер. авт. колективу Яблонський В. М. К. : НІСД, 2014. 78 с.
134. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К. : Атіка, 2001. 176 с.
135. Рашидов С. Ф. Афінівський поліс як зародок громадянського суспільства. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Випуск 23. К. : Український центр духовної культури, 2001. С. 51-58.
136. Регіональне управління: навч. посіб. / за ред. М. М. Іжа, Л. Л. Приходченко та ін. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2020. 651 с.

137. Рибачук О. М. Публічна політика як сфера реалізації сучасних соціально-комунікативних практик. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 3. С. 127-134.
138. Рікер П. Право і справедливість / пер. з франц. К. : Дух і літера, 2002. 218 с.
139. Ролз Джон Політичний лібералізм / пер. з англ. К. : Основи, 2000. 382 с.
140. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с.
141. Свідзинський А. Самоорганізація і культура. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. 228 с.
142. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. К. : Основи, 1997. 838 с.
143. Семенець О. Маніпулятивні дискурсивні практики використання концепту «патріотизм» та їхній вплив на громадську думку (критичний дискурс-аналіз та соціології). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика. 2022. Т. 33(72), № 1(3). С. 155-160.
144. Слюсарчук І., Мітенко О. Роль громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2 (300). С. 194-200.
145. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. К. : Наш формат, 2023. 722 с.
146. Стариковська О. О. Феномен громадської думки: взаємозв'язок держави і громадянського суспільства. Дис. к. філос. н. : 09.00.03. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2020. 222 с.
147. Стефанчук У. Інформаційні технології та їхній вплив на формування громадської думки в Україні. URL : <http://dspace.nbuiv.gov.ua>
148. Телешун С. О., Баронін А. С. Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації. К., 2001. 112 с.

149. Ткаля О. В. Розуміння належного врядування за сучасних умов. *Вчені записки Таврійського національного університету імені І. В. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31(70). Ч. 2. № 2. URL : http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_2/26.pd
150. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці. У двох томах / пер. з франц. К. : Всесвіт, 1999. 590 с.
151. Токвіль де А. Давній режим і революція / пер. з франц. К. : Всесвіт, 2000. 330 с.
152. Тренди розвитку громадянського суспільства 2024. *ІСАР Єднання*. URL : https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12580-trendi-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-2024?utm_source=sendpulse&utm_medium=email&utm_campaign=naitaskavsh-novini-konkursi
153. Третяк О. А., Торяник В. М. Громадська думка та публічна сфера політики: можливості взаємовпливу в умовах демократизації. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2023, № 8. DOI : <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.4>
154. Третяк О. А., Торяник В. М. Публічна політика як чинник формування громадської думки: значення для сучасного партійного будівництва. *Політичне життя: наук. журнал*. 2023, № 3. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.3.5>
155. Умови громадянства: зб. ст. / під редакцією Варта ван Стінбергена: пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. К. : Український Центр духовної культури, 2005. 264 с.
156. Участь громадськості в процесі прийняття рішень. *Огляд стандартів та практик у країнах-членах Ради Європи*. Страсбург, 2016. URL : http://ecnl.org/wp-content/uploads/2016/08/Overview-of-participation-standards_Ukr.pdf

157. Федірко І. П., Косілова О. І. Громадянське суспільство і держава: напрями взаємодії. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. К. : ТОВ «Вадекс», 2023. Вип. 90. С. 302-312.

158. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультурна, етнополітика. Чернівці: Зелена Буковина, 2002. 488 с.

159. Фліссак К. Польська міграційна політика в рамках права ЄС. *Актуальні проблеми правознавства*. 4 (24)/2020. С. 74-80.

160. Хилько М. І., Крицкалюк Н. І. Методологічні аспекти інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. *Політичне життя: наук. журнал*. 2024, № 1. DOI : <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.9>

161. Хомей О. Д. Взаємодія громадянського суспільства та органів державної влади в умовах інтеграції України в ЄС. Дис. кан.політ.н. за спеціальністю 21.01.01. К. : НІСД, 2021. 221 с.

162. Цвих В. Ф. Громадянська непокора як вияв владного потенціалу громадянського суспільства. *Трибуна*. №1-2, 2017. С. 20-24.

163. Чальцева О. М. Громадський контроль як вид публічного аудиту. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2022, № 7. DOI : <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2022.7.7>

164. Чуріканова О. Ю. Управління регіональним розвитком і формування регіональної політики: теорія та практика застосування: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. 387 с.

165. Шайгородський Ю. Ж. Держава і громадянське суспільство: мотиви, практики й суперечності взаємодії. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. К. : ТОВ «Вадекс», 2021. Вип. 87. С. 149-161.

166. Шаповаленко М. В. Перверсії політичних режимів в умовах гальмування глобалізації і дедемократизації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2021. № 40. С. 8- 13. DOI : <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2021-40-01>

167. Шаульська Г. М. Громадськість як індикатор системи державного управління та громадянського суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1 (8). С. 70-74.

168. Швець К. Становлення громадянського суспільства в Україні та його взаємодія з органами державної влади. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Випуск 47. DOI : <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.38>

169. Шиманська О. П. Теорія аукціонів та її практичне застосування. *Вісник економіки*. 2021. Вип. 1. С. 143–158. URL : <http://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/1221/1325>

170. Шуліка А. Вплив громадянського суспільства на реалізацію концепції сталого розвитку. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Випуск 49. DOI : <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.42>

171. Щербина В. С., Боднар Т. В. Управління майном: поняття та зміст. *Університетські наукові записки*. 2020. Т. 19. № 1(73). С. 6–17. URL : https://unz.univer.km.ua/article/download/73_6-17/pdf/

172. Adler Mortimer. *The Idea of Freedom. A Dialectical Examination of the Conceptions of Freedom*. Carden City, New York. Doubleday and Company, INC, 1958. 689 p.

173. Alexander Jeffrey C. (1998). *Civil Society I, II, III; Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / In: Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. Ed. by J. C. Alexander. London etc.: Sage, P. 1-19.

174. Analizę stanu faktycznego stosowania obywatelskiej inicjatywy uchwałodawczej przedstawił Grzegorz Makowski w: *Obywatelska inicjatywa uchwałodawcza – prawo i praktyka*. URL : http://www.academia.edu/4497022/Obywatelska_inicjatywa_uchwalodawcza_-_prawo_i_praktyka

175. Armstrong K. (2007). *The Great Transformation: The Beginning of Our Religious Traditions*, 592 p.

176. Balcerczyk I. (2016). Społeczeństwo obywatelskie w myśli społecznej Jana Pawła II i Vaclava Havla, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
177. Bermeo, Nancy (2003). *Ordinary People in Extraordinary Times: The Citizenry and the Breakdown of Democracy*. Princeton University Press.
178. BoardSource (2003). *Nonprofit governance practices in Ukraine. A Survey*, July 2003. Washington, DC, BoardSource.
179. Böckenförde E.-W. (2005). *Conditions for European Solidarity*, Central European University Press.
180. Brown L. David, Timmer V. (2006). *Civil Society Actors as Catalysts for Transnational Social Learning*, P. 3-6.
181. Bryant Ch. G. A. (2008). *Civil Society and Pluralism: a Conceptual Analyses*, "Sisyphus": Social Studies, № 8, P. 103-119.
182. Buchanan and Keohane (2006). *The Legitimacy of Global Governance Institutions*, 432 p.
183. Buchowski M. (1996). *The Shifting Meaning of Civil and Civic Society in Poland*, in: Chris Hann and Elizabeth Dunn eds., *Civil Society. Challenging Western Models*, London: Routledge, P. 77-96.
184. *Building a Community of Citizens* (1994). *Civil Society in the 21st Century*. Ed. By Don E. Eberly. University Press of America, 376 p.
185. Burr J. A., Caro F. G., Moorhead J. (2002). *Productive aging and civic participation*. *Journal of aging studies*, 16(1), P. 87-105.
186. Caparini M. (2004). *Civil society and democratic oversight of the security sector: a preliminary investigation*. *Sourcebook on Security Sector Reform*. Belgrade: DCAF, CCMR, P. 171-192.
187. Carothers T., Barndt W. (1999). *Civil society. Foreign policy*, P. 18-29.
188. *Civil Society and Social Reconstruction*. Ed. by George McLean (1997). *The Council for Research in Values and Philosophy*. Washington, 336 p.
189. *Civil Society and the State: New European Perspective* (1988). London and New York, 435 p.

190. Civil Society Organization Sustainability Index Central and Eastern Europe and Eurasia 25th edition – january 2023. URL : <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/csosi-europe-eurasia-2021-report.pdf>

191. Civil Society: a framework for action (2004). URL : www.ncvo-vol.org.uk

192. Cornwall A., Gaventa J. (2001). Bridging the gap: citizenship, participation and accountability. PLA notes, 40, P. 32-35.

193. Court J., Mendizabal E., Osborne D. and Young J. (2006). Policy engagement: how civil society can be more effective. London: URL : http://www.odi.org.uk/Rapid/Publications/Documents/Policy_engagement_web.pdf

194. CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia, 17th Edition. June 2014, URL : <http://www.ngo.ee/sites/default/files/files/+E&E%202013%20CSOSI%20Full%20Report.pdf>

195. Dahl R. (1995). Demokracja i jej krytycy. Kraków: Wydawnictwo Znak.

196. Dahrendorf R. (1993). Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce wolności. Warszawa: Czytelnik, 311 s.

197. Diamond L. (2014). Is Democracy for Everyone? Center of International Private Enterprise.

198. Diamond L. (2015). Facing Up to the Democrating Recession. Journal of Democracy. The Johns Hopkins University Press: Maryland.

199. Edwards M., Hulme D. (1996). Beyond the Magic Bullet: NGO Performance and Accountability in the Post-Cold War, Kumarian Press. Inc. P. 61.

200. Ekiert Grzegorz and Stephen Hanson eds. (2003). Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule, Cambridge University Press.

201. Ferguson Adam (2005). An Essay on the History of Civil Society. Cambridge University Press, 283 p.

202. Fioramonti Lorenzo, Heinrich V. Finn. *How Civil Society Influences Policy: A Comparative Analysis of the CIVICUS Civil Society Index in Post-Communist Europe*. Research Report. URL : http://handicap-international.fr/bibliographie-handicap/6SocieteCivile/Connaitre_influencer/civicus.pdf
203. Foucault Michel (1998). *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977-1984*. New York, 233 p.
204. Freedom House, *Nations in Transit 2014: Ratings and Democracy Score Summary*. URL : <http://freedomhouse.org/sites/default/files/Data%20tables.pdf>
205. Fritzsche K. P., Kirchschräger P. G. & Kirchschräger T. (2017). *Grundlagen der Menschenrechtsbildung: Theoretische Überlegungen und Praxisorientierungen*. Schwalbach: Wochenschau Verlag.
206. Fukuyama F. (1996). *Koniec historii*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
207. Furtado Celso (1964). *Development and Underdevelopment*, Berkeley: University of California Press.
208. Gabriel Almond, Sidney Verba (1963). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Pres.
209. Gawkowska A., Gliński P., Kościański A. (2005). *Teorie wspólnotowe a praktyka społeczna. Obywatelskość, polityka, lokalność*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa, S. 146-175.
210. Geertz Clifford (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 469 p.
211. Gellner E. (2005). *The Impotence of Being Modular. Civil Society: Theory, History, and Comparison* / Ed. by J. Hall. Polity Press: Cambridge MA, USA, P. 32-56.
212. Gellner E. (1996). *Condition of Liberty. Civil Society and its Rivals*. Penguin Books, 225 p.
213. Gellner E. (1983). *Nations and Nationalism*. Cornell University Press. Ithaca, New York, 150 p.

214. Gellner E. *Plough, Sword and Book* (1988). The Structure of Human's History. The University of Chicago Press, 287 p.
215. Gershenkron A. (1966). Economic Backwardness in Historical Perspective. *Economical Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, MA, P. 21-34.
216. Gibbons M. C., Limoges H., Nowotny S. (1994). *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, Sage Publications, London.
217. Glińskiego P. (2006). *Style działań organizacji pozarządowych w Polsce. Grupy interesu czy pożytku publicznego*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
218. GUS (2012). *Rocznik Statystyki Międzynarodowej*. Warszawa.
219. Haack S. *Manifesto of a Passionate Moderate. Unfashionable Essays*. The University of Chicago Press, Ltd., London, 1998. 223 p.
220. Hall J. A. *In Search of Civil Society. Civil Society: Theory, History, and Comparison*. Ed. by J. Hall. Polity Press: Cambridge MA, USA, 1995. P. 1-32.
221. Havel V. *Politics and Conscience / open Letters*. Ed. P. Wilson. London, 1992. 293 p.
222. Hodgkinson G. P. (2001). Facing the future: the nature and purpose of management research re-assessed, *British Journal of Management*, 12 (Special Issue).
223. Hopgood S. (2006). *Keepers of the Flame: Understanding Amnesty International*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
224. Huff A. (2000). Changes in Organizational Knowledge Production. *Academy of Management Review*, 25 (2), p. 288-293.
225. Huntington S. (1995). *Trzecia fala demokratyzacji*. Warszawa: PWN.
226. Irene Hahn-Fuhr/Susann Worschech, *External Democracy Promotion and Divided Civil Society – The Missing Link*, in: Timm Beichelt/Irene Hahn-Fuhr/Frank Schimmel-fennig/Susann Worschech, *Civil Society and Democracy Promotion*, Basingstoke 2013, P. 11-41.
227. Keane J. (2003). *Global Civil Society?* Cambridge University Press, 220 p.

228. Keane John (1988). *Despotism and Democracy. The Origins and Development of the Distinction Civil Society and the State 1750-1850*, in *Civil Society and the State: New European Perspective*. London and New York, P. 37-52.

229. Kolb David (1986). *The Critique of Pure Modernity: Hegel, Heidegger and After*. The University of Chicago Press. Chicago and London, 316 p.

230. Körösenyi A. (1991). *Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics*, in Szobszlai, G. (ed.), *Democracy and Political Transformation*, Budapest: Hungarian Political Science Association.

231. Krasnowolski A. (2014). *Spółeczeństwo obywatelskie i jego instytucje, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa*.

232. Kurczewska J., Staszyńska K., Bajor H. (1993). *Blokady społeczeństwa obywatelskiego: czyli słabe społeczeństwo obywatelskie i słabe państwo*, w: Rychard A., Fedorowicz M. (red.), *Spółeczeństwo w transformacji. Ekspertyzy i studia*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.

233. Kuts S. (2000). *The Role of the Private Sector in the Public Service of the Ukraine: Social-political Governance Perspective*. *Public Management* 2(3), P. 329-347.

234. Kuts Svitlana (2001). *Deepening the Roots of Civil Society in Ukraine. Findings From an Innovative and Participatory Assessment Project on the Health of Ukrainian Civil Society*. URL : <https://knlu-kiev.academia.edu/SvitlanaKuts>

235. Lepiarz J. *Dispute over reparations: Poland increases pressure on Germany*. *German wave*. January 6, 2023. URL : <https://p.dw.com/p/4LIEJ>

236. Les Ewa (2004). *Działalność dobrowolna w Europie i Ameryce. Tradycje i współczesność*, Centrum Informacji dla Organizacji Pozarządowych BORDO, Warszawa.

237. Lewis D. (1999). *Revealing, widening, deepening? A review of the existing and potential contribution of anthropological approaches to «third sector» research*. *Human Organization* 58, P. 73-81.

238. Lively J. *The Social and Political Thought of Alex de Tocqueville*. Oxford: Oxford University Press, 1965. 343 p.

239. Locke John (1983). *A Letter Concerning Toleration*. Hackett Publishing Company, Indianapolis, Indiana, 67 p.
240. Lowy Michael (1981). *Marx and Engels: Cosmopolites / Critique*. № 14. P. 11-23.
241. Lucan Way (2014). *Civil Society and Democratization: Journal of Democracy*, № 3, P. 35-43.
242. Maldonado E. Carlos (1997). *Human Rights, Solidarity and Subsidiarity. Essays toward a Social Ontology*. Washington D.C., RVP, 110 p.
243. Markus Jaakkola (2020). *Kiinteistö- ja toimitilajohtaminen kunnan talouden hallinnan välineenä. Pro gradu -tutkielma*. Tampereen yliopisto. Hallintotiede, julkinen talousjohtaminen. *Ohjaaja: Lotta-Maria Sinervo*. Maaliskuu. URL : <https://trepo.tuni.fi/bitstream/handle/10024/120140/JaakkolaMarkus.pdf?sequence=2>
244. McLean G. F. (1997). *Philosophy and Civil Society: Its Nature, Its Past and Its Future / Civil Society and Social Reconstruction*. Ed. G. McLean. The Council for Research in Values and Philosophy. Washington, D. C., P. 7-83.
245. McLean George (2000). *Freedom, Cultural Traditions and Progress. Philosophy in Civil Society and Nation Building: Tashkent Lectures*. Washington, D. C. The Council for Research in Values and Philosophy, 186 p.
246. Mikołaj C. *Partycypacja wyborcza Polaków*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa. URL : <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/ProgramPrawaiInstytucjiDemokratycznych/partycypacjawyborczaPolakw.pdf>
247. Mishler W., Rose R. (1997). *Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in postcommunist societies*. *The Journal of Politics*, № 59(2), P. 418-451.
248. Mouzelis N. *Modernity, Late Development and Civil Society*. *Civil Society: Theory, History, and Comparison* / Ed. by J. Hall. Polity Press: Cambridge MA, USA, 1995. P. 224-250.

249. Nalecz Slawomir, Bartkowski Jerzy (2006). Is there organizational base for civil society in Central Eastern Europe: Sven Eliaeson ed. Building Democracy and Civil Society East of the Elba, London: Routledge, P. 163-195.

250. Number of EDRPOU subjects by industry and organizational form of management. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/>

251. Nutley S. M. (2002). From Knowing to Doing: A Framework for Understanding the Evidence-into-practice Agenda, Discussion Paper 1, Research Unit for Research Utilisation.

252. Ogrodzinski P. (1991). Społeczeństwo obywatelskie a rynek w realnym socjalizmie. *Civil society and the market under real socialism*. P. 34-5, 18-35.

253. Ohen Jean L., Arato Andrew (1995). Civil Society and Political Theory. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 770 p.

254. Oppenheimer Michael (2006). Science and Environmental Policy: The Role of Nongovernmental Organizations, 884 p.

255. Paffenholz T., Spurk C. (2006). Civil society, civic engagement, and peacebuilding. Social Development Paper.

256. Paweł Załęski (2010). Czy Solidarność była społeczeństwem obywatelskim? Jak został zapomniany neorepublikański projekt samorządnej Rzeczypospolitej, w: Kultura i Społeczeństwo, rok LIV, nr 4. S. 141-152.

257. Popay J., Rogers A., Williams G. (1998). Rationale and Standards for the Systematic Review of Qualitative Literature in Health Services Research, *Qualitative Health Research*, 8 (3), P. 341-351.

258. Popper K. (1986). *The Open Society and Its Enemies*, vol. I, Londyn.

259. Pryor F. L. (2006). Economic systems of developing nations. *Comparative Economic Studies*, P. 77-99.

260. Przeworski Adam (1991). *Democracy and the Market*. Cambridge, Cambridge University Press.

261. Puddington A. (2015). Discarding Democracy: A Return to the Iron First, Freedom House. URL : <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2015/discarding-dedmocracy-return-iron-first>

262. Putnam R. (1995). *Demokracja w działaniu*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
263. Putnam R. D. (1993). What Makes Democracy Work? *National Civic Review*, № 82, P. 101-107.
264. Raciborski J. (1993). Determinanty Procesu Krystalizacji Preferencji Wyborczych, in *Polska scena polityczna a wybory*, Warszawa.
265. Randma-Liiv Tiina, Daimar Liiv, Ulle Lepp (2008). Institutionalizing relations between government and the third sector, in: Stephen P. Osborn Ed.. *The Third Sector in Europe*, London: Routledge, P. 256-275.
266. Roosevelt Theodore (1994). The New Nationalism, in *Basic Readings in U.S. Democracy*. Ed. by Melvin I. Urofsky. *United States Information Agency*. Washington, D. C. P. 190-199.
267. Royal Robert (1998). Why put the West in the Western Civilization? *The Intercollegiate Review*. Spring. P. 7-21.
268. Ruszkowski J. (2007). Wstęp do studiów europejskich. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
269. Ruszkowski J. (2010). *Ponadnarodowość w systemie politycznym Unii Europejskiej*. Warszawa: Wolters Kluwer.
270. Rymsza Marek (2008). State Policy towards the Civic Sector in Poland in Years 1989- 2007, *Trzeci Sektor*, Special edition, P. 53-62.
271. Rytel-Warzocha Anna, Uziębło Piotr (1997). Aktualne tendencje związane ze wzmocnieniem partycypacji mieszkańców w sprawowaniu władzy na poziomie lokalnym, w: *Samorządy w Konstytucji RP z 2 kwietnia roku*, S. 147-198.
272. Sadura J. Erbel (2012). *Partycypacja. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
273. Salamon L., Anheier H. K. (1997). *Defining the Nonprofit Sector: A Cross-National Analysis*. Manchester: Manchester University Press.
274. Salamon Lester M. (2004). *Global civil society: Dimensions of the nonprofit sector*, Vol. II, Bloomfield, CT: Kumarian Press.

275. Sarnecki Paweł Idea samorządności w strukturze społeczeństwa obywatelskiego, w: Zbigniew Witkowski, Agnieszka Bień-Kacała red., Samorząd w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku, Toruń 2013, TNOiK, 25 s.

276. Sasinowski H. (2012). Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji. *Economy and Management*. INEF Report 59 (Institut für Entwicklung und Frieden der Gerhard-Mercator-Universität Duisburg).

277. Schmidt S. (2000). Die Rolle von Zivilgesellschaften in afrikanischen Systemwechseln. *Systemwechsel*, 5, P. 295-334.

278. Schwartz E. A. (1994). Tocqueville's Democratic Prescription: "Self-Interest: Rightly Understood". *Building a Community of Citizens*. Civil Society in 504 the 21st Century. Ed. By Don E. Eberly. University Press of America. P. 83-95.

279. Seligman Adam B. (1992). *The Idea of Civil Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey. 241 p.

280. Setiano B. (2007). Somewhere in Between: Conceptualizing Civil Society, *International Journal of Nonprofit Law*, volume 10, issue 1, P. 109-118.

281. Sielawa-Kolbowska Ewa (2002). Niezależne inicjatywy społeczne w Polsce końca lat osiemdziesiątych, in: *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: Trzeci Sektor*, Piotr Gliniski, Barbara Lewenstein and Andrzej Sicinski eds. Warszawa IFiS PAN, S. 80-92.

282. Smith T. (1991). The Dependency Approach, in H. Wiarda (ed.) *New Directions in Comparative Politics*, Boulder, CO: Westview, p. 118-130

283. Śnieżek R. (2001). Społeczeństwo obywatelskie w kategoriach dualizmu System / Lebenswelt w teorii krytycznej Jürgena Habermasa. *Społeczeństwo obywatelskie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. S. 189-219.

284. Społeczeństwo obywatelskie (2001). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. 228 s.

285. Starkey K., Madan P. (2001). Bridging the Relevance Gap: Aligning Stakeholders in the Future of Management Research. *British Journal of Management*, 12 (SI), P. 3-26.

286. State and dynamics of non-governmental organizations development in Ukraine 2002-2006: Report on a study (2006). Prepared by the Creative Center «Counterpart». L. Palyvoda, O. Kikot, Kyiv : Charity Foundation «Creative Centre «Counterpart».

287. Stepan Alfred (1988). *Rethinking Military Politics*, Princeton: Princeton University Press

288. Stewart Susan (2009). Zivilgesellschaftliche Demokratieförderung der Europäischen Union: Estland, Makedonien und die Ukraine im Vergleich, in: Erdmann, Gero and Kneuer, Marianne (eds.), *Externe Faktoren der Demokratisierung*. Baden-Baden: Nomos, P. 261-282.

289. Stoddardn A. (2003). Humanitarian NGOs: challenges and trends'. HPG Briefing 12, July. Humanitarian Policy Group. London: Overseas Development Institute.

290. Sulek M. (2010). Civil Society Theory: Aristotle International Encyclopedia of Civil Society, P. 380-387.

291. Sunil Ahuja, Robert E. Dewhirst (2006). *Roads to Congress*, 145 p.

292. Szporluk M. (2009). A Framework for Understanding Accountability of International NGOs and Global Good Governance. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 16, no. 1. P. 339-361.

293. Teegen H., Doh J. P. & Vachani S. (2004). The importance of nongovernmental organizations (NGOs) in global governance and value creation: An international business research agenda. *Journal of International Business Studies*, 35(6), P. 463-483.

294. Tranfield D., Starkey K. (1998). The Nature, Social Organization and Promotion of Management Research: Towards Policy. *British Journal of Management*, 9 (4), P. 341-353.

295. Ukrainian Helsinki Human Rights Association, Annual Human Rights Report. URL : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1298307189>

296. UN Department of Economic and Social Affairs URL : <http://www.un.org/esa/desa/>

297. UN Department of Public Information. URL : <http://www.un.org/dpi/ngosection/criteria.asp>
298. Vakil A. (1997). Confronting the classification problem: toward a taxonomy of NGOs. World Development.
299. VII Raport dotyczący sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej (2020). Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji RP, Warszawa. URL : <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/vii-raportustawowy>
300. Vnuchko S., Batrymenko O., Tkach O., Karashchuk M., **Volkivskyi M.** (2023). Models of interaction between business and government in the conditions of the European integration course of Ukraine. *The Scientific Temper*, 14(03), 1039-1047. URL : <https://scientifictemper.com/index.php/tst/article/view/768> [Web of Science].
301. Volkivskyi M., Olijnyk A. § 13.1. (2021). Theoretisierung von modus der zivilgesellschaft in der langfristigen perspektive: die Ukraine und die eu in zeiten exogenischer herausforderungen *Moderní aspekty vědy. XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., P. 140-159.* <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/monography-14.pdf>
302. Volkivskyi M. (2018) Dixi education and new Ukrainian school: innovation implementation of the concept. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент.* 2018. № 16. С. 137-140. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piir_2018_16_13
303. Volkivskyi M. (2019). Formation of civil society in the Republic of Poland. *Sciences of Europe. Науковий журнал*, № 45. Т. 4, С. 60-63. URL : <https://issuu.com/sciencesofeurope/docs/vol-4-no-45-2019>
304. Volkivskyi M. (2020). Theoretical and methodological principles of relations between Ukraine and Poland. *Dynamics of the development of world science. Науковий журнал*, P. 126-130.
305. Volkivskyi M. (2020). Роль громадянського суспільства в умовах коронакризи: проблематика виміру динаміки політичних процесів.

<https://doi.org/10.30525/978-9934-26-026-1-3> *Social Sciences: Regularities and Development Trends* : Collective monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», P. 33-55.

306. Volkivskyi M. (2021). Legal support of public safety of communities: the experience of Ukraine and counties of the European Union. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-037>. Collective monograph / Under the general editorship of A. H. Bobkova, A. M. Zakharchenko. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», P. 6-84. URL : <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/110/3054/6452>

307. Volkivskyi M. (2021). The problem of the development of bilateral relations between Ukraine and Poland. *The world of science and innovation*. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. London, United Kingdom, P. 21-27.

308. Volkivskyi M. (2021). Transformation of Ukrainian-Polish political relations 1992-2000 in the format of European-Atlantic integration. *Science and education: problems, prospects and innovations*. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Kyoto, Japan, P. 21-27.

309. Volkivskyi M. (2023). Civil society: from ancient philosophical perspectives to contemporary challenges in ukraine. *The Scientific Heritage*, 118, P. 58-61. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.8218576>

310. Volkivskyi M. (2023). Regional security in the black sea region: regulatory framework and nature of interstate relations. Monograph, P. 112-135. DOI : <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-292-0-6>

311. Volkivskyi M. (2023). The role of parliaments in the system of international relations in wartime: the role of the Russian-Ukrainian war. *Slovak International Scientific Journal*, 74, P. 61-67. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.8223371>

312. Volkivskyi M. (2023). Ukrainian-Canadian parliamentary diplomacy: navigating the challenges of the ongoing war with russia. *Sciences of Europe*, 121, P. 33-36. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.8176708>

313. Volkivskyi M. Russia – testing a plan for the future annexation of EU territories in Ukraine. *Macedonian Political Science E-Journal* (2022), № 32, P. 35-42. URL : https://05bd6fb2-7a94-489d-a25f-a61a46d56b43.filesusr.com/ugd/36d9a1_2a4da34e08e5476ea1dfcfaca6153e8d.pdf

314. Volkivskyi M., & Antoniuk R. (2023). Political actions and international engagements of the Verkhovna rada of Ukraine since the 2022 Russian-Ukrainian war: a comprehensive analysis. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 114, P. 34-36. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.8249599>

315. Western Institute Zygmunt Wojciechowski (2021). Between friendship and frustration – Poland and Germany 30 years after signing the Neighborhood Treaty. Poznan, 210 p.

316. Wiktorska-Święcka A. (2007). Społeczeństwo obywatelskie w Polsce – refleksja nad teorią i genezą oraz próba oceny stanu i rozwoju. *Europa obywateli: polskie społeczeństwo obywatelskie in actu*, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław.

317. Wolter D. (2007). UN: Effective partnership between the UN, Member States and Civil Society to Promote Human Security. 183 p.

318. Yakymenko Y. (2007). Non-government analytical centers in Ukraine: opportunities, challenges, prospects, Civil Society. № 2, 10 p.

Додаток А.**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ*****Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України***

1. Volkivskyi M. (2018). Dixi education and new Ukrainian school: innovation implementation of the concept. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент*. 2018. № 16. С. 137-140. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piir_2018_16_13.

2. Волківський М.А. Порівняльний аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні та Польщі. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2023. Вип. 91. С. 316-327. DOI 10.17721/2415-88IX.2023.91.316-327.

3. Волківський М.А. Громадянське суспільство в Україні: особливості формування і роль у становленні держави. *Політичне життя: науковий журнал*; ДонНУ ім. Василя Стуса. Вінниця, 2023. № 4. С. 12-20. DOI 10.31558/2519-2949.2023.4.2.

4. Волківський М.А. Самоврядування як чинник розбудови громадянського суспільства в Республіці Польща. *Політичне життя: науковий журнал*; ДонНУ ім. Василя Стуса. Вінниця, 2024. № 1. С. 26-32. DOI 10.31558/2519-2949.2024.1.4.

Статті у зарубіжних періодичних виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах:

5. Volkivskyi, M. (2019). Formation of civil society in the Republic of Poland. *Sciences of Europe*. Науковий журнал, № 45. Т. 4, 60-63. <https://www.europe-science.com/wp-content/uploads/2020/10/VOL-4-No-45-2019.pdf>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Волківський М.А. Особливості впливу історичних та культурних факторів на формування громадянських структур в Україні та Польщі. «Дні науки філософського факультету – 2025», Міжн. наук. конф. (24-25 квітня 2025; Київ): [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2025. С. 956-959 [1049] с.

7. Волківський М. А. Щодо особливостей розбудови громадянського суспільства в Республіці Польща. I Міжнародна науково-практична конференція: *Європейське майбутнє: філософсько-освітні студії* (9-10 травня 2024 року, м. Херсон, м. Хмельницький): *Збірник тез і доповідей*. Ч. 1; за ред. Г. Д. Берегової та ін. Херсон: вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2024. С. 266-269 [438 с.].

8. Волківський М. А. Особливості формування громадянського суспільства в Україні. *Академічна міграція та рееміграція в контексті національної безпеки України*: збірник наукових матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 18 квітня 2024 року) / ред. кол. А.Є. Конверський, Л.В. Губерський [та ін.]. Київ: ВАДЕКС, 2024. С. 46-51 [132 с.].

9. Волківський М. А. Volkivskyi, M. Polish lustration. Historical report and classification. Results of modern scientific research and development. III International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain, 2021. P. 472-477.

10. Volkivskyi M. (2021). Transformation of Ukrainian-Polish political relations 1992-2000 in the format of European-Atlantic integration. Science and education: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Kyoto, Japan. P. 21-27.

11. Volkivskyi M. (2021). The problem of the development of bilateral relations between Ukraine and Poland. The world of science and innovation. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. P. 21-27.